

ÎNSTÎTÎTA KURDZANÎYÊ-WIEN

CELÎLÊ CELÎL

13

RÛPELÊN BALKÊ•

JI DÎROKA GELÊ

KURD

ISBN 3 – 902185 – 02 – 3

Amadeker: Înstîtûta Kurdzanîyê – Wien

Celîlê Celîl, 13 rûpelên balkê• ji dîroka gelê kurd
Wîên 2002

Karê ser komputerê – *Nara Celîl*

Herausgeber Institut für Kurdologie – Wien

Jalile Jalil
13 bemerkenswerbe Kapitel in der Geschichte des kurdischen Volkes
Wien 2002

© Jalile Jalil

DU GOTIN

Demeke dirêj, dora çil sala min li bajarên Moskwayê, Lênîngradê (naka Pêtêrsbûrg), Tibîlîsîyê û Yêrêvanê, ji bona lêkolîna dîrok û çanda gelê kurd, di arxîvada xebateke dûr û dirêj kirye. Li berhemê min li ser gelê kurd û Kurdistanê bi hezaran rûper dokûmênt civandine ser hev. Ji wan dokûmênta payê pirê li ser serhildanên kurdane. Hinek ji wana li ser e•îrên kurda, jîyana wane sosyal-abûrîyê, hêza wane le•kerîyêdane. Hene dokûmênt, ku li ser dîyanet û parastina kurda, çand û xeysetê kurdane. Bi nirxin dokûmêntên, ku bi destê serokên serhildanên kurda hatine nivîsandin. Giringîya van dokûmênta bi gi•tî nayê qîyaskirin, ji ber ku ewana bingehîne ji bona lêkolîna dîroka salên buhurî.

Evan dokûmêntana dîroka gelê kurd ya zêdeyî sed sala nav xweda civandine, salên ji destpêka sedsalîya XIX, heta destpêka sedsalîya XX. Lêgerînên min li hine arxîvên •exsî (prîvat) alî kirin, ku ez d•okûmêntên ji sedsalîya XX, pi•tî •erê cihanêyî pê•in û ya duda jî peyda bikin.

13 wûtarên (miqaleyên) ku li vê berevokê cî girtine, hîmlî li ser dokûmêntên, ku cara pê•in dihatin vekirin, ava bûne. Bi lêkolîna wan çavkanîya çend rûpelên ser dîrok û çanda gelê kurde kê naskirî û nenas hatine ronakirin.

Wûtarana min di demên cuda-cudada li Sovêta berê û li Yêvropayê li kovar û rojnameyên kurdî çap kirine. Wûtarên ku li Sovêtê çap bûne bi zimanê ermenî û rûsî bûne û ji ber dijwarîya ziman wextêda negihî•tine destê hemû xwandevanên kurd. Ji ber wê çend hev ji wan nivîsara min wergerandin ser zimanê kurdî û di vê berevokêda cî kirine.

Di dema wergerandinêda (tercmê) min kirye, ku zimanê dokûmênta sahil be, wekî xwandewan çêtir têbigîje. Bervedana têrmîna, navên kesa û cî-wara min li dawîya her wûtarekê danye. Navê çavkanîyên rûsî, ermenî ji ber zehmetîya herfa ji bona çapê min bi tîpên latînî nivîsîye.

Emê dilxwa• bin, heger ev berevok bi dilê xwandevana be û ew ji bona zanîna çend rûpelên dîrok û çanda gelê kurd xizmeta xwe bike.

Celîlê Celîl

RÛPELEK JI PEYWENDÎYÊN ERMENÎYA
Û KURDA YÊN DÎROK – ÇANDÎ¹

Girêka hijmara 66 ji fonda Nr. 11 li Ar•îva Komara Gurcistana Sovêtê ya Dewletê ya Dîrokê [SGIA GSSR – C.C.] hevgirêdaneke kaxazaye ziravoqe. Li ser hev hemû pênc belgin û hatye navlêkirin: “Lavanivîsa dersdarê dibistana Rindwanê Pêtros Xazarov, tev li nama êzdî Mîrza-axa ji bona [jêra] dermanê çava bi•înin“. Destpêka bingehdanîna girêkê î•aret kirine 2-ê yanvarê sala 1831, lê dawîhatina wî 30-ê yanvarê sala 1831.²

Di girêkêda çar dokûmênt tên parastin: Lavanivîsa dersdarê bajarê Rindwanê Pêtros Xazarov li ser navê serokle•kerê Korpûsa serbixwe [taybetî – C.C.] ya Kavkasê gênerâl-fêldmar•al koms Paskêvîçra, bi zimanê rûsî, 22-ê dêkabrê sala 1830; Nama Mîrza-axa koms Paskêvîçra, bi zimanê ermenî, 22-ê gulanê sala 1830; Dokûmênta sisya wergera vê namêye bi zimanê rûsî; Lê ya çara, nasnameye bi zimanê rûsî, ser navê Pêtros Xazarov ji bona ku ew karibe bê astengî ji ser erdê Kavkasê derbaz be here welatê xwe. Dema nivîsarê 30-ê yanvarê sala 1831-e.

Li nîveka sedsalîya XIX amadekerên berevoka dokûmêntên pircild ya bi navûdeng „Aktî“ lavanivîs û nama Mîrza-axa ser zimanê rûsî li cilda Nr. 7 çap kirine.³ Pa•wextîyê, ev dokûmêntana tevî dokûmêntên mayîn, li sala 1900 careke din ji alîyê P.Î.Avêryanov li pa•koka pirtûka wî ya bi navê „Kurd di dema •erên Rûsyayê, yên ku li sedsalîya XIX dijî Îranê û Turkyayê pêkhatine“ çap bûne.⁴

Kî bû Mîrza-axa û hêjatîya dîrokî ya van dokûmêntên li jor navkirî çî bûye?

Bersiva van pîrsa heta îro nebûye bingeha lêkolîna kurdnasa. Wek tê dîtîn, karkirina Mîrza-axa, bi taybetî •erê wî yê azadarîyê pê•berî turka, mêla wî ya [sîyasî] berbi Rûsyayê, usa jî hisa wî ya dostanîyê himberî gelê cînar – ermenîya, balkê•ya van pîrsa bi xwe gelekî mezine. Lêkolîna

kar-jîyana Mîrza-axa balkê•e usa jî bi wê, ku heta îro parçekî gelê kurda – kurdên êzdî di xezna zargotina xwe ya zengînda hê-hê bi dilovanî û dildarîke mezin •irdana strana, ya ku li ser Mîrza-axayê Rindwanê (her ew Mîrzikê-zazaye), hevkarê wî Ke•î• Polo (Ke•î• Poxos bi xweye), hevdemên wan bûyara yên navdar: •êx-Mîrzo û •êx Miço hatye sêwirandin, diparêze.⁵

Dêmek, lêkolîna vê pirsê bi awakî zanîyarî giringayê distîne him li ser bergeha dîrokê û him li ser bergeha filologîyê.

* * *

•erên Rûsyayê dijî Îranê û Turkyayê li dawîya sedsalîya XVIII û li nîveka pê•in ya sedsalîya XIX di çaranûsa gelên Balqanê û Pi•kavkasêda [Berkavkasê] rûpelê dîrokêye nû vekirin.

Rohilata Ermenistanê kete bin bandûra Rûsyayê û ev bûyar ji alîyê gelê ermenî, bi taybetî ji bona parçayê ku di bin giranîya nîrê Îranêda nêze-nêza wî bû, bi •abûneke mezin hate qebûlkin. Nî•tivanên roavaya Ermenistanê jî gumana azadbûna xwe bi Rûsyayêva girêdidan. Bi vê armancê ewana li salên 1828–1829-a bi çelengî tevî •erê rûsa-turka bûn û alî kirin, ku hêzên rûsa yên çekdar di meydana •êrda serkevin.

Nî•tivanên ermenî, yên ku ji de•ta •êr dîr bûn, ewana tevî cînarê xwe – kurdên êzdî, ji xwera rê digeryan, ku peywendîyên xwe tevî serokle•kerên hêzên rûsa yên di de•ta •êrda bûn, daynin.

Di nîveka sedsalîya XIX ya pê•inda li nivîsarxana dîwana dîplomatîyê ya cîgirê sar (qeyser) li Kavkasê li ser serhildana Mîrza-axa – serokê kurdên êzdî yên Sêrtê dijî turka û li ser mêldarîya wî berbi rûsa çend belgnivîsar cî girtin, yên •edetîyê didan ser wê, ku mîrê kurda cêribandîye tevî femandarîya rûsa ya Kavkasê peywendîya hevkarîyê dayne.

Li wê demê Sêrt wek senceq dikete nava wilayeta Bitlîsê. Senceqa Sêrtê bi xwe ji heft qeza pêkhatibû: ji qeza Sêrtê, Rindwanê, •îrvanê, Êrûnê, Xatê, Berwarî û ya Hezo. Senceqa Sêrtê hukumdariya turka her bi nav li ser xwe nas dikir. Lê di rastîyêda serokên êl û e•îrên serbixwe û nîvserbixwe serwêrîyê li ser xelqê vê herêmê dikirin. Binelîyê vira piranî kurdên êzdî, ermenî û a•ûrî bûn û li ser wana bandûra mîrê bajarê

Rindwanê êzîdî Mîrza-axa mezin bû. Her tenê li qeza Rindwanê (jêra Rodovan, Ridvan jî gotine) 111 gund hebûn.⁶

Bajarê Rindwanê ber kenerê çemê Diclê, li ser destê çepê, ji Sêrtê 32 kîlomêtra dûr, perê xwe vedabû. Dora bajêr çîyayên Cînganê û Gurdîlanê yên serbilind hesar girtibûn. Navê bajêr bi •irovekirina gel ji gotina kurdî çêbibû, bi mena „cîyê rind“ û ev •irovekirin, wek rêwîyên yêvropî •edetîyê lê didan, bi temamî angorî bedewîya û rindîya tebyeta dorbera vî bajarî bûye. Kelefên xanîyên kevn yên nav bajêr, •edetîyê didan, ku bajar ji dema mêjva avadan bûye. Kesên ku bi çavê xwe Rindwanê dîtine divêjin, ku hê heta destpêka sedsalya XIX di bajêrda kolan mabûn, yên bi kevirê sel rûgirtî bûn û ji dema antîk dihatin. Ser berpala bilindcîkî li dora bajêr, ser kelefên kevn qesr-qonaxa Mîrza-axa hatibû avakirin.⁷

Arxêlogê înglîsa yê bi navûdeng Lêyard li nêveka sedsalîya XIX li ser bajarê Rindwanê di bîranînên xweda dinivîse: „Rindwan – navê bajêr li ser wî bû, ji ber ku bazara w hebû û wek navenda qezayê dihat naskirin. Têda 800 avayîyên necuwan hatibûn avakirin. Bajar li ber çemê mezin pervedabû. Çem 5-6 kîlomêtra wêda dighî•te milê Diclê, milê ku ji Dîyarbekirê derdiket. Li Rindivanê xên ji sed malên ermenîya, 40-50 malên yakobîya û kildanîya jî hebûn. Yê mayîn hemû malên kurdên êzîdî bûn“.⁸

Serwêrîya Mîrza-axa li ser xelqê ermenî û kurdên wan derdora bêhempa bûye. Ewî ew êla giran bi meclîsa rûspîya serwêrî lê dikir. Li wê hemû: nuênerên ermenîya, kurdên êzdî û a•ûrîya, bi mafê weke hev cî digirtin. Bi •edetîya Lêyard Mîrza-axa ji alîyê êla xwe ya pirmilet hizkirî bûye. Gotinên Lêyard diha ba• têne têgihî•tin, gava em li bîranînên wîda dixûnin, ku Mîrza-axa wek nî•andayîna rêz û dostanîyê, himberî xaçparêzên bin fermanarîya wî, li Rindwanê dêrekê ava kiribû. Dema Lêyard ser vê kirinê dinivîse, bi heybeteke mezin serda zêde dike, divêje: wekî ev kiryar „...mînakeke xwe• û balkê•e li ser bînfîreyê û destvekîryê, ji bona merivên •aristanîra mînakeke ji bona jê hînbûnê“.⁹

Îzbatîya wê yekê, ku navê Mîrza-axa li nava nî•tivanên herêmên derdora Sêrtê gele naskirî û belabûyî bûye, di çavkanîke ermenîyada em van xeta dixûnin: „Li wê demê li Sêrtê û li Rindwanê mîrek rûdini•t, yekê bi navê Êzdî Mîrzik, mîrekî Medaye serbixwe û bi eslê xweda •êx. Ew bi xemxurîya dilovanî li ser hemû ermenîya, a•ûrîya û êzdîyên ku di bin bandûra wîda bûn, mêze dikir. Mîrzik mêrxas bû, bi xeysetê xwe dilpak,

ji ber wê jî gelek kesên, ku ji bin nîrê zulma zalimên mayîn direvyan, dihatin cem Mîrzik, sitara xwe didîtin û her kes azad dînê xwe diparast. Ji vê jî nî•tivanên qezayê pir bûn û bihêz bûn, bûne •abûna pi•tovana û strî ji bona çavê zulmkarên dorberê“.¹⁰

Mîrza-axa ba• fam dikir giringîya rew•enbîrîyê û xwandinê. Ji ber wê jî, ew neku tenê di bajêrda rê ber van ti•ta vedikir, wekî ewana cî bigrin û pê•va herin, lê belê, bi xwe zaroyê xwe cem dersdarên ermenî dabû ber xwendinê. Ronakdarê ermenîyayî bi navûdeng Xaçatûr Abovyan di wûtara xweye „ Êzdî“-da dinivîse, wekî ke•î•ekî ermenî ji Rindwanê hatibû Yêrêvanê û •edetîyê dida, ku ew bi xwe mehava li Rodovanê, nedûrî Mûsilê, zarokên seroke•îrê êzdîya Mîrza-axayê navûdeng bi zimanê ermenî hînî xwandin û nivîsarê kirye...“¹¹

Di salên 20–30-yên sedsalîya XIX-da li Kurdistanê bûyarên sîyasî pêk hatin, yên ji ber perî•anbûna hêza Împêratorîya Osmanyê ya abûrî, le•kerî û sîyasî peyda bibûn. Ev bûyarana serhildanên ji bona azadarîyê di nava gelên bindest: kurda û ermenîyada dijî turka gelekî jîr û bi hêz kirin. Çelengîyên sultan Selîmê III û ya sultan Mahmûd, bi rîya rêforman hilwe•îna Împêratorîyê bidin sekinandin, cî negirtin.

Emîratên kurdaye fêodalî yên serbixwe û nivserbixwe, ku fermandarîya paytextê li ser xwe nas nedikirin, bi •erê nav xwe mijûl bûn. Di van •erada hine emîrat awqas xurt bibûn, ku berê •erê xwe zivirandin berb Împêratorîya Osmanîyê, bi wê armancê, ku nîrê turka ji ser xwe wêda bavêjin. Yek ji wana emîreta Soran bû li Rewandûzê li bin fermandarîya Mîr-Muhemmed, ya dinê jî emîreta Botanê bû li Cizîrê, li bin fermandarîya Bedirxan-begê.

Têko•îna mîrên kurda ya sîyasî ji bona rizgarbûnê, gelek cara bi bîrûbawarîya îslametîyê perwerde (rêber) bûye. Ew rêberî carna berê têko•înê zivirandîye dijî xelqê cînar, yên ku li ser parasatina îslamê nîbûn. Bi vê kirinê ewana ji rîya têko•înêye rast dûr ketine û taybetîya rizgarîyê jî qels kirine. Di vê rew•êda bizûtneweyên kurda dewsa ji bona armanca xweye giring – azadîyê hevkar ji xwera bidîtana, wana bighîandana xwe, li ser rîya xwe astengîya çêdikirin, êl-e•îrên ermenîya, a•ûrya û kurdên êzdîyên serbixwe û nivserbixwe dê•andin û wana di rêzên dijminada didîtin.

Hêzeke waha xurt û giran bû êla kurdên êzdîya, ermenîya, a•ûrya li herêma Sêrtê bin serokatîya Mîrza-axa. Hêrî•ên le•kerên turka, reformên sultana ber bihêzbûna mîrnê•înên kurdaye nîvrizgar bêtaqet bûn. Ji bona Dergê Mezinra mecaleke xewna •eva bû, ku bi karanîna dijûna oldarîyê di navbera xelqê musulman û yên li ser dîyaneta mayîn, •erê navbixwe çê bike.

Hukumdarên turka armanca sîyasî li ber çava, agirê bêtfaqîyê gur kirin û mecal ji destê xwe bernedan û li sala 1828-a le•kerê giran derxistin himberî kurdên êzdî û ermenîya, pêra jî helanê dan, ku kurdên musulman jî tevî me•a wana bibin.

Hêzên turka û kurdên musulman, nêzîkî Rindwanê di •êrda ber çekdarên kurdên êzdî û ermenîya, yên ku çend cara ji dijmin kêmtir bûn, •kestin. Xaçatûr Abovyan ser bingeha gotina merivekî, ku amadeyê van bûyara bûye, dinivîse: „Angorî gilîkirina merivekî, ku bi çavê xwe dîtye, li vê axiryê Mîrza-axa û ermenî ke•î• Poxos ecêbên mêrxasîyê û dilpolayê nî•an dane. Li sala 1828-a li ber kela Redwanê (her ew Rindwane – C.C.), rex Mûsilê, her yek bi êla xwe tê nêzîkî cê•a turka û kurda dibe, ya ku ji 30.000 •erkara pêkhatibû û bi hêzên xwe yên biçûk hesêbankî hemû cê• dihincirînin. Ser vê bûyarê kurd stranek hûnandine...“¹²

Û rastî jî, X.Abovyan di pa•koka wûtara xweda parçekî wergera vê stranê tîne bin navê: „Straneke êzdîya ya cengewarîyê derheqa •erê, ku dijî serokê [le•kerê] turka û kurda •êx Qasim pêkhatye“.

Ser •êx Qasimda ji bîranînen rêwîtiya A.Lêyard melumetîyên hewaskar gihî•tine me. Ji wî em pêdihesin, ku •êx li gundê Goya jîye, li ser rîya di navbera Bitlîsê û Cizîrê û dewra wî li karê tûjkirina dijminatîyê û neyartîyê himberî êl-e•îrên ku di bin bandûra Mîrza-axada bûn, mezin bûye. Ser •kestina wîye bêrûmet Lêyard dinivîse: „Gundê kurdayî mezin Goya ser rîya me bû. Ew gundê •êx Qasim bû, yekî ji wan fanatîkên olperestîyê, ku bibûn bela serê Kurdistanê.

•êx Qasim bi dijminatîya xwe himberî êzdîya navdeng bû. Ewî li ser erdê êzdîya karê kavilkirinê dabû ber xwe û hemûya kî ku diket ber destê wî diku•t. Hêrî•a wîye dawîyê ser neket. Ew pa•da veki•ya û gelek mirîdên xwe unda kir.“¹³

Himberî hêza turka û kurdên musulman ku ji 30.000 kesa pêk hatibû, hêza nî•tewanên êzdî, ermenî û a•ûrî ji 10.000 kesa disekine.

Di vî •erîda Mîrza-axa serokle•kerê êzdîya bû, lê yê ermenîya – Têr Poxos bû. Di •erê jîyan û mirinêda dijî hêza, ku sê cara ser wanara zêdetir bû, ewana nek tenê berxwedan, lê hela ser ketin.

Li ser vê têko•îna pehlewanîyê, li ser mêrxasîya Têr Poxos [Ke•î• Polo – C.C.] di nivîsara yekî, ku li vî •erî amade bûye, di çavkanîkî ermenîyada em dixunin: „Û gava hemû ecêb man, tirsyan û dudilî bûn, nizanbûn çî bikin, bi hîvî berê xwe dan ke•î•ê ermenîya Têr Poxos. Ewî bi zanîna xwe, axaftina xwe û hebûna xwe di qezayêda bi navûdeng bû, •êwirdar, pi•tovan û hizkirî bû ji alîyê Mîrzik, ermenîyê ku bi zimanê kurdî diaxaftin û êzdî, gi•ka jêra digotin Kê•ê Polê. Gava hemû çavtirsyayî bûn, eva çû pê•îya xelqê axaft û ji wanara •irovekir, wekî ev •er taybetîye, ne weke •erê mayîne, ku ne ji bona nav û fermanarîyê, yan jî ji bona tolehildanêye, lê ji bona wêye, ku xelq bindest kin, ol-parastina wana ji holê rakin. Heger em ji ber •er birevin jî emê bên ku•tin û heger em ber bisekinin, berxwe bidin, emê bêne ku•tin, lê emê bikujin jî û navê mêrxasîyê qazanc bikin. Destxweda werin de•ta •êr, jin û zarê me wê me ruhdar kin û wê ji bona jîyanê, serketinê, yan jî ji bona •erkirinê û mirinê mînakên bêxofîyê nî•anî me bidin.“¹⁴

Le•kerê Têr Poxos ermenî bûn û •erkarên wî hîmlî peya bûn, bi tiving, •ûr û balta [aspar], lê le•kerên Mîrza-axa sîyarî bûn bi rima.

Pey vî •erî heman çavkanîya ermenî dinivîse: „Fermanarîya Mîrzik mezin bû, navê Têr Poxos hêjayî pesnê bû. Navdengê wî heta mirinê saw û xofê di nava Medada bela dikir.“¹⁵

Kela •abûna serketinê hê sar nebibû, gava sala 1928-a di navbera rûsa û turkada •er destpê bû. •er gûmaneke nû anî nî•tivanên bin fermanarîya Mîrza-axara.

Hîvîya rizgarbûnê hên rêal bû, pi•tî ku artê•a rûsa li payîza sala 1828-a li pad•atîya Bazîdê, binya Patnosê, di de•ta •êrda hêzên turka •kênand. Gumrehbûyî ji vê xeberê, Mîrza-axa du nuênerên xwe •ande cem gêneral Paskêvîç û pi•girîya xwe ji rûsara beyan kir. Lê belê, herdu nuêner jî rêva ketin destê turka û •ehîd bûn.

Gava Mîrza-axa vê yekê dibihê, merivekî dinê bi navê Kîrakos Arakêlov di•îne nava le•kerên rûsa, ji bona rastî serokle•kerê wana bê. Namabir li destpêka yanwarê sala 1829-a dighîje Erzîrûmê û ji ber ku

Paskêviç ne di cîyê xweda bû, rastî serlekerêkî wî, gêneral Pankratyêv tê.

Ji mira lev hatye li Arxîva Lênîngradê ya dîrokê rapora gêneral Pankratêv (ya 12-ê yanvarê sala 1829-a) ji gêneral Paskêviçra, li ser rastpêhatina wî tevî nuênerê Mîrza-axa, peyda bikim. Pankratyêv di vê raporêda dinivîse: „ Li van roja nîrtivanê kela Rodovanê ermenî Grêkos hate cem min. Rodovan baûrî Sêrtêye, rîya nîv rojî dûrî Hazoye, nêzîkî çema Diclê. Ewî ji minra nama mîrê Rodovanê êzdî Mîrza-axa û keî Hovhannês anîbû. Nama rêva li Bitlîsê turka ji destê wî girtibûn. Ev Girêkos ji minra got: Mîrza-axa, usa jî êzdî û ermenî giika pir abûne ji ber wê, ku hêzên rûsa Paatîya Bazîdê girtine destê xwe û divêjin, gava hêzên rûsa me a xwe berdewam bikin, pêda herin, ewana wê bi çelekiya mezinva xizmeta xwe ji mera bikin. Di bin destê Mîrza-axada ji du hezarî zêdetir malên êzdîya û awqas jî malên ermenîya hene. Ewî dikare sê hezar peya û hevsid sîyara li de ta êr derxe. Serwêrê bajarê Sêrtê Taxî-axaye û ew di bin bandûra Mîrza-axayê Rodovanêdaye. Du sala berê fermandarên turka paayê Dîyarbekîrê guhastin û ji wê rojê ûnda hemû mîrnênên herêma Dîyarbekîrê fermandarîya tu kesî li ser xwe nas nakin“.¹

Foto 1.

Gêneral Î. F. Paskêviç-Êrîvanskîy

Gêneral-mayor Pankratyêv namekê ji Mîrza-axara bi zimanê rûsî dinivîse û bi destê Kîrakos jêra diîne. Name bê qezya dighîja destê xwayî. Ji ber ku tu kes ji dorbera Mîrza-axa rûsî nizanbû, name dimîne bê xwendin. Lê belê, Kîrakos Arakêlov xeber dighîne êx li ser dilovanîya gêneral û li ser dilgermîya serokatîya seroklekerên rûsa himberî hemû pêniyarên êx.

Mîrza-axa dixwast serhildan destxweda destpêbikra û gavên xwe tevî me a rûsaye lekerîyê girê bida. Xebera ku Kîrakos Arakêlov anîbû, têra êx nedikir û wî dîcedand nuênerên nû biîne cem Paskêviç.

Nama xwe ya sisya Mîrza-axa bi destê du ermenîyên amin diîne: yek her ew Kîrakos Arakêlov bû, yê dinê jî dersdarê bajarê Rindwanê ermenî Pêtros Xazarov bû.

Name li meha gulanê sala 1830 hatye nivîsandin, yanî li wê demê, gava •er li navbera rûsa û turka îdî zûva sekinîbû û li 14-ê meha sêntyabirê sala 1829 peyman a•tyê li Adryanapolîsê hatibû girêdan.

Nuêner bê qezya dighîjin Erzîrûmê û li vira jî derheqa dawîhatina •êr pê dihesin. Lê ji bona ku nama Mîrza-axa bighînin xwayî – Gêneral Paskêvîç, ewana rêdikevin diçin Tilbîsê.

Paskêvîç li wê demê li Pêtêrbûrgê bû. Heta Paskêvîç vedigere Kîrakos Arakêlov û Petros Xazarov li Tilbîsê dimînin. •ik tê tune ku ewana di wê navberêda peywendîya xwe tevî ermenîyên ji çîna ruhanîyê û rew•enbîrara girêdidin.

Zûtîrekê Kîrakos Arakêlov ji nexwa•îya xolorê dimire, lê Pêtros Xazarov heta meha dêkabirê dimîne li Tilbîsê, bi hîvya vegeza Paskêvîç.

Pey vegeza Paskêvîçra Pêtros Xazarov 17 dêkabirê sala 1830 lavanamekê jêra – cîgirê sarra li Kavkasê, dinivîse û têda mena hatina xwe •irovedike û pêra jî nama Mîrza-axa, ku bi zimanê ermenî hatibû nivîsandin, dighîne destê wî. Lavanama Pêtros Xazarov bi zimanê rûsî hatye nivîsar. Xuyaye name bi alîkirina merivên ji dîwana cîgir yan jî bi destê ermenîyên Tilbîsê yên rew•enbîr hatye nivîsandin. Têda Xazarov bi kurtî wan pirsê rêz dike, yên bingeha navaroka nama Mîrza-axa bûn û jê lava dike bersivê bide.

Nama Mîrza-axa wek me got bi zimanê ermenî hatibû nivîsandin, ji herdu serya jî: ji jorva û ji jêrva mora Mîrza-axa li ser bû.

Jêrê em vê namê raber dikin bi gi•tî:

„Ji alîyê hêsîrê Xwedê Mîrza-axayê Rintwanê, gelek silav û kilavên dostîyê ji mêrxas û le•kerê Îsayî bê qisûr, hêja Paskêvîçê altindarra, (daxaza mine nama min) bighîje destê wî di dema •adîyê û bextewarîyê.

Pi•tî wê ku min •adefîya rêz û evîna xwe ji tera beyan kir, Paskêvîçê nenas û ji dûrva hizkirî, bira ji tera belû be, ku tu serbilindî û pi•tovanê minî, ez êzdfîme û mîletê min biçûke. Bin destê minda 1500 sîyar û 5000 le•kerê peya hene. Raste gelê min hindike, lê bizanbe rastîyê, gava min bihîst derheqa hatina te li Patnosê, min namek bi destê nuênerê xwe tara •and, lê heta naka ne namek, ne jî xeberek ji te negihî•tye destê min. Sala ku le•kerê te hatine Patnosê, ez, welatê min û hemû xelqê êzdfî û xaçparêz bi tevayî ser hatina te gelekî •a bûn. Îjar cara sisyane ez name

bi destê nuênerê xwe di•înim tera. Nuênerên pê•yê negihî•tine te, xuyaye turk wana rêda ku•tine. Ez nizanîm çî hatye serê wana. Cara duda gava min bihîst derheqa ku•tina wana, careke dinê min vî merivî bi navê Kîrakos (cara pa•in jî dîsa ew bû) •ande cem te. Ewî çû Bazîdê cem gênerâl û ji wêderê tevî le•kera hate Qersê, ji wêderê jî tevî hêzên te hate Erzîrûmê û li wêderê bi alî kirina Xwedê hûn gihî•tine hevdu û we bajar kire bin destê xwe. Nuênerê min ne ziman zanibû, ne jî nasê wî li bajêrda hebû, wekî gotinê min bigîhanda te. Li nava le•kerê teda gêneralekî mezin hebû. Ew li nava gênerala ji gi•ka çêtirîn bû. Nuênerê min diçe cem wî gênerâlî û gotinên min jêra divêje. Ew ber gotinên min namekê dide destê nuêner û ew tê. Gava ew hat, min nama girt, vekir. Mora te li ser wê bû. Ez gelek •a bûm. Min gazî ke•î•a kir bixûnin, wana nikarbû bixanda. Min tu xêr ji namê nestand. Îjar cara sisya û cara pa•in ez du kesên xaçparêz, yekî bi navê Kîrakos û ye dinê bi navê Pêtros di•înim bal te. Tu •ikrîn û serbilindaya min, dixwazim bizanibî, raste ez bi gelê xweva hindikim, lê li ber çavê osmanîya gelekî mezin têm xuyakirin û bi seya Xwedê sed sîyarên min dikarin ser sêsid sîyarên osmanîya. Ji ber vê jî osmanî min dijminê xwe dibînin. Heger ev raste, divê tu bizanibî nêta dilê min, ji ber ku tu pad•ê minî mezinî, ez xulamê teme. Emê hezar carî •ikirya xwe bidin [Xwedê], gava dengê hatina te li Baxê•ê, ku bi xwe Bitlîse, bighîje ber guhê me, yan jî nuênerê min vegerin û bêjin, wekî hat. Wê demê tu binêre ser xulamê xwe, tu rûsê mezin, ez jî wek gêneralek, serîkî min heye, ezê serê xwe qurbana te kim û temamiya gelê min jî mîna min.

Her sax bin û rehma Xwedê li ser we be. Amîn.

Careke din ez ji te lava dikim, bona xatirê hizkirina te ber bi min, tevî nuênerê min dermanekî bona çavê kurê min bi•înin.

Name 22-ê meha gulanê sala 1830 hatye nivîsandin.¹⁷

•êx Mîrza nama xwe ji Pêtros Xazarovra bi zimanê kurdî gotye û ewî jî bi zimanê ermenî nivîsîye. Em wa difikirin, ji ber ku destxeta namê û mor-destxeta Pêtros Xazarov di binya lavanivîsa wî ya bi zimanê rûsîda mîna hevin.

Paskêvîç bi dostanî nama Mîrza-axa qebûldike û bê eglekirin, di nava mehekêda daxwaza wî: dermanê çava ji bona kurê wî, bi pê•kê•ên bahava, bi destê nuêner jêra di•îne.¹⁸

Ji bona ku Pêtros Xazarov bikaribe bê astengî erdê Kavkasêva derbaz be, li Tilbîsê nasnamekê didine wî. Têda nivîsî bû: „Dîwana dîplomatiya berêz gêneral fêldmar•al, koms Paskêvîçê Yêrêvanî •adetîyê dide, wekî xwayê vê nivîsarê dersdarê Rindwanê Pêtros Xazarov ji cem Berêziya Wî [Paskêvîç] bi pê•kê•ava: ya ku ji xelatê û dermanê çava pêk tê, vedigere bal êzdî Mîrza-axa.

30-ê yanvarê sala 1831.“¹⁹

Foto 2.

Nama Mîrza-axa Î.F. Paskêvîçra

Ber destê meda tu melumetî yan îzbatî tune ser wê, gelo Paskêvîç ji Mîrza-axara bersiv bi nivîsar •andye yan na? Em dikarin texmîn kin, wekî ji ber peywendîya sîyasîye nû, ku li wê demê li navbera Turkeyayê û Rûsyayê pêk hatibû: peyman a•tîyê hatibû girêdan, Paskêvîç nexwastye delîlek, dokûmêntekî nivîsar ji Mîrza-axara bi•îne, da ku ew nekeve destê fermanarên turka.

Bi gilîkî, hîvîya Mîrza-axa û nî•tivanên Sêrtêye kurdê êzdî, a•ûrî û ermenî ser rizgarbûnê bi cî nehat. Pi•tî •kestina giran di •erê rûs-turkada, fermanariya turka ji bona bihêzkirina bandûra xwe li ser herêmên rojhilata împêratorîyê, li salên 1833–1834 bi serokatîya Re•îd-pa•a, pa•ê jî bi serokatîya Hafiz-pa•a hêrî•ekî le•keryê ya xurt bir ser Kurdistanê û di wê pêvajoyêda bi destê agir û alavê, •ûr û qetlê karîn emîret, êl-e•îrên serbixwe û nîvserbixwe yên kurda û ermenîya bi•kênin, bikin bin bandûra xwe.²⁰

Gorî nivîsara kesên dema van bûyara, hêzên Re•îd-pa•aye le•kerîyê ji 40.000 kesa pêk hatibû. Pêvajoya pê•in ya bindestkirina Kurdistanê ji sala 1833 heta payîza sala 1836 domand. Lêyerd dinivîse „...dema, ku Re•îd-pa•ayê navûdeng bakûrî Kurdistanê kire bin destê xwe û liviya berb ba•ûr, Mîrza-axa ji hatina le•kerê sultan tirsya û qayîl bû qaymeqamê turka di qesra xweda qebûl bike.“²¹

Ser bingeha deng û besên ku dûrva gihî•tibûn Kavkasê, X.Abovyan dinivîse: „Ancax li sala 1836-a Re•îd-pa•ara lev tê wana [Mîrza-axa – C.C.], usa jî gelek e•îrên kurda bîne bin fermanariya turka“.²²

Fermandarên turka ha• ji mêla Mîrza-axa berbi rûsa hebûn. Divek zanibûn jî li ser peywendîya, ku li navbera wanada hebûye. Pêra jî, hilbet ji bîra nekiribûn •ikestina xwe li •erê nêzîkî Rindwanê, ku ji wanara bibû rûre•î û biryar digrin heyfa xwe ji mîrê êzdîya derxin.

Qaymeqamê Rindwanê turk Emîn-pa•a, gava bi mêvandarî tê mala Mîrza-axa, hemû edetên mêvandarîya rojhilatê pêpes dike û jina wîye bedew direvîne. Ji tîrsa ku heyfê wê jê hilînin, Emîn-pa•a bajarê lê rudini•t dihêle û direve Dîyarbekirê, xwe davêje ber stara Re•îd-pa•a.

Mîrza-axa fena li wana dike, Re•îd-pa•a dide bawarkirin, ku Emîn-pa•a nek jina wî revandye, lê carîke mala wî revandye, ji ber vê jî, ew dikare bêtîrs vegere hêwirgeha xwe.

Emîn-pa•a jî ser bawarîdayîna Mîrza-axa tê xapandin, bi xizmetkarên xwe vedigere Rindwanê û dikeve defîkê: bi destê Mîrza-axa tê ku•tin.

Gava Re•îd-pa•a dibhê ku•tina Emîn-pa•a bi le•kerê giran diçe ser Rindwanê. Lê ji ber bûyarên hên mezin, girêdayî bi armanca, ku mîrê Rêwandûzê Mîr Mehemed bike bindest, hêrî•a xwe li ser Mîrza-axa demekê pa• dêxe.

Li payîza sala 1836-a, pi•tî ku Re•îd-pa•a berxudana mîrê Sorana Mîr Mehemed di•kêne, li ser rîya vegera xwe li Dîyarbekirê, biryar digre heyfa xwe ji Mîrza-axa veke. Lê dema ku Mîrza-axa bê •ert û •irûta bandûra fermandarîya turka li ser xwe nas dike, rîya ku•tina mezin [ber Re•îd-pa•a] tê birîn. Ji ber ku navê Mîrza-axa ser nî•tivanên vê herêmê mezin bû, Re•îd-pa•a jî ji hindava xweda fermandarîya wîye silsiletî li ser êl-e•îrên, ku di bin qolê wîda bûn nas dike. Lê zûtîrekê, pi•tî çend meha, Re•îd-pa•a li meha yanvarê sala 1837-a li Dîyarbekirê ji xolorê dimire. Di heyteholâ çalkirina pa•ada û li pîrozkirina cîgirê wî, welîyê Dîyarbekirêyî nû, nava rêza mêvanên navgiran, navê Mîrza-axa jî tê dinivîse. Welîyê nû xwast ev vexwandin ji bona armanca bi mixenetî ku•tina Mîrza-axa bi kar bîne. Mîrza-axa dema bi mêvandarî çûbû Dîyarbekirê ji bona pîrozkirina hatina welîyê nû, li birca welîda bi mixenetî hat ku•tin.

Jina •êx, yak pey ku•tina Emîn-pa•a biribûn Dîyarbekirê, sera Re•îd-pa•a, gava besa ku•tina mîrê xweyî hizkirî dibhê, xwe dukuje. Sîyarên •êxe çekdar, ku pêra çûbûn, bi •erê mêrane, cinyazê mîrê xwe ji lepê dijmin derdixin, tînin dighînin Rindwanê û li roavayî bajêr, ber kenerê çem, li ser bilindayîkê, bi qedrekî mezin tesmîlî erdê dîkin.

Pey ku•tina Mîrza-axa, ji ber ku zaroê wî hê biçûk bûn, serwêrîya êla giran xizmê wî Nazîr dike. Nazîr nikarbû ber fermanarê turka berxwe bide, kela •êx dihêle dertê û dûa roja xwe di tenêbûnêda berdewam dike.²³

Gava turk kela Mîrza-axa, ku di dema xweda gelekî asê bû, bê xwayî, berdayî dibînin, hêrî• dibin ser û wêran dikin, dikin kefe. Pey van bûyara dawîya nîvserbixweya mîrtîya Sêrtê tê.

Fermanarên turka û çeteyên ji xelqê herêmên dorûberê dijî nî•tivanên Sêrtê dest bi zordarîyê hergavî dikin. Qismekî ji êl-e•îrên kurdên êzdî, ji ber zulm turka mecbûr dibin xwalîya kal û bava bihêlin û rîya koçberîyê bidin ber xwe. Payê pirê ji koçbera xwe li rîya bakûrê digre û tê li ser erdê Ermenistanê, ku li bin qola Rûsyayê bû, dihêwire.

Rojnama „Kavkas“-ê ku bi zimanê rûsî li Tilbîsê çap dibû, li sala 1848-a miqalekî taybetî dîyarî êzdîya dike û bi dilovanî, xêrxwazî dinivîse: „Împêratorîya Osmanîyêra lev hat serbixweya van e•îra, bi taybetî ya kurda û êzdîya birûxîne. Qismekî wana tuneya wana hat, bela bûn çûn, lê qisma dinê serê xwe ber fermanarîya turka danî. Çaranûsa wana hên xirab bû, ji ber ku mecbûr bûn dest ji ola xwe bik•înin: „...gelek •erkar mirinê qebûl kirin, hatine ku•tin li ser rîya ola kal-bavê xwe, yê mayîn mecbûr îslamî qebûl kirin û ber wê azadî standin. Her tenê ji hinaka ji wana lev hat birevin berbi Îranê, erdê ku rohilat bakûrê Turkeyayêye û Ermenistana Rûsyayê. Vira ewana bi saya qanûnên Rûsyayê yên dua [Xwdê] li ser, di bin agahdarîya dilovan ola xwe azad diparêzin.“²⁴

* * *

Nîgara Mîrza-axa, hevkarên wî, her usa jî dîroka mêrxasîyê ya kurdên êzdî, ermenîya û a•ûrîya li wê demê li herêma Sêrtê, •opeke mezin hî•tine di bîrawarîya gelda. Ser mêrxasên nemir stran hatine hûnandin, serhatîya wana devbidev ji silsilara gilî kirine û îro di xezna zargotina kurda, ermenîya û a•ûrîyaye dewlemendda, wek cewahirên ronak em rastî gelek stran û serhatîya tîn, yên ku nimûneyên ge•in li ser •erên egîta, heykelin ser rojên buhurî, ji bona bîranîna mêrxasîya mêrên xwas.

Çend sala •ûnda pey van bûyara, gava X.Abovyan li gel yekî ku ji Sêrtê hatibû Kavkasê diaxive, jê dibihê ku li ser •erê Mîrza-axa û hevkarê wê ke•î• Poxose mêrane, li nava gelda distrên. Ronakdarê ermenîyayî mezin ev stran nivîsîye û bi wergerandin di pa•koka wûtara xweyî „Êzdîya“-da çap kirye.²⁵ Çend sala •ûnda, li sala 1852 zargotinzan Poxos Tovmasyan li Mû•ê li dêra Sûrb Arakêlos ji rûspîkî kal ke•î• Sîmon, ku ji Sasûnê ji gundê Kacaransê hatibû, serhatîke ermenîya ya gelêrî li ser têko•îna dijî turka li bin serokatîya Ke•î• Polo (Ke•î• Poxos) û Êzdî Mîrzik dinivîse. Pa•wextîyê ev serhatî folklorzanê ermenîyayî navbang G. Srvanstyans li berevoka xwe ya „Hinos û Noros“da çap dike.²⁶ Li sala 1869 li •amê rohilatnasên alman Êûgên Prîm û Albêrt Sosîn tev li gellek nimûneyên zargotina a•ûrîya ji devê zarbêj Cano derheqa serpêhatîya •êx Mîrzaye re•bextîyê serhatîk bin sernivîsa „Ozê û Em•ê“ dinivîse.²⁷

Stran û serhatîyên ser êzdîyên mêrxas wek Mîrza-axa, •êx Mîrzo, Miçoyê •êx-Îsa û yên mayîn li nava kurdên êzdî, zêde-zêde nava mihacirên ku koçberî hatibûn Ermenistanê, hertim hatine stran û besa wana kirine.²⁸ Evana •edetîyên bi dengî ji diroka mêrxasyê ya buhurî.

Lêkolîna çavkanîyên zargotinê û berhevkirina wana, bê•ik, wê alî me bikin ku em rupelekî giring û hêja ji peywendîya ermenîya û kurdaye dirokî û çandî safî bikin.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê ermenî çap bûye li kovara *Welat û gelên Rohilata Nêzîk û Navîn*. Cilda 13, Kurdnasî, Yêrêvan, 1985, r. 93 – 108; Bi zimanê kurdî çap bûye li rojname *Hêvî*. 1999, Nr.Nr. 120,121.

² SGIA GSSR, f.11, d.66

³ Aktî, sobrannîyê Kavkasskoy arxêografîçêskoy komîsîyêy. Cild VII, r. 957

⁴ *Avêryanov P.Î.*, Kûrdî vi voynax Rossî si Pêrsîyêy î Tûrsîyêy vi têtçênîyê XIX stolêtîya. Tîflîs, 1900, r. 10–12.

⁵ Derheqa stranên ku li ser •êx Mîrza hatine sêwirandin, wûtarekî taybetî hatye çap kirin. (Binihêre *Celîlê Celîl*, Stranê kurdên-êzdî yên mêranîyê li ser bûyarên koçberîya pê•îyên wana li Rûsyayê li salên 30-î sedsalîya XIX. Berevoka „Îranskaya filologîya“, Lênîngrad,1964, r.130-143).

⁶ *Cuinet Vital*, La Turquie d'Asie: Géographie, administrative, statist. Descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure. Paris, 1891, t.2, p.606.

⁷ Her li wêderê, r.607

⁸ *Layard A.H.*, Discoveries in the ruins of Nineveh and Babilon, with travels in Armenia, Kurdistan and the desert: Being the result of a second expedition undertaken for the trustees of the Brit. Museum. London, 1853, Vol. 1, p. 45.

⁹ Her li wêderê.

¹⁰ *Srvantzyanz G.V.*, Hinots yêv norots, Kostantínopolis, 1874, r. 171-172.

¹¹ *Abovyan X.*, Yêrkêrî liakatar joxovasû. Yêrêvan, 1958, vol. 8, r. 267.

¹² Her li wêderê, r. 260.

¹³ *Layard A.H.*, Discoveries in the ruins..., p. 38.

¹⁴ *Srvantzyanz G.V.*, Hinots yêv norots, r. 174 - 175.

¹⁵ Her li wêderê, r. 184.

¹⁶ SGÎAL, f. 1018, op. 3, d. 104, r. 1 - 1ob.

¹⁷ SGIA GSSR, f. 11, d. 66, r. 2.

¹⁸ Di bin lavanivîsa Pêtros Xazarovda bi destê merivekî din hatye nivîsîn: „Quma“, parçe û bîstûpênc çêrvonêts dirav ew xelata Pêtros Xazarove, herweha dîsa dermanê çava. 28-ê yanvarê 1831.“ SGIA GSSR, f. 11, d. 66, r. 5.

¹⁹ SGÎA GSSR, f. 11, d. 66, r. 5.

²⁰ Ser vê pirsê hûrgilî binihêre pirtûka *Celîlê Celîl*, Kurdî Osmanskoy Împêrî vi pêrvoy polovînê XIX v., Moskva, 1973.

²¹ *Layard A.H.*, Discoveries in the ruins..., p. 45

²² *Abovyan X.*, Yêrkêrî liakatar joxovatsû, vol. 8, r. 260

²³ *Layard A.H.*, Discoveries in the ruins..., p. 45.

²⁴ „Kavkas“, 1848, Nr. 8, 21 fêvral, r. 31. •arazayê jîyana X.Abovyan Dr. P.Hakobyan bi lêkolîna navaroka wûtarê xisûsyeta ziman û stîla nivîsarê îzbat dike, ku ew bi destê X.Abovyan hatye nivîsar. Ji ber wê jî ev wûtar eslê wî bi zimanê rûsî û bi wergera li ser zimanê ermanî li berewoka nivîsarên X.Abovyanda, li cilda hey•ta cîwar kirine. Sîtat me ji wergera ser zimanê ermenî ji cilda VIII wergirtye. (Binihêre *Abovyan X.*, Yêrkêrî liakatar joxovatsû, h. 8, r. 405 - 406).

²⁵ *Abovyan X.*, Yêrkêrî liakatar joxovatsû, vol. 8, r. 281 - 282.

²⁶ *Srvantzyanz G.V.*, Hinos yêv noros, r. 166 - 184.

²⁷ *Eugen Prym, Albert Socin*, Kurdische Sammlungen. Erste Abteilung. Erzählungen und Lieder im Dialekte des Tur Abdin, SPb, 1887, s. 57 - 61; *Ot Axîkara do Cano*, M.-L., 1960, r. 361 - 366.

²⁸ Evan strana û serhatî cara pê•in ji devê kurdên êzdî yên Komarên Ermenistanê û Gurcistanê hatine nivîsîn. •axên pê•in ku li berevokada çap bûne, evin: *Ordîxanê Celîl*, Stranê cimeta kurdaye tarîqîyê, Yêrêvan, 1975, r. 41 - 51; Zargotina kurda, Moskva, 1978, vol. 2, r. 256 - 259.

2

HÊSÎRÊN KURD LI RÛSYAYÊ¹

•erê salên 1853–1856-a li navbera Rûsya Qeyserîye û Turkyaya Osmanîyê di dirokêda bi navê •erê Qirîmê hatye naskirin. Herdu dewleta •er li ser du meydana dikirin: li Qirîmê û li Kavkasê. Li herêma Kavkasê kurd him ji alîyê Rûsyayê, him ji alîyê Turkyayê tevî •êr bûne. Kurdên ku ji alîyê Turkyayê •er dikirin, pirañiya wan, bi darê zorê dewleta Alî Osman anîbun qada •êr. Hukumeta Turkyayê ji bona •êr dora 4–5 hezar meriv ji nav e•îrên kurda, yên ku nêzîkî sînorê Rûsyayê hêwirî bûn (wek e•îrên zîla, heydera, sîpka, cemaldîna, mila, bêzika û yên mayin) kom kiribûn.

Li herêma Kavkasê •er li navbera le•kerên herdu dewleta cara pê•in zivistana sala 1853-a li binya Ba•gediklarê pêk hat. Le•kerên turka, dora 40 000 çekdar, di vî serîda •kestin, tî•-tî•î bi •ûnda vegeryan.

Serokle•kerê Rûsyayê di vî •erîda gênêral-lêytênant Bêbûtov pi•tî serketinê ji serok qumandarê Rûsyayê raporek nivîsî. Têda da xuyakirin, ku kurdên alîyê Turkyayê bûn, bê dilê xwe •er dikirin û „...gava turk •kestin, meydana •êr hî•tin û revyan. Kurda dane pey wan û dest bi talankirina le•kerê nizamê kirin. Pa•ê bi çekên talankirî vegeryane qi•le û gundên xwe.“

Di vî •erîda, çî turk û çî kurd, li cem rûsan bûne hêsîr. Ji hêsîrên kurda rûsan nêzîkî sed mêri birin Rûsyayê û ne dûrî Moskvayê, li qeza Smolênskê, li bajarê Roslavlê dan cîwarkirin.

Heya wê demê li ser kurda li Rûsyayê naskirinek ba• tunebû. Rew•enbîrên rûs, ku cara pê•in hêsîrên kurd nas kirin, ji rabûn-rûni•tin, merîfet û merivhizîya wan seyr man. K. Mîkê•în, yek ji wan rew•anbîran bû, ku li ser van kurdên hêsîr li sala 1855-a gotareke biçûk di kovara *Sévêrnaya pçêla* -da nivîsî.

Gava zanyarên rûs ji Akadêmîya Zanistîyê ya Rûsya Qeyserî ev gotar xwandin, daxwaz li nik wan çêbû, ku zanayekî xwe bi•înin nav hêsîrên kurda, da ku bikaribe ziman û rabûn-rûni•tina kurda bi çavê xwe bibîne û li ser wana binivîse. Ji bo vê yekê pênc akadêmîkên Akadêmîya Zanistîyê yên bi nav u deng namekê ji serokatîya Akademîyayêra dinivîsin. Ewana têda bi giranî li ser hêjabûna pê•vebirina kurdnasîyê disekinîn.

Destnivîsa vê dokumentê hîn jî li arxîva Akadêmîya Zanistîyê ya li bajarê Lênîngradê (naha Sankt Pêtêrbûrg) hatye parastin. Bêguman, ev dokûmênt, ku sed û pêncî sal berê hatye nivîsandin, çavkanîke bi qîmete jî bo nivîsandina dîroka kurdnasîyê li Rûsyayê. Ew •ahidya bîrûbawerîya zanyarên Rûsane li ser gelê kurd, çand û tora wî.

Li jêr em gotara K. Mîkê•în û nameya ku pênc akadêmîkên Rûsya yên bi navûdeng nivîsîne, werdigerînin ser zimanê kurdî.

I. Kurd li qeza Smolênskê

Li pey bûyerên Ba•gedîklerê gelek hêsîrên turka li bajarên Rûsya yên cihê-cihê hatine cîwarkirin, ji wan zêdeyî sed kurda anîne bajarê Roslavlê.

Nasekî min ji Roslavlê ji minra nivîsî ku: "Divê meriv bibîne di çi rew•ek perî•anda ew belengaz hatin bajarê me. Piranîya wan kurd bûn, rûni•tvanên Asuristana kevnarin, ku li rohilatê ber çemê Dicleyê dijyan. Li •ûna •a•ika serê wan bi paçikan girêdayî bûn, kinicikên wan qetîyayî bûn, bi xwe qemer bûn, carna rengê wan bi levayî re• bû. Kurd zêde mîna xelqên hejar bûn, ew ne wek le•kerên "Babî Alî" bûn. Ji bo ku ew bihêwirin, xanîkî cihê dabûn wan. Li wêderê, wek edetê gelê rojhilatê,

pû• raxistibûn û li ser rûdini•tin. Sê rojan •ûnda ez li wan qesidîm û nasîya min bi gelesanra çêbû.

Piranîya kurda bejnîbilindin, taylanî tîtal, namil ber û navkêlk (newqa) ziravin. Tu kêmasî di reng û rûyê wanda tune. Gelek ji wan heta xûn•îrinin.

Bawer bike li ser milê çepê yê her kurdekî berbejneke girêdayî bû, ji bo ku ew di •erda neyên ku•tin. Kurdekî digote min, wekî yekî turk ji bona berbejneke wiha heysed pîyastir dida min. Yê kurd jêra gotye, ku jîyîn ji diravê bihatire. Li cem gelesan Quran hebû, di nav qewlikekî çermînda, bi stuyê xweva dikirin. Quran pirtûkeke biçûk bû, wek çapa pirtûka qelîbotkê Krîlov,² belgê wê ji kaxazê reng-rengî bû, li ser bi herfên zêrîn destûra qanûnên Mihemed nivîsandibûn. Li ser hinek rûpela devlêv û çavê Mihemed neqî•andibûn. Gava yê kurd Qurana xwe ji qewlik derdixist û ji nav kaxazê zerbûyî vedikir, pê•yê çend cara maç dikir, bi taybetî çav û lêvên Mihemedê rengzêrîn maçî dikirin. Ji bilî wê, li cem her yekî ji wan tizbî hebû. Kurdê ku tevî xeberdana hewirdora xwe nedibû, bêwestan tizbîyê xwe diki•and û di ber xwera dua dikir.

Baharê, pey rabûna berfêra, kurdên hêsîr êdî hêdî-hêdî derdiketin derva û gelek cara li ber mûzîqa cûrekî balalaykayê,³ ku bi sîmê hesinî bû, direqisîn. Destê hev digirtin û diketin govendê û li ber awazê mûzîqayê bi ser alîkîda bi gavekî dime•yan. Du gava diçûne pê• û pa•ê xwe çeng dikirin.

Çi bêjim? Dîlan nayê nivîsandin, gerek meriv bi xwe bibîne, nivîsar nikare wê libatê, wê kawbûnê, heja bendiya pircûre bide xuyakirin. Ji bilî wê, di nav dîlana gelên rojhilatêda her wiha "pa"⁴ heye, ku bi têrmînên dîlanê yêvrûpîva nayên dîyarkirin.

Ez heyr-hijmekar dimam ji çelengîya wanra gava wan çîxarda⁵ dilîst. Yekî ji kurda destê xwe tewer dikir ser sîngê xwe, disekinî li nava meydanê, lê pêncî merivên dinê, bi bez dihatin û di serra baz didan. Bêjim, wekî kurd bi bejna xwe bilind bû û rast disekinî. Min nedît, ku yek ji wan pêncî merivî, yên di serra baz didan, xwe •a• kira. Di vê lîstikêda meriv dikaribû temamîya sivikayî, huner û fena prîomê her kurdekî texmîn bikira.

Havînê tememîya rojê wana xwe didan ber hewa paqij, rûdini•tin li kuçê, li ber mala xwe, yan jî ser pencerê û lingê xwe darda dikirin. Carna, gava roj germ dibû, du-sê meriva çavên xwe digirtin, bêyî ku ji

cîyê xwe bilivin, li ber çeperê, ser erdê çend seheta rûdini•tin. Her tenê be•era wane xwe• di ser sifetê wanî qimitîda, berê xwe bi rojêda kirî, nî•ana wê yekê dida, ku musulmana her ti•tî bi xwe•îtî bîr kirye. Di nava kurdên hêsîrda çend turk jî hebûn, ku her tenê karibûn lezetê ji kêyîfê bîstandana. Ev jî jêhatîneke bi qîmete di halê hêsîryêda.

Ji ber ku hêsîr bi temamî azad bûn, gelek cara diçûn de•tê, heta derengîya êvarê li nava mêrga digeryan, yan jî li cîkî li ber rexên çem rûdini•tin, lingê xwe dikirin nav avê û bi keser, demekî dirêj bi hevra li ser welatê xweyî dûr xeber didan. Carna jî, wan di gola nêzîkda avjênî dikirin û hergav jî ji seyranê bi kulîlka vedigeryan. Ti•tekî balkê•e, ku ew ji kulîlkên cure-cure baqa çênakin, lê her kurdek ji curekî kulîlkê dike baq, wê baqê pa•ê bi serê darekîva girêdide. Ew nazdarîya ku li cem kurdan li himberî kulîlka peyde dibe, li nik gelên bakur kêma cara tê dîtî... Gul ji bo wan kulîlkek pîroze. Bawarî li cem wan heye, ku xwedêgiravî berî Mihemed gul bêbîn bûn. Carekê Mihemed li nav baxçê xwe li ber koleke gulan rûni•tî bû û ji derd û kulan diponijî. Ji fikrên xemxur ji ber dijwarîya jîyanê, dilê wî xemgîn dibe û wê çaxê Mihemed digrî. Dilopên hêsîrên wî yên gir wê gulê av didin, ji wê demê •ûnda gul bi bîn dikevin.

Kurd xwedêperest, xebathizin û ne babaxin. Berî ku roj derkeve, ew radibin, destmêja xwe digrin. Kata nimêjê her tenê bi dua xweva gîrone, tu ti•t nikare wan ji teata Xwedê bi dûr xe. Ew kêma xew dikin. Xewê pir guneh dihesibînin, çimkî li gorî dîtina wan, meriv ji •ûna ku teatê û xêrê bike, dema xwe bi xewê unda dike.

Kurd kêmxure. Ji neh kopêkên, ku ewî ji bona jîyana rojane distand, nêzîkî yek ji siyan dida titûnê û bi perê mayîn ji xwera du-sê •erbik •îr û nanekî sipî dikirî û bi vî rengî temamîya rojê têr dibû. Tevî vê ew gelekî destvekirîne, tu cara ji kesîra nabên na. Heger di destê wîda nan, kalaç,⁶ ya bûlkî hebûya û birçîyek nêzîkî wan bibûya, kurd nanê xwe êdî parî nedikir, bi temamî dida wî. Rojên cijna, kurda belengaz teglîfî ser sifra xwe dikirin û ew li cîyê jor didan rûni•tandin.

Çend cara qewimîye, gava kurda li sûkê ji bo xwe sêv dikirîn, di vegeêda, li ser rîya xwe bêyî ku ew sêvê tem bikin, li feqîran bela dikirin. Carekê ez li mala xwe bi yekî kurdra rûni•tîbûm, kesîbek nêzîkî

me bû û pars ji min xwest. Min rîya metbexê nî•anî wî da û jêra got: „Here wir, wê te têr kin.“ Yê kurd bi awakî matmayî li min nihêrî û pirsî: „Li cem te dirav hene?“ Li ser bersiva min, ku diravê hûr tunene, ewî bi lez destê xwe avêt kîsikê xwe diravek jê derxist, dirêjî min kir û bi dizî da min, ji bo ku parsek nebîne û got: „Ha, bidê.“ Pa•ê bi minra •irovekir, ku gava yek parsê dike, meriv gere xêrê bi destê xwe bide wî, ne ku bi•îne cem hineka. Dibe ku ew jî jêra bêjin na.

Çend cara min bi çavê xwe dîtye, çawa kurd li ser kûçê, pîreka ku av dibir, ew disekinand, satil ji destê wê digirt û heta malê dibir û di ber xizmeta xweda ti•tek nedixwest.

Havînê bi hatina dema xebata li nav zevîyan, kurd diçûn paleyê û pere derdixistin, Pa•ê gava yên me dîtin, ku ew ji palên me bêtir kedê dikin, (yekî berenberî sisyan kar dikir) qîmetê karê wan ducarî zêde kirin.

Îdî, pi•tî wexteke kurt, kurda kurtikên nûh yên sor û birqokî, bi sîm neqi•andî û bi têlên zêrînî derzîkirî li xwe kirin. Fêsen (kumên) bi qotikên hevirmi•î yên •în li serê xwe kirin. Dawîya havînê kincên wan îdî bi awakî gi•tî rêkûpêk bûn. Bi diravê qazanckirî ji xwera parçe û quma• dikirîn. Gere bêjim, ku wan ti•t bi hostatî û bi •ureta mezin dikirîn. Di nava salêda çend cara min dîna xwe dida wan, kurd bi hevra gelekî bi a•tî û xêrxazî derbas dikin. Xeyda mezin ji rojekê zêdetir nedik•and. Ew dibêjin, gerek xeyd zêdeyî rojekê nebe, guneye, "çav dirijin". Bi gilîkî din di nava kurdada comerdîya patrîyarxalî gelege. Çêtirîn pîvana vê rastîya li ser kurda, nêrînên nî•tecuyên Roslavlêne, yên ku bi bûyerên vê salê, ku li bajêr qewimî bûn girêdayîye: dema agir bi bajarê wan ketibû û di nava sê sehetada sê parê bajêr bû xurê alava agir.

Qijeqija germê, berî ku agir pêkeve û bagera nedîtî tev li agir, ku hêlepîtkê agir gur dikirin, ne ji taqata meriva bû, ku rê li ber •ipûkê bigire. Çi diket ber agir di çend deqanda dibû xulî. Dema sawê girtibû ser hemûya, kurd bi bêtirsîya xwe ya nedîtî nehêw•andin û çelengîya xwe dîyar kirin. Bi hahanga hildiki•yane ser banê xanîya, betanî, kulav û ti•tên mayîn yên •il radixistin, bi vê alîkarîyê gelek xanî ji agir parastin. Gava agir kumikê dêrê girt, kurda pêlavên xwe êxistin, serpêçê serê xwe danîn û bi heybet ketine hundur, bi hurmetek mezin hûr-mûrê dêrê jê der anîn, danîn ser cîyê bêqezya.

Kirina wan tesîreke kûr li ser hemû bajarvana hi•t. Qedir û sîyaneta wan ji paqijya xeysetê wan û ji ber ku ew li feyde nedigeryan, dilvekirî

bûn, ji alîyê hemû kesa, yê ku karîn merdîya dijminê xwe qîmet kin, li hemberî wan •êkirdarî dîyar bû. Hêjaye ku li pê• temamiya dinê em merdîya kurdên •ûndamayî yê patrîyarxal berewerî merdîya îngilîzên xwendewar û pê•ketî bikin. Gelo pi•tî vê yekê ji merîfet û kûraya fikirdarîya îngilîzan û ji xisletên, ku ew xwe pê mezin dikin, çi dimîne? Jiyanê da xuyakirin, ku medenyeta Anglyayê her tenê xoperestîyê, fêdegerîyê, nevsgiranîyê, kubarîya vala, zulmdarîyê û serxwe•bûnê xuliqandye. Û vê jîyana bajarvanîyê ya xwe, ew dixwazin bi darê zorê bixin stuyê Rûsyayê. Werin em destê xwe deynin ser wîjdanê xwe, gelo, em dikarin bêjin, ku înglîz ji kurda paqijtir û merdtirin? Helbet, na, îro roava medenyeta pepûk ber bi zêzemîna xirabîyê tol dike.

De bira ev kirêtî ji Rûsya pîroz bibhure.

K. MÎKÊ•ÎN

S. Pêtêrbûrg, 8-e Çîrya-pê•.

Sêvêrnaya pçêla, 1855, N 283, rû 27-31

II. Nêrîna pênc akadêmîk-zanyarên rûsyayê li ser pê•vebirina kurdnasîyê û hêjatîya çûyîna kurdnas P.Lêrxe nav hêsîrên kurda li Roslavlê

Di nava van deh salên dawîyêda Akadêmîya Zanyarîyê yek ji armancên xweyî xisûsî, lêkolînên li ser gelên ku di katê xweda û niha li ser erdê Rûsya îroyîn dijîn, dihesibîne. Ew lêkolîn li ser gelên ne ku tenê li ser axa Rûsyayê ya parça Yêvropayê, her weha li Sîbîrê û li ser axa Kavkasê jîyane, bi destê endamên akadêmîyê li kare û bu spartina akadêmîyayê, bi destê ne endam pêk anîye. Di nav rêza gelên Kavkasêda kurd jî cîyê xwe digrin. E•îrên kurda yê pirjimar ji axa Kavkasê digihîjin heta •amê û delavê /xelîcê/ Farisa. Jimara kurda, herdu cins bi hevra, ji heysed hezarî dighîje mîlyonek meriv. Ew ji bo zimanzan, êtnograf û dîroknasa gelek balkê•in. Dora deh hezar kurd di bin bandûra Rûsyayê dimînin û heqê wana heye, ku guhdarîya me li ser wana jî hebe.

Heta naka lêkolîn li ser kurdan kêma hatine kirin û, bêguman, Rûsya, Akadêmîya wê, dikarbû xizmeteke mezin ji zanistîyêra bikira, heger bi xwe li ser e•îrên kurdan lêkolîna pê•in ya bingeşê bi firetê dest pê bikira. Di serda jî, karê bi vî hawayî wê hukmê xweyî moralî li ser kurdên ku li Turkyayê û Îranê dimînin, bihî•ta. Her wiha pi•tewanê ronakbîryê wê ji me razî bimana, wek em li Anglyayê dibînin, çawa roj bi roj guhdarî li hemberî wê lêkolînê xurt dibe, ya ki endamekî me li ser ziman, edebyet û dîroka gelê afixan pêk anîye.

Bi bawarîya •ilosêr, Gêzênyûs, Êvald û zanayên mayîn, di dîrokêda kurd ew gelê jêhatî û aqilmende, yê ku bi navê xaldan ji çîyayên Kurdistanê hate xwar, daket Babî-lanê û li wir dewleteke xurt û pê•ketî damezirand.

Li meydana êtnografyayê hêjaye neku tenê kurdên pûtperest /êzdî/, her wiha birên wanên musulman /kurdên sunî û •iya/, yên bi bawarîya gerokan bi xurtî jîyana kevnar îro jî diparêzin, bi kûrayî bêne kolandinê.

Ji bo lêkolîna zimanê kurdî heta naka tenê gavên pê•in hatine avêtin, lê •ik tê tune, ku zimanê kurdî wê bibe çavkanîke giranbaha ji bo vekirina dîroka zimanên îranî /farisî/, yên ku hîn di bin perda tarîyêda mane.

Heta îro ji gerokên, ku li welatên kurd têda dijîn qesidîne, tu kes ji wana bona lêkolînên bi vî hawayî bibe sêrî, bi zanîna xwe tam, nebûye. Maqûl Lêrx, ku hîvîya me li ser heye, yek ji kesên yêvropiyê, yê pê•in a•iya xwe daye ser gêografya, êtnografiya, zimanzanî û dîroka kurda. Ji bo vê armancê ewî gelek nivîsarên gerokên kevn û nû bi zimanên inglîzî, firansî, almanî û rûsî bi kar anîne, hemû lêkolînên li ser zaravên kurdî yên çapbûyî hîn bûye; bi taybetî salnama dîrokî, ya ku mîrê kurda, bi zimanê farisî nivîsandye û pêra jî bi hemû çavkanîyên mayîn, ku li ser vê babetê hebûne, pê nas bûye.

Li vir, li Pêtêrbûrgê, destxeta herî ba• ya salnama kurdî, ku me li jor nav kir, bi destê xudanê wê rastkirî, tê parastin. Hema ev yek li ser me dike bar, ku em li Rûsyayê çapkirina vê çavkanîya giranbiha bibin sêrî, alîkarîya Lêrx bikin, da ku ew meremê çapkirina wê bi cî bîne. •emdeya wê yekê, gelo maqûl Lêrx çiqas bi giranî xwe amadeyî vî karî dike, em dikarin herdu parên xebata wî ya pê•in, yên ku bi kîsê akadêmîyayê niha çap dibin, bi bîr bînin. Di para pê•inda ew hetanî pênasid navên e•îrên kurda yên kevn û nû dor dike, lê di para dinêda bi hûngilî li ser êzdîya /kurdên pûtperest/ disekine, ti•tek ku berî wî nehatye kirin. Ev nivîsara

bingehîn, ku bi mezinaya xwe dora 50 belgên çapê heye, Akadêmîyayê hildaye bin bandûra xwe, deynê xwe dibîne, tu mecal bernede, da ku zanîna wî bê tamkirin, di nava demeke kurda, bi destê rasthatina wî tevî hêsîrên kurdara karibe matêryalên, ku wî li ser êtnografîya û zimanzanîya kurdî kom kirine, bide rastkirin. Feyde ji vê rasthatinê bê•ike û ew dikare hîn mezin be, heger maqûl Lêrx karibe çend meha tevî hêsîra derbas ke. Bi vî hawayî ew dikare lêkolîna lêksîkografîya û giramera zimanê kurdî, ku destpê kirye, gelek û gelek dewlemend bike. Gava maqûl Lêrx gotinên cihê, îdyom, stran û destana binivîse, dibe ku di nav wan hêsîranda wergêrekî jî ji bona çend serên salnama kurdî û hin têkstên dinêra bibîne. Bi gotina gotya, di nava wan hêsîranda merivne xwendewar jî hene.

Jimara hêsîrên kurda, wekî rojname dide xuyakirin, tenê li bajarê Roslavê li ser qeza Smolênskê ji sed merivî zêdetire.

Her wiha, ji bo ku maqûl Lêrx armanca xwe bibe sêrî, ji kurda gelek merî ne gerekî, dibe ku hema yekî serxwe û jêhatî bibîne û pirsên zimanzanîyê yên jêra lazimin jê bipirse.

P.Keppen, O.Bêtlîng, M.Brossê, A.Kûnîk, B.Dorn

8-ê sibatê, sala 1856

Arxîva Akadêmîya Zanyarîyê ya YRSS (Lênîngrad). Bingeha (Fonda 2, op. 1-1856, girêka 14

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama *Armanca*, 1992, Nr.Nr. 126, 127.

² Krîlov Îvan Andrêyêvîç (1769–1844) – nivîsarvan klasîkê Rûsya yê destpêka sedsala XIX yê bi nav û denge. Qelîbotkên wî yên ji bo zarokan gelek bi dengî, ew di gelek pirtûkanda hatine çapkirin.

³ Balalayka – sazêkî rûsa yê gelêrîye. Nivîsarvan, xuyaye qala tembûra kurda dike. Tembûr bi rengê balalaykayêye.

⁴ Pa – ji gotina firansî *pas* (gav) tê. Gavavêtin, yan xwehejandin dema dîlanê, jêra dibêjin *pa*.

⁵ Ji vê lîstikêra di nava rûsada *çêxarda* dibêjin.

⁶ Kalaç – nanê genimîye, bi forma miftê (qifilê) di ortêda qule.

Foto 3.

Nêrîna pênc akadêmîkên rûsa ser lêkolîna ziman û çanda kurdî

3

DOKÛMÊNTÊN NÛ LI SER SERHILDANA KURDA YA SALA 1880¹

Serhildana kurda ya sala 1880-a bi serokatîya Ubêydullayê •emdînanî (Nêhrî) nimûneke ge•e li dîroka têko•îna kurda ya azadarîyê li sedsalîya XIX. Ji zerpa serhildana kurda neku tenê Îran çavtirsayî bû, lê belê pêra jî gelek dewletên Yêvropayê, yên ku li Rohilata Nêzîk, meydana abûrîyê û sîyasetê birjuwandîyên xwe yên kolonîyal dime•andin, xofê girtin.

Nirxkirina serhildanê him li wê demê, him jî li pa•wextîyê, ser bawarîkê nebûye. Rojnamegîr û dîplomat, her yek bûyarên serhildanê anegorî sîyaset û daxwazên dewletên xwe ronek kirine. Ev jî bûye sedema bingehî, ku li pa•wextîyê serhildana kurda ya sala 1880-a piranîya lêkolînvana bi çewti ronak kirine û nirxandine.

Demeke dirêj ji bona ronakkirina vê têko•înê çevkanîke giring bû berevoka dokûmênten dîplomatiya Anglyayê, bin navê „Pirtûka hê•în“ cilda wîye pênc². Matêryalên vê berevokê yek bi yek hatine bijartin, bin çavdêrîyê derbaz bûnê û pa•ê rê ber wana vebûye bona çapkirinê.

Di van salên dawîyêda karanîna matêryalên nû û dewlemend ji Arxîva Sîyaseta Rûsyayê ya Der (AVPR), bû faktoreke bi nirx, ji bona ku bi zanistî pê•sedemen û me•a serhildana kurda ya sala 1880-a bêne lêkolîn û ronak kirin.

Ser bingeha van matêryala xebata min „Serhildana kurda ya sala 1880-a“ hatye nivîsandin.³ Di pa•koka vê pirtûkêda hine dokûmênt jî, yên ku pirsên serhildanêye cûre-cûre ronak dikin, hatine çapkirin,.

Hema ji despêka serhildanê serokê têko•înê •êx Ubêydulla gazî eyan û seroke•irên kurda kir, ku bên pi•tovanîyê li serhildanê bikin, pêkva dijî zordarîya turka u farisa bisekinin, ji hevra alîkarbin, ji bona ku Kurdistana parçekirî bibe yek û azad.

Ubêydulla bi nama karmendên farisa û Yêvropayê ser sedemên bingehî yê serhildana kurda agahdar dikir. Ubeydulla di nama ku ji welîyê Êrmîyayê Iqbal od-Dowlêra •andibû, nerazîbûna kurda ji wan karmendên turka û farisa dida xûyakirinê, yê ku intêrêsên gelê kurd pêpes dikirin, gazî dikir, ku Îqbal od-Dowlê pi•tgirîyê li •erkarîya kurdaye heq bike û dijî têko•era neseke.

Ji bona ku sedem u armanca serhildanê bigîjin nuênerên dîplomatiya dewletên Yêvropayê, Ubêydulla nama di•andin Koxranra - missionêrê amerîkîra li Êrmîyayê. Di namada serokê kurda bawarîya mezin li „mafparastina Yêvropa pê•ketî“ danî. Ji bona ku ji wanara bi devkî hûrgilî bê •irovekirin û goftûgû ser peywendîyê bê me•andin, Êbêydulla nuênerên xwe - Riza-bêy, Hecî Melle Îsmâil û merîyên xwendeware mayîn, yê karibûn heqîya têko•îna gel biparêsin û bidin xûyakirin, •ande dera.

Nameyên Ubêydulla dokumêntên dîrokîne û ji zanyarîyêra bi nirxin. Heta naka her tenê sê namê wî hatine peydakirin: dû nama yê ko wî •andibû Koxranra 25-ê îlonê û 5-ê çirîyê û kurtenivîseke namakê, ku wî •andibû welîyê Êrmîyayêra. Ew hersê dokûmênt di „Pirtûka hê•în“- da hatine çapkirin.

Ji ber ko ew berewok kê dest dikeve, wergera wan nama min bi rusî di pa•koka pirtûka xwe ya „Serhildana kurda ya sala 1880“-da çap kirye.

Pa•wextîyê, li dema lêgerînê di Arxiva Sîyaseta Rusyayê ya Derda wergerên hine namê •êx Ubeydulla yê nû ser zimanê firansî ketin destê min.

Nama pê•in •êx ser navê Îqbal od-Dowlê •andye. Li wir ewî bi kurtî ser motîvên serhildana kurda sekinîye.

Dokûmênta duda - ew nama Ubeydullaye ji welîyê Êrmîyayêra 23 îlonê (5-ê çiryê bi hijmara nû), ku wî rokê •ûnda pey nama pê•in jêra •andye. Têda bi hûrgilî li ser wan pirsê sekinîye, yê ku nama pê•inda bi kurtî nivîsîbû. Ev nama cara pê•ine, ku tê çapkirin.

Dokûmênta sisya - ew nama •êxe, ku wî 23-ê îlonê (bi hijmara kevn) ji mîssyonêrên amerîkîra •andye. Têksta vê namê ji dokûmênta ku li berevoka bi zimanê înglîsî çap bûye cuda dibe. Wergera vê namê ser zimanê firansîye, ku me di nava fondekî AVPR-da dîtye. Bi texmîna min

ev dokûmênt diha nêzîkî orîgînalêye, ne ku ewê ku bi înglîsî hatye çapkirin. Ji ber vê jî pêywîstîya capkirina wê me hêja dît.

Dokûmênta dawîyê - nirxa dîrokî ya taybetî pêra heye. Ew hîvînama binelîyên Kurdistanêye ji konsûlê Rûsyayê li Wanê li sala 1881-ê, pi•tî •kestina serhildana kurda. Dokûmênt hatye navkirin „Hîvînama binelîyên Kurdistanê yê bîndest, mihacir û belengaz ji berêztîya konsûlê Rûsyayê yê rastîxwazra li Wanê“. Teksta „Hîvînâmê“ bi farisîye. Ew ji navê mihacirên kurd, ku ber zulma le•kerên dewleta Îranê revîne û koçberî li Turkyayê hêwirîne, hatye nivîsandin. Di binîda 25 mor û qolên serokên kurdên Îranê hene.

Anegorî van mora, yê ko li ser dokûmêntê hatine danîn, tê zanîn, ku mihacir xelqê ji her terefê Kurdistana Îranê bûne: ji herêma Soucbûlaxê (naka Mehabat), Senendecê, Êrmîyayê û ji cîyên mayîn.

Nivîsara vê dokûmêntê bi ba•î dide xuyakirin, ku ev serhildan ya gelêrî bûye û sedemên bîngêhî jî ji rew•a sosyal-aborîyê û neteweyî pêk hatine.

Dokûmênta Nr. 1

Nama •êx Ubeydulla ji welîyê Êrmîyayê Îqbal od-Dowlêra

28 •ewalê sala 1297
(22-ê îlonê sala 1880)

Ez borcê xwe dibînim ji wera bi konfîdênsyal [nihênî-C.C.] bêjim, ku ew çî ku min (berê) ji wera gotye, gi•k rastîye.

Kurd diha nikarin û naxwazin di navbera Turkyayê û Îranêda parçebûyî bijîn. Ew diha nikarin wê bêrûmetîyê li ser xwe qebûl bikin, çî ku heta naka ber xwe dane.

Wana biryar girtye ji vir hada [bîghîjin hev], bîvin yek netewe û heger lev hat, xizmeta xwe ji dewletekêra bikin. Em bawar dikin, heger ewana bîvin yek, wê bikaribin xizmeta xwe zêdetir ji Îranêra bikin, ne ku ji Turkyayêra. Lê bi •ertekê, heger hukumeta •ah bi çavekî rehm li ser wana bînihêre.

Heger dewlet guh nede ser buxdana, ku li ser kurda têne kirin, kurd çawa li Îranê, usa jî jê der wê bigihîjine hev û wê xizmeta xwe bikin. Em dikarin bê •ik bêjin, wekî ewana dikarin kêrî Îranê bîn.

Heger ji wanara lev bê rêk û pêkî, a•tî damezrînin, hingê hukumeta •ah vir hada dikare ser bêxofîya xweda amin be.

Ez borcê xwe dibînim, guhdarîya we bidim ser pirsên jêr.

Îro heger e•îra •ikaka,⁴ ku li bin destê Îranêye, yanê jî e•îra herkîya,⁵ ku bi Turkeyayêva girêdayîye, bivin sedema nekokîya, gunehkarîya wana, kirêtîya wana davêjin ser temamîya gelê kurd. Ew rew•a nikskirinê divê bi gi•tî bê rakirin û rê ber wana bidin birîn, ku ewên te•qeleger nikaribin serî rakin.

Kurd diha nikarin rew•a bêrumetîyê ser xwe qebûl bikin.

Ew çî ku min ji wera •iro vekir, ew ji dildarîya min himberî Îranê tê.

AVPR, F. „Glavnîy arxîv, 1-9“, 1880 - 1882, Girêka Nr. 29, r. 56 - 56r.

Dokûmênta Nr.2

Nama •êx Ubeydulla ji welîyê Ûrmîyayê Îqbal od-Dowlêra

29 •ewalê sala 1297
(23 îlonê sala 1880)

Bi vê namê ez berê xwe didime we, ku hûn berî pê• silavên min yê dilovanîyê û dostanîyê qebûl bikin.

Raste Riza-bêy bi kurtî îdî (ser bûyarên vê dawîyê) ji wera gilî kirye, lê belê, min pêywîst dît Hecî Melle Îsmayîl jî bi•nînim bal we, wekî ew ji wera ser hine bûyara hûrgilî bêje. Ez dixwazim hûn bawar bikin, ew çî ku dixwazim ji wera bêjim, min ji xwera deynê îsafa xwe hesav kirye û ber dewleta Îranê dimînim dilpaqij û amindar. Ew îdî (dewleta Îranê) xwxwe zane, dikare pê•nîyara min qebûl ke, yanê jî qebûl neke.

Ez bawar dikim, ku hûn ba• ha• gilîya hene, ku li nava rêza gelên ser topa dinê hêwirîne, miletekî mayîn tune, wekî haqas pir hatibe bêhurmetkirin û re•kirin û navê wî haqas xirab derketibe, çiqas ku navê kurda derketye. Kurd 500.000 malin û di navbera Îranê û Turkeyayê hatine parçekirin.

Ev rew•a hana her tenê bi wê bêxemîyê em dikarin •iro vekin, ya ku ji alîyê hemû•ka himberî vî neteweyî hatye dîharkirin.

Em hiltînin ser xwe, ku di nava kurdada, rex merîyê paqî•, yên ku dixwazin her tenê karê ba• bikin, dikarin bi dehan kesên xirab jî hebin. Lê tu kes ser perwerdekiruna van merîya nafikire, wekî nav û dengê xirab ser hemû gelê kurd bela nebe, bona kurd ruhdar bin û bikaribin dijî nepakîyê •er bikin.

•ikyatên ku kurdên belengaz ser rew•a xwe bilind kirine, haqas pirin, ku têrê dikin wekî bidin xuyakirin, ku ew herdu dewlet: Îran û Turkyaya yan bêkêrin ji bona rew• bidin guhastin, yan jî çêtir dibînin ji ber guhê xwera derbaz kin û bîr neynin. Ji ber vê rew•ê jî navê hemû kurda: yên qenca û yên xiraba, yên dewlemenda û yên kesîba, firqî tune, xirab derketîye.

Dewletên ku kurd di bin bandûra xweda xay dikin, guhdarî kêr didin ser kurda. Hêja nabînin qenca ji xiraba bibjêrin. Di encemêda ser merîyên xwayê qedir axaftinên xirab dertên û ewana ji bo karibin navê xwe biparêzin, (ji alîyê tu dewleta) pi•tovanîyê nastînin.

Van ti•tana ji ber agahdarîya kurdên ku li Îranê û Turkyayê dimînin, derbaz nebûne. Usa ku dawîya-dawî kurd têgihî•tine, ku ewana wek hemû gelên mayîn, mafê wana jî heye bibin yek netewe û ji ber wê jî divê bighîjine hevdu, Kurdistanê ava bikin û xizmeta xwe ber dewletekê bikin, navê xirab, ku li wê dewletêda ser wana heye bidin hildan.

Heger ji kurdara lev bê meremê xwe bi cî bînin, ewê karibin bêqanûnîyê ku serê wana dialin û pê gunehbar dikin, ti•tek ku rîya pê•weçûna kurda dide birîn, kokbir bikin. Vê yekê, hilbet, ne bi topa, ne bi zora tivingê û ne jî bi zordarîyê tê rastkirin. Bi karanîna (çekdarîyê) wê ku•tin çê be. Dewleta Îranê xuyaye zûtirekê ber cêribandineke giran bisekine. Wê nêzîkî aqîla be, heger agir bi a•tî bê temirandinê Heger na, •uxul wê rengêkî dinê bistîne.

Ji dildarîya xwe ez van axaftina ser bîrewarya xwe ji wera tînim ser zar. Dewleta Îranê xwexwe xwayê biryarêye. Dikare qebûl ke, dikare qebûl neke.

AVPR, F. „Glavnîy arxîv, 1-9“, 1880 - 1882, Girêka Nr. 29, r. 57 - 58r.

Dokûmênta Nr.3

Nama •êx Ubeydulle ji missîyonêrê amêrîkîra li Êrmîyayê

29 •ewalê sala 1297
(23 îlonê sala 1880)

Hîvî dikim hûn silavê minî dilovan û daxwazê qenc qebûl bikin.

Borcê mine we agahdar bikim, ku min mîssya nihênî Melle Îsmayîl spartye, bê û bi wera bi hûr gilî ser wan bûyara biaxive, ser çî min dixwast haya we jê hebe.

Ez ji we hîvî dikim, hukumeta Anglyayê agahdar bikin ser bûyarên Kurdistanê û li ser motîvên bingehî, yên ku kurê minî biçûk (Qadir-axa)⁶ mecbûr kirin here ser Soucbûlaxê.⁷

Hun gere zanibin, ku kurd 500.000 malin û rassakî (vira bi mena netewe- C.C.) cudane û bi dîyanet û bi rabûn-rûni•tina xwe ne weke edetên neteweyên mayîne. Îro ser kurda divêjin, ku ewana gunehbarin û kele•in. Rew•a wana usane, gava yek gunehkê bike, navê xirab ser hezara merivên bi rûmet bela dibe.

Bawar bikin, wekî ew rew• bi destê karmendên dewletên, ku Kurdistan nava xweda para vekirine - Îranê û Turkyayê cî girtye.

Ji ber xweparestîya û fêydegerîya nevsî, ew herdu dewlet naxwazin tu firqî navbera merivên xirab û qenc bivînin. Ewana naxwazin wê rew•ê bidin guhastinê. Karkirina ha him zirara matêryalîyê, him jî yê moralîyê dide.

Hilbet, we bihîstîye, ku e•îra •ikaka û serokê wana Elî-aga netêrîya xweva hatine naskirin. Ew karên bêkêr, ku bi destê wana hatine me•andin, bêrûmetî anîne û zirar gîhandine rew•a jîyana gelê faris û yên mayîn. Ji destê wana him musulman, him jî merivên ser dînên cuda zîyanê ki•andine.

Hemû kes ser karûbarê vê e•îrê zane. Lê hema hukumdarên Îranê ti•tekî nakin, ku ber kirinên vê e•îretêye kirêt bigrin. Ji alîkîva ji destê hukumeta Îranê nayê, ku ew pe•k bide rakirin, ji alîyê dinêva jî ew rew•

ji bêxemîya dewletê tê. Di nava van mercada hîvî tune, ku eîra îkaka bi xwe ji xeysetê xweye kirêt dest bikîne.

Eîra herkîya, ku Turkeyayêva girêdayîye bi zordarîya xwe û tolegîrîyê ne kêmi zîyandare ji bona bêqezîya jîyîna gelên cînar. Lê hema çawa Îran, usa jî Turkyaya bi bêxemî li ser van kirina dinhêrin û nikarin rewçêtir bikin.

Hemû êx û navdarên kurda yê di bin destê Turkeyayê û Îranêdanin, çêtir dîtine bigihîjine hev, bibin yek û karên çeleng bimeînin, da ku bala dewleta bikînin ser rewîa Kurdistanêye rastî.

Em neteweyekî serbixwene û em dixwazin bibin xwayê serê xwe û hemwelatîyên ku bi navên xirab hatine naskirin, terbyet kin û bibin xwayê navekî qenc, çawa ku navê neteweyên mayîn heye. Em amadene gavên usa bavêjin, ku hemwelatên me mafê neteweyên mayîn jî pêpes nekin.

Ji bona ku bala gelên Yêvropayê bikînin ser rewîa Kurdistanê û bona ku wan nekokîyên jorê navkirî bidin hildan, kurê min çûye Soucbûlaxê. Kurd diha nikarin di vê rewêda bimînin û bêrûmetîya ku li van dewletada ser wana tê kirin, daxun.

AVPR, F. „Glavnîy arxîv, 1 - 9“, 1880 - 1882, Girêka Nr. 29, r. 59 - 60r.

Dokûmênta Nr. 4

Hîvînama xelqê Kurdistanê ya bindest û koçber ji konsûlê Rûsyayêra li Wanê

Mihacirên Îranê li hîvînama xwe ya ser navê berêztîya hukumeta Rûsyayê wî agahdar dîkin, ku nîtevânên Kurdistanê yê li Îranê dijîn, 300.000 mal, ber neheqîya û perestyaya ku hukumeta Îranê danî serê wana, nikarbûn ber xwe bidin û xwe ker kin. Kurd ber zordarîyê û zulmê ber xwe nadin û ji bona ku van tîtana ji holê rakin, par mecbûr bûn serî hildin û dijî vê yekê derkevin. Ji alîkî dinê hukumeta osmanî dest bi gefxarinê kir û hêrî bir ser me.

Lê belê, dijminê meyî kal-bava yê xeder dewleta Îranê bû. Her çend me dikaribû ber zulma dewleta Îranê bisekinin, sekinîn, lê ji ber tirsê

dewleta osmanî em ji tevgerê pa• sekinîn û sed 100.000 mal mecbûr bûn bar kin û werguhêz bin. Pi•tî vê hukumeta Îranê hêrî• bir ser xelqê Kurdistanê û jin, mêr û zarok nehêw•andin, ku•t, talan kir, hêsîr bir, bilî wê ku nî•têvanên Kurdistanê yên ku li Îranê mabûn û qet gunehê wana tunebû û tevî serhildanê jî nebibûn. Ewana gi•k merivên belengazî, cotkar bûn, xirabî tu kesî nekiribûn û ber Îranê jî nesekinîbûn. Çawa musulman, usa jî xaçparêz û dîndar ketine ber qetlê.

Bi vê [hîvînamê] em ji berêzîya hukumeta Rûsyayê hîvî dikin, ku gorî karîna xwe bi dilrehmî destê zulmê ji ser me rake. Em hemû nî•têvanên Kurdistanê mihacir û ewên ku li wêderê mane, em gi•k bi hevra hîvî dikin, ku dewletên mezin biryara xwe bidin ku ji alîyê her dewletekî mezin yek merî çawa •êwirdarê heqdar bê •andin, da ku ewana yek bi yek rew•a Kurdistanê bikolin, zulma ku li ser nî•têvanên wê hatye kirin, pê bibin nas û rew•ekî usa damezrînin, ku her gel karibe bêtirs û azad di welatê xweda bijî.

Pi•tî lêkolîna rew•a Kurdistanê wê ji dewletên mezinra e•kere be, gelo gelê Kurdistanêye, ku hij hovîtiyê dike, yan xeysê hov ya wane yên dixwazin Kurdistan bindest bikin. Ewana wê bi çavê xwe bibînin, ku ew dengê xirab, ku li ser kurda di nava dewletên mezinda hatye belakirin, ew gi•k vire û ji ber xwe derxistine. •ik tê tune, ku hukumeta Rûsyayê ya alîgirê heqîyê timê pi•ta gelên bindest sekinîye.

Car dîn em hîvî dikin sedem bêne xuyakirin û zordarîya her awayî jî ser gelê bindest bidin rakirin.

AVPR, F. „Glavnîy arxîv, 1 - 9“, 1880 - 1882, Girêka 29, r. 59 - 60r.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê rûsî çap bûye li kovara „Banbêr Hayastanî arxîvnêrî“, Yêrêvan, 1971, Nr. 4, r. 85 - 94; Bi zimanê kurdî li „Ronahî“, 1995, Nr.Nr. 26, 27, 28; „Havîbûn“ (Bêrlîn), 1998, Nr. 2-3, r. 57 - 66.

² „Correspondence respecting the kurdish invasion of Persia. Turkey N5(1881).

³ *Celîlê Celîl*. Vosstanîyê kûrdov 1880 goda. (Serhildana kurda ya sala 1880). Moskva, 1966 (Bi zimanê rusî).

⁴ •ikak - e•îreteke kurdaye, li der dora Kotûrê, navbera golên Wanê û Êrmîyayê, li bin hukumdarîya Êranê dimîne. Kurdên •ikakî car-cara sînor derbaz dibûn û hêrî• dibirin ser erdê Turkeyayê û zirar didan nî•têvanên cotkar. Di Êrana Azîrbêcanêda (Bixûne Kurdistan - C.C.) li destpêka sedsalîya XIX Dyûprê dora 25.000 mêrî li nava •ikaka dijmart. (*Dupré A. Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809... Paris. V. II, p.464-465*). Hammer di xebata xweye bi navûdengda, ku ser dîroka Turkeyayê, hêwra •ikaka li dora (Nîsêbînê) Nîsîbê dibîne, ser erdê ku îro bûye sînorê navbera Turkeyayê û Sûryayê (Hammer. *Geschichte dOsman. R. t.V, S.16*).

⁵ Herkî - e•îreke kurdaye, ser erdê di navbera Êranê û Turkeyayê, nêzîkî Têrgavêrê, Mêrgavêrê hêwirî bû. Di destpêka sedsalîya XX bi gotina serok karmendê vîsê konsûlxana Rusyayê li Êrmîyayê V.P. Nîkîtin herkiya di bin destê Êranêda bûn û li ser xwalîya Mêrgawêrê rûdini•tin. (*E.B.Son. Ser kurda û ser welatê wanada. Êrmîya 1917. Bi zimanê rûsî*).

⁶ Qadir axa - •êx Ebdul Qadir, kurê Ubeydullayî biçûk bû, di dema serhildana kurda ya sala 1880-da serokê hêza pê•inî giran bû, yêk çû ser Soucbûlaxê.

⁷ Soucbulax - naha Mehabad, bajarekî kurdaye Li Kurdistanana bin destê Êranê rojhilat-ba•ûrê gola Wanêye.

Foto 4.

Nama •êx Ubeydulla ji welîyê Êrmîyayê Îqbal od-Dowlêra

Nama •êx Ubeydulla ji welîyê Êrmîyayê Îqbal od-Dowlêra

Nama •êx Ubeydulla ji missîyonêrê amêrikîra li Êrmîyayê

Hîvînama xelqê Kurdistanê ya bindest û mihacir ji konsûlê Rûsyayêra li Wanê

Nama koçberên kurd yê Êranê konsulê Rusyaêre li Wanê

E•ÎRÊN KURDA YÊN QEZWÎNÊ¹

Ji sedsalîya XVI destpêkirî, dema ku Kurdistan li navbera du dewletên Rohilatê: Îrana Sefewî û Turkyaya Osmanîyê hate parçekirin, erd-xwalîya navbera van herdu dewleta bû werga hucetê û •erê demdirêj. Li sedsalîya XIX, gava dewletên Yêvropayê li Rohilata Nêzîk li meydana sîyasî û abûrîyê bi çelengî bingeh digirtin, astanga sînore di navbera Îranê û Turkyayêda bû pirsgerêka navnetewî. Welatên Yêvropayê, yên bala xwe didan ser vê pirsê: Anglyaya û Rûsyaya, ji bona ku sînora di navbera van herdu dewletada bi rêk û pêk bê belûkirin û ku orta wanada ew pirs nebe bingeha astanga sîyasî û le•kerîyê, xizmeta xwe ya safîkirina sînora (dêmarkasîyayê) ji herdu alîyara pê•nîyar kirin. Turkyaya û Îran li ser vê qayîlyaya xwe dan. Hilbet di binya vê pê•nîyarêda berjewendîyaya Rûsyayê û Anglyayê ya bandûrxurtkirina sîyasî û abûrî li vê herêmê hatibû ve•artin.

Ji bona ku, pirsaya sînora bi giranî bê lênihêrandin, ev herçar dewlet komîsyoneke taybetî damezrandin û êkspêdîsyaya zanyarîyê girêdan. Bi qirara herçar dewleta ev êkspêdîsyaya, ku bi giranî ji gêograf-zanyara pêk dihat, divêt berî pê• erdê hucetê bi çavê xwe bidîta û ji heralî pê bivaya nas. Seva vê andemên komîsyonê wê ji ba•ûrê, ji Kendava farisa girtî heta bakûrê, ber pê•ên Araratê, divêt ew hemû erd-mezîl, bi dirêjaya sedan kîlomêtira, bidana ber pîyê xwe û tê derbaz bûna, ser vê rêçûnê hûrgilî înfomasîya binivîsyana, wekî pa•ê berpirsyarên sîyasî yên herçar dewleta karibyana biryara xwe bigirtana. Di ancamêda ev erd-mezîlê hucetê, ku di rastîyêda xwalîya Kurdistanê bû û li ser wê pir e•îrên kurda diman, him di bergeha gêyografî-êtnografîda û him jî di bergeha sosyal-abûrîyêda ji alîyê wana bi çakî û çelengî, yek bi yek hate lênihêrandin û li ser vê hate nivîsandin. Hilbet, ji bona Turkyayê û Îranê ev ger firsendeke giranbaha bû, çimkî xudîyê van wara, e•îrên kurda sedan sala rê ber wana birîbûn û nedihî•tin bikevin nava Kurdistanê û pê bibin nas.

Di nîveka sedsalîya XIX da, ser bingeha vê pênaskirinê, du pirtûkên hêja û bi navaroka xwe dewlemend çap bûn. Yek, rojnivîsa nuênerê komîsyona Rûsyayê Yê.Î.Çîrîkov bû, bi navê "Deftera ge•tnama

komîsara rûsa, yêk li salên 1849-1852 ji bona sînorbêlûkirinê di navbera Îranê û Turkeyayê navçêtîyê dikir",² ya dinê deftera nuênerê turka Xurêd Êfêndî bû bi navê "Siyahet namê î hudud. Ge•tnameya ser sînorê Turka û Îranê".³ Pa•wextîyê katibê komîsyona rûsa M.A.Gamazov jî çend wûtarên xwe li ser vê gerê çap kirin.⁴

Di dawîya sedsalîya XIX û destpêka XX-da rol û bandûra Rûsyayê ser welatên Rojhilata Nêzîk û Navîn zêde bû. Ser jîyana sîyasî ya Îranê dewra Rûsyayê giringtirîn bû.

Gava kontrola le•kerî û admînistratîv li ser erd-xalîya Îranê ya roava-bakurê kete bin bandûra le•kerên rûsaye sînorparêz, ber wana rê û mecal vebûn ji bona ku e•îrên kurda bi nêzîkayê û bi bingehî nas bikin.

Vîsê-konsûlê Rûsyayê li Xoyê Çîrkov (destpêka sedsalîya XX) di rapora xweda ji Wezîrê Karê Derra •andî meremnivîseke berfire ji bona zanistîya e•îrên kurda, dîrok, çand û hevpeywendîyên wane sosyal-abûrîyê raber kir. Wî dinivîsî: "Lêkolînavan divê di nava kurdada, qet ne li Soucbulaxê (bi kurdî *Sablax*, naka Mehabad - C.C.), ku ber me vekirîye û usa jî li herêmên ku li dora wîne, bijî".⁵

Rohilatnas, zanyarê rûsayî navdar V.A.Gordlêvskî, ku yekî ji rûsên dêmokrat û pê•verû bû û rola bîrewarîya Rûsyayê ya pê•engî û dîrokî bona gelên Rohileta Nêzîk û Navîn ba• têdigihî•t, wa dinivîsî: „Dem hatye, ku em divê ji gunehbarîya nezanînê, yanê jî ji sêykirina ji pi•t belora xilo-xar ser van miletan, yên ku bi daxwaza çaranûsê ji me û bi destê me wê bigihîjine kûltûra hemmiletîyê, xwe paqî• bikin“.

Ev gotina akadêmîk Gordlêvskî di dema •erê cihanêyî pê•inda em karin binirxînin çawa gazî ji hemû rew•enbîrên rûsaye pê•engîra. „Ber Rûsyayê,- wî dinivîsî,- borcekî kûltûryêye mezin sekinîye, divê ji nakava îdî em dilovanîya gelê kurd berbi xwe bik•înin, ji nakava em xemxurîyê bivîn, ku halê wane abûrîyê ba• be, ji bona ku kurd bi xwe bi zanetî karibe pi•tî •êr bersivê bide, gelo li ku jêra çêtire - vira cem me bimîne, yan here Turkeyayê. Divê em rê ber kurda vekin, ew bi xwe bawer bike, ku çanda rûsa ji ya turka gelekî berztire. Bira fire be mîsya [dewra-C.C.] Rûsyayê ya çandî li Rohilatê“.⁶

Zanyarên rûsa, dîplomat û nuênerên admînistrasîya le•kerîyê mîratekî çavkanîya û lêkolînyayê mezin ser kurda hî•tine. Parekî ji wana, hela hê berî •erê cihanê ya pê•in hatye çapkirin,⁷ lê payê ji wana pirê hê bi

destnivîsar li arxîvên Moskvayê, Pêtêrbûrgê, Tibîlîsîyê û Yêrêvanê têne parastin. Nirxa van matêryala ya zanyarîyê û faktologîyê mezine. Lê ew bi fireyî hê nebûne milkê zanyara, neketine ser çerxa zanyarîyê.

Bi dîtina me, hine destnivîs yên ku bi rengê defterên rojnivîsa û rapora hatine nivîsandin, nirxa wana ji bona zanistîyê mezine û divê ew bi nivîsarnasîya berfire û bi makkirina zanyarîyê bêne çapkirin.

Ji vê rêzê yek jî ev dokûmênte, ku ser e•îrên kurdên Îranê yên herêma Qezwînê, bin navê *Nivîsar li ser e•îrên kurdên Îranê* hatîye nivîsandin û em li vê berevokêda raberî xwendevana dikin.

Dema nivîsandina vê dokûmêntê xuya nîne. Bi texmîna me, ew li dawîya sedsalîya XIX hatye nivîsandin. Nexuyaye usa jî navê xudanê nivîsarê. Bi xeyseta nivîsarê û ji ber wê, ku dokûmênt di "Arxîva Dewletêye Navendî ya Dîrok-le•kerîyê"-da têne parastin, xuyaye ku, ew bi destê karmendekî ji admînistrasîya le•kerîyê hatye nivîsandin.

"Nivîsar..." li ser 13 rûpela li ser herdu rûpelên belgê, bi xetekî xwe hatye nivîsandin.

Giranbahabûna vê dokûmêntê ewe, ku li kurdnasîyê ser kurdên herêma Qezwînê heta naka tu zanistî tûnebûye. Pirsên girêdayî bi peywendîyên sosyal-abûrîyê ya e•îrên kurda, çawa ku ev dokûmênt raberî me dike, ne li hemû dokûmêntên arxîva û pirtûka rastî me tên.

Dokûmênt li ser neh e•îrên kurda bes dike. Li ser *çîgînî, qezwîn, celîlewend, gyesewend, bêxtûyî, kelhor, kakewend, ammarlû û ra•wend*. Pêra jî em bêjin, ku li nava kurdnasîyê nivîsar li ser van e•îra her kême heye. Li pirtûka P.Lêrx "Lêkolîn li ser kurdên îranî û pê•îyên wana xaldehyên bakurê", navê hine ji van e•îrên kurda derbaz dibe. P.Lêrx van nava ji edebyeta ser kurda bi zimanên yêwropî nivîsî wergirtye.

Melûmetîyên ku li „Nivîsarê...“ li ser van e•îran hene, ew zêde pirsên pêkhatina êtnîkî û strûktûra e•îra ronak dikin. Di dokûmêntêda hûrgilî xizmeta kurdên Qezwînê ber dewleta Îranê hatye xuyakirin, mafê e•îra, xeyset û cûrên qulixkirina le•keryê têne irovekirin. Lêkolîna înstîtûta rêkrûta (le•kerîkirinê) bi xwe pirseke hewase ji bona îranzana. Ev çavkanîya hêja, ku li arxîva rusa hatye dîtin, usa jî dikare li pirsê ronakkirina mîgrasya (koçberî û werguhêzîya) e•îrên kurda li Îranê, alî lêkolînvana bike.

Dokûmênt

NIVÎSAR LI SER E•ÎRÊN KURDÊN ÎRANÊ

E•îra kurda Çîgînî⁸

Ev e•îr ji 1200 mala pêk tê. Hersal pi•tî payîzê evana ji zozanê xwe bar dikin, dadigerin tên qi•laxê⁹ xwe ser erdê Tarîmê. Ev der bi navê qi•lê Orkançay tê naskirin. Temamîya zivistanê li vir derbaz dikin û biheywan xwaykîrîna mijûl dibin – ti•tek ku cem wana gelekî pê• ketîye. Meha nîsanê hildik•in zozanê xwe, nêzîkî Qezwînê û di bin konê xweda ber ezmanê vekirî dijîn. Ev e•îr 250 sîyara dide dewleta Îranê û xeracê mayîn nade. Her sîyarek ser *cûçêkê* (yanê tayfekê) tê hesabkirin û ew tayfe hesp û ti•tên dinê didin sîyara. Gava hukumet ser sîyara ferz dike, ku ewana herine ser sînor, li wê qulixa xwe berdewem bikin, gi•k tevî serle•kerê xwe diçin. Lê cûçê divê xercê wana hilde ser xwe û dirava bide wana. Heger hespê wî sîyarî li malê banzde, cûçê hespekî nû jêra dikire, heger hesp li ser rê, wextê qulixkirinê banzdide, hukumeta Îranê ber wî hespî deh tûmana¹⁰ dide bona durfê (ser hemû hespa divê nî•ana e•îra Çîgînî hebe).

Gava ewana li malê xwe rûni•tîne, hukumeta Îranê bi destê welîyê Qezwînê her sal 74 qirana¹¹ û 8 •aya¹² dide van sîyara, lê dema qulixkirinê du cara zêde dide, yanê 148 qirana û 16 •aya. Xên ji vê, bona alifê [hespa jî dirav] didin.

Ev e•îr para vedibe ser [berên]: 1 pîr-merdûn; 2 mîr-xund; 3 nîzamewed; 4 guderzewend; 5 uzbekî; 6 gûgîr; 7 bahadewend; 8 seydwend; 9 hellacî; 10 malêtîrî; 11 zahrewend.

Serle•kerê vê e•îrê Ebdîn-xan sertîpe, kurê rehmetîyê Sadiq-xanê Zargamû-Lê•gêre, nebîyê rehmetîyê Bagîr-xan û nebîçîrkê rehmetîyê Solêyman-xanê Çîgînîye.

Li ser Mamed Riza-xanê Çîgînî him rutba sertîpyê¹³ û him jî îl-begîyê¹⁴ heye, yanê ew serokê e•îrêye. Mamed Riza-xan bi xwe xizmê rehmetîyê Zargamû-Lê•gêre. Ev e•îr bi wê cuda dibe, ku gelekî ji xwe hiz dike û navê xwe diparêze. Her sal ev e•îr jimarek dirav û *dûg*¹⁵ (•îrê tir•kirî)

çawa alîkarî dide serle•ker û îl-begîyê xwe. Her sal sertîp Ebdîn-xan 24 tûmana mehane [maa• – C.C.] ji dewletê distîne. Sertîp Mamed Riza-xan her sal 80 tûmanî distîne. Ev herdu sertîp li bajarê Qezwînê rûdinin. Li vir xên ji wana, 60–70 malên çîgînîya jî dimînin. Çîgînîyên mayîn, çawa me li jorê got, jîyana xwe bi koçerîyê derbaz dikin. Erd-xalî û milkê wana li Paçînarê û Loû•anê hene, ava wana heye û bi erd bêcerkirinê mijûl dibîn. Milkê wana li ser •ovê Qezwînê û di hawîngehêda hene. Berê ku ji vî erdî distînin, gi•kî diçe Qezwînê ji bona çîgînîyên bajêr. Kurê Zargamû-Lê•gêrê rehmetî Ezîzulla-xan yawirê¹⁶ vê e•îrêye, •e• karmend – sultanên¹⁷ vê e•îrê jî hene.

Para vê e•îrê ya pêncî - ûzbeğî bi gi•tî li Soucbulaxê dora Têhranê dijî, erdnê•îne û li gundada hêwirîye. Li Maskûnê kew•enê vana jî hene. Serle•kerê sîyara Sulêyman-xane, xizmê Zergamû-Lê•gêrê rehmetî.

Para vê e•îrê ya 11 – zahrewend, ew jî erdnê•îne û li dora Qezwînê: Xaraganê û Sawucê dimîne. Sîyarê wê kêmin.

E•îra kurda *Qezwîn*

500 sîyarên vê e•îrê di bin emrê hukumeta Îranêdanin. Her yekî ji wana dema qulixkirinê, salê 15 tûmana mehane distîne. Ji van 15 tûmana nîvî didine destê wî, nîvê dinê jî neferê mala wî ji xeracê ammarlûya distîne. (Hemû xeraca ku ji nav ammarlûya tê civandin, ew tyûle,¹⁸ yanî diçe ser mehana wan sîyara). Her sal, dema sîyar di mala xweda dimîne, nîvê mehana xwe (tyûlê) distîne. Kurdên Qezwînê ji e•îrên piçûk pêk hatine. Nava wanda e•îra sereke *Mafîye*.¹⁹

Sîyarên *mafî* dema [me•a] xwenî•andanê di rêza pê•inda disekinin. Ewana ji sê parane u di bin hukmê sê serle•keradanin.

I. *Mafî* – e•îra Xosro-xanê serhenge. Bi xwe Xosro-xan li bajêrda dijî, lê e•îr û sîyarên wî li der-dora bajarê Qezwînê dijîn. Ser hev 450 malin. 38 sîyar û nayibekî²⁰ wan heye û di nav pênc qi•laxada, yên li jêr tèn navkirin, dijîn. Ew der bi navekî gi•tî *Gavbar* tê naskirin.

Qi•laxa pê•in *Zagêye*. Kedxuda²¹ Zagê yekî bi navê Riza Kulî Kerbelayî dewlemendekî xweyê erde. Milkê Xosro-xan jî li vir heye.

Qi•laxa duda *Kewendêye* – du fersaxa²² ji Qezwînê dûre. Navê kedxuda vê qi•laxê Mamed-xane.

Qi•laxa sisya *Xorêynabade*. Kedxuda Xorêynabadê kurê Hecî Behrame, milkedarekî pirî dewlemend. Milkê wî him li Xorêynabadê hene, him jî li cîyê mayîn. Wek mînak, li gundê *Yanîs-abadê*, ku di destê •êyx-ûl Îslamêdane²³ û ji ber vê jî hine merîyê Xorêynabadê tevî kedxuda xwe Mamed-kulî li vir dijîn.

Qi•laxa çara *Myan-Kûxe*. Milkê çend nî•têvanîyên vê qi•laxê hene, yê mayîn karkerin û ji bona milkedarên ku li Qezwînê dimînin erd bêcer dikin. Navê kedxudayê wana Husêyîne.

Qi•laxa pêncê *Papolî*, nêzîkî Mamedabada Xorrêye. Erdê vir kew•ene. Mafê xelqê van herçar qi•laxa heye destpêka baharê, dema hilgêra zozanên xwe, çend roja bi tar•ê xwe li ser van kew•ana bisekinin. Pa•ê ewana bere-bere rîya xwe berbi Darîyavêkê diqedînin, li ku çayîr û gîha pir hene. Temamîya havînê li vir derbaz dikin û heywanê xwe diçêrînin. Penîr u rûn tînin bajêr ji bona firotanê. Xên ji pez û dewera, gelek deveyê wana jî hene. Çawa alîkarî diravekî xurt didine serle•kerê xwe Xosro-xan. Ev kew•enên dewlemend hukumeta Îranê dîyarî e•îra *mafî* kirye. Xên ji sîyara ewana xercê mayîn nadin dewletê. Dema ser sînor qulix dikin, ewana ji *cûçê* xercê rê û hespê distînin, heger hesp ser rê banzdide. Heger na, di wextê qulixkirinê, ji ber her hespekî dewlet 10 tûmana pere dide sîyara.

Van kurdên Qezwînê, hên ji dema qiralên kevn ji •îraza Erebestanê û Turkêstanê anîne vir. Di bajêrda dewlet ji wanara erd kirîye û vana li ser vî erdî xanîyên xwe, yanê jî koxên wedelû ava kirye. Ji wanara divên *Xanê-kêtê* yan jî *Textê-kapû*. Xwayê van mala dikarin bivin milkedarê her ti•tî, çî ku ser wî erdî heye û ji bona mal avakirinê kêrhatîye. Lê belê nikarin bivin milkedarê xwalîyê. Ji ber vê jî ewana nikarin erdê xwe bifro•in. Dewleta Îranê sîyaseta ha me•andye, ji ber ku armanca wê bûye van e•îra mecbûr bike bivin nî•tvan û nikaribin car din vegerin welatên xwe. Ji bona ku çêre jî ji bona heyweneta wanara hebe, dewlet ev erdê dewlemend dîyarî wana kirye. Eve sedema wê yekê, wekî ewana timê hazirin ji dewleta Îranêra xizmetê bikin, canê xwe nehêw•înin û bi mêrxasîya xwe berçava kevin.

II. E•îra serheng Nasirulla-xan (serle•kerê *mafi*). Nebî û kurên Nasirulla-xan hêjayî rutbên le•kerîyê bûne, lê e•îra wî mezin nîne. Her tenê 15 sîyar û nayibekî wî heye. Bi xwe Nasirulla-xan tevî neferên mala xwe û çend berdestîyên xwe li Qezwînê dimîne. Ewên mayîn li Papolîyê qi•laxa Qezwînê ser qeza Bê•arîyatê dijîn, lê havînê derdikevine zozanê *Yavêkê*.

E•îretekî dinê jî heye jêra divêjin *Bacalan*, 10 sîyarên wî hene, serle•kerê wana zapite, Îbrahîm-xan (sultan), kurê Nasirulla-xane. Ewana dora 60 malin û li qeza Goxpayê qi•laxên xweda dijîn. Havînê hineka ji wana diçin zozanê *Yavêkê*, hineka jî diçin gundên nêzîkî Qezwînê û ji bona milkedarên ku li bajêr rûdinîn erd bêcer dikin.

Nasirulla-xan serle•kerekî kevne. Îdî bû 60 sal ku xizmeta dewleta Îranê dike. Milkê wî di gundên Qezwînêda pirin. Gava ew li malê rûdinî hukumeta Îranê salê 60 tûmana mehane dide wî, lê dema qulixkirinê 60 tûmana û alifa hespê jî serda hewqas çiqas serheng gotî bistînin.

III. Serle•kerê *mafi* yê dinê ew Îsmayîl-xane. 19 sîyarên wî hene (dora 40 malin). Ew û çend mal li bajêr dimînin, lê yên mayîn li qi•lexekêda dijîn, ku nêzîkî Papolîye ser qeza Bê•aryetê. Havînê evana jî çawa hemû kurdên *mafi*, bi tevayî diçine *Yavêkê*. Di Akbêr-Abadêda, farsaxekî dûrî bajêr kew•enê wana hene, ku pi•tî dirûnê erd dîsa •ov dikin u li dawîya payîzê, tevî hemû *mafiya* vedigerin qi•laxên xwe.

E•îra *Celîlewend*²⁴

Ev e•îret ji demê kevn ji Kêrman•ahê anîne vir. Gele merivên wana li wêderê dijîn û ewana li wêderê, yanî li Kêrman•ahê îdî sîyara nadin. Ewên ku li vira Qezwînêne, çar serle•ker – serhengên wana hene. Serle•kerê pê•in serheng Elî Murad-xane, kurê Elî Hemet-xanê rehetîye, nebîyê serle•kerê navdar Mamed Elî-xane, ewê ku xizmetekî mezin ji hukumetêra kiribû. Elî Murad-xan bi xwe tevî hemû merivên ku bin destê wîdanin, tevî 26 sîyarên xwe li Qezwînê dijî. Ewana gi•k li dora bircê hêwirîne li malên *Katê xananda*, ku dewlet serê serîda dabû wana. Armanca dewletê ew bû, ku evana bircê biparêzin û dema hewarê hêza hazir ber desta hebe. Malên vî teherî nêzîkî sed û pêncîne. Her tenê

pareke biçûk ji vê e•îrê li gundada dijî. Ne hawîngehê wana hene, ne qi•laxê wana û ne jî heywanê wana hene. Tucariya biçûk û xebata desta dikin. Serheng Mamed Elî-xan apê Elî Mûrad-xan serokê vê e•îrêye, *îl-begîye*. Lê kurê Mamed Elî-xan Gulam Elî-xan yawirê sîyarane. Elî Murad-xan 160 tûmana mehane distîne, lê Mamed Elî-xanê îl-begî salê 20 tûmana distîne. Dema qulixkirinê ducarî zêde distîne û serda jî ji bona alifê hespê didin. Navê celîlewenda ya taybetî *Dêro-Samane*.

Serle•kerê duda Xosro-xan Celîlewend xizmê Hecî Sadû-Dovlê î rehmetî li gundê Qerebagî, nêzîkî gundê Sîyadaxana dijî. Gundê Qerebagî milkê wî û merivê wîne. 20 sîyar, 2 nayib û sultanekî wî heye. Sultan kurê wî Hebîbulla-xane. Ewana ser hev 100 malin û li Qerebagê dijîn. Her tenê çend merî ji wana li qeza Bê•arîyatê dijîn û cotkarîyê dikin. Kew•enên gundê Qerebagî berfirene, li ser wana jî hawîngeh û qi•laxê wanin. Ev e•îr ji sed malane. Xosro-xan 60 tûmana mehanê distîne, kurê wi Hebîbulla-xan 20 tûmana. Navê e•îrê *vazîxanîye*.

Serle•kerê sisya serheng Nûrûlla-xan, 24 sîyarê wî hene. E•îra wî, xên ji çend sîyara û mala, yên ku li bajêr dijîn, gi•k li gundê Zêynabadê ser qeza Da•tabî hêwirîne. Payê ji wana pirê bi bîrkolanêva mijûlin û hunera çêkirina karêzên bin erdê ba• hînbûne. Çend merî ji wana li Kê•îk-xanêda çawa xulam²⁵ kar dikin. Aylîxa Nûrûlla-xan salê 120 tûmane. Navê e•îra wî *ruysanîye*.

Serle•kerê çara Asgêr-xan, kurê Hesên-xan, çend berdestîyê xweva li bajêr dijî. Yê mayîn li gundê •onêyînê ser qeza Gagêzanê, nêzîkî gundê Karabagîyê, li ku Xosro-xan tê dijî, dimînin. Kew•enê wana heye û erd bêcer dikin. 14 sîyar, 2 nayibê Esger-xan hene. Salê 40 tûmana mehane distîne.

E•îra Gyasewend

Gyasewend ji du e•îra pêk tê: e•îra pê•in *gyas-nîzame*. Ew gelek sala serokê e•îrên kurda bû. Ev e•îr ji 450 malane û 30 sîyara dide. Kurê Gyas-Nîzamêyî mezin Zolfogar-xan serle•kerê sîyarane û serokê e•îrêye. [Tevî e•îra xwe] ew li Ammarluyê dijî. Çend gundên ku ewana têda dijîn, wek Zêynakê, Hacîyê û yên mayîn, ew milkê Gyas-Nîzamin. Havînê bar dikin diçin zozanê ser qeza Rûdbara Qezwînê: Tyandê•tê, Kê•nêrûdê û cîyê mayîn, yên ku tên dighîjin heta hewraza Kamasarê. Ewana erd bêcer

dikin û heywana xwey dikin. Piranîya wana milkedarin û bi eslê xwe xanedanin, nislê bega û xanane.

Gyas-Nîzam bi xwe merîkî aqile û pirî jêhatîye. Kurd gi•k jê hiz dikin û wek xudê dihebînin. Ji ber buxdana û hêrî•ên xenîma û neyaran, ji ber ku ew bi hukumdariya xwe rê ber van kesa birîbû û nedihî•t ewana serserîtîyê bikin û gel talan bikin, naka çawa dijminê dewletê li Têhranê hebsêdane. Salê 150 tûmana mehanê distîne. Birayê wî Hebîbulla-xan carna •ûna welîyê Ammarlûyê rûdinî.

Serokatîyê li e•îra duda ya *Gyasewenda* Îsmayîl-xanê rehmetî dikir, pa•ê kurê wî Gulîç-xan, peyra birayê wî Bedir-xan hat, yêk bêîsaf zordariyê li e•îrê dikir. E•îr gelek cara •ikyata xwe li ber serokê hemû kurdayî berê kir û wê mecbûr kir Bedir-xan derxe û dewsa wî Gyas-Nîzam kiv• ke. Pi•tî mirina Bedir-xan Gyas-Nîzamê dilrehm serokatîya e•îrê da destê Elî Nezer-xanê kurê Gilîç-xan, lê e•îr ser vê yekê qayîl nebû û Gyas-Nîzam dîsa ma serle•kerê wana, lê mehana Bedir-xan - salê 124 tûmana Elî Nezer-xan distîne û li Qezwînê dijî. Ev e•îr ji 1200 malane, 50 sîyarê wê, 4 nayib û sultanekî wê heye û li ser van tayfa para vedibe: *darwî•ewend, salxor, kolkol, •emsêyîn, esedî, mansûrî, rûytewend, allabax•î, zengîwend û mobbalî*. Qi•laxê vana ser erdê Tarîmêne û milkê wanin. Xên ji vê, vana gele erd li Tarîmê û li dorberê Qezwînê ji xwera kirîne û cotkariyê dikin. Li Kûrande•tê kew•enê wana hene, yê hukumeta Îranê dîyar kirye û heywanê wane pirhijmar ser diçêrin. Zozanê wane ba•qe jî hene, mînak, *Xaras, Kêkêçîn, Badmecîn, Keyxonan, Êlabad, Bêkêndê, Kêmêkan û Narêndê*. Milkê hinek merivê wana li Xarzanê jî hene û qantirê wana gelesin. Ev e•îr salê 250 tûmana ber berxa [xeracê] dide welî.

E•îra *Bêxtûyî*²⁶

Serle•kerê vî e•îrî Bêzad-xane. Piranîya merivê wîya li bajêr dimînin. Nav wanada gelek xortên bi qewat û bêxof hene. Ser hev 200 malin. Hinekê wana ser gundên qezayên Da•tabî, Îqbal û Bê•arîyatê bela bûne û cotkariyê dikin. Qi•lax û zozanê wana tunene. Pez û dewarê wana jî gelekî kêmin, ew jî ji bona pêywîstîya malê xway dikin. 30 sîyar, 4

nayib, sultanek û wekîlba•îkî²⁷ wana heye. Bêyzad-xan salê 80, lê Sohrab-sultan 40 tûmana mehanê distînin. Sohrab-sultan û nayib •okrulla-xan li gundê Mîrkê ser qeza Çoxpasê dijîn.

E•îra *Kelhor*²⁸

Serle•ker Riza-xan û merîyê wî li gundên Soucbulagê, di malên *Textê-Kapû* da dijîn. Qi•lax û zozanê wana tunene. 24 sîyarê wana hene. 150 malin û sultan Nagî-xane. Li vê dawîyê rutba wî kirine yawir û li Gazrê-Sangê dijî. [E•îra wî] li gundên Xarancê, Kûlê-Bahramê, Hesên-Abadê, Nezer-Abadê, Elî-Abadê û Gazrê-sangê ser qeza Soucbulagê dimînin û cotkarîyê dikin. Erdê dewletê (xalîsê²⁹) kirê dikin. Mehana Riza-xan salê 40 tûmane, lê ya yawir Nagî-xan – 20 tûmane.

E•îra *Kakewend*³⁰

Ser sê desta paravedibe. Serle•kerê desta pê•in serheng Namdar-xane û li bajêr dijî. Evana di gundên Sîçanlû, Galid û Qeredagî ser qeza Gagazanê dijîn. Gundê pê•in milkê Namdar-xane, di gundên mayînda jî milkê wî hene. Ewana cotkarîyê dikin. Dora 250 malin, 50 sîyara, sultanek (bagî xana) û 2 nayibê wana hene.

Mehana Namdar-xan salê 120 tûmane.

Mehana sultan Bagî-xan salê 40 tûmane.

Mehana sîyara salê 74 qîran û 8 •ayîne.

Ji vana hine kurd ji bona karkirinê diçine Gîlanê, Turkêstanê, Mêrvê, Buxarê û Semerqendê.

Serle•kerê desta duda Masî-xane (serhenge), birayê wî Îbad-xan yawire, birayê wî dinê Rafî-xan nayibe, lê kurê wî – îl-begîye. Ewana, yanî serle•ker û birayên wî xwayê çend gundane: Barzabîlê, Gullîcê, Yêngîcê, Garlû, Elî-Abad û yê mayîn. Dora 200 mal li wan gundada rûdinîn û cotkarîyê dikin. Hinekê wana bona karkirinê diçine Gîlanê, Turkêstanê. 24 sîyarê wana hene. Masî-xan jî 120 tûmana mehane distîne, lê birayên wî mehane nastînin. Evana cimetekî bêxof û •erkarin. Nîmûnek hema •edetîya vê yekêye. Par welîyê Zêncanê Salar ed-Dovlê³¹ kurê •ah, serokê sîyarên pi•tovanên xwe prîns (xanedan) Ahmed-Mîrze, tevî 50 sîyara bi çek û sîleh •ande ser Masî-xan, ku wî bigrin bînin. Vana dora gundê Gullîcê, ku Masî-xan tê dima digrin, bi xwe serokê van sîyara

prîns bi deh sîyarava diçe berbi mala Masî-xan. Masî-xan bê •ikberî, mi•tik di destê wîda, ber derê mala xwe sekinî bû û li wana mêze dikir. Bi emrê prîns sîyarê wî bi tevayî gulle berî Masî-xan didin. Masî-xan ji heft cîya birîndar dibe, lê xwe unda nake. Jinê wî tivîng digihînin destê wî û ew prîns û sîyarên wî yên ji hespê xwe îdî peya bibûn, mecbûr dike birevin têkevîne tewla hespa û Masî-xan derî ser wana kilît dike. Hespê neyara sîyar dibe u bi destê birîndar diçe •erê kemîna dora gund. Birayên wî, yên gundê nêzîkda Barzabîlê bûn, ji dengê tivinga, deqêda hespê xwe sîyar dibin û diçin hewarîya birê xwe. Pi•tî vê hemû sîyarên prîns revîne Zêncanê, lê Masî-xan tevî birayên xwe vegerya malê û prîns û sîyarên ku di tewlêda derî li wan kilît kiribû, derxist û têra xwe lêda, çekên wan ji destê wan girt û berdan. Pa•î wê ew hate Qezwînê û birînê xwe derman kir. Dêmek çar-pênc merî ji hev belabûyî tenê, haya wan ji ti•tekî tunebe, hêrî•a 50 sîyarên çekdar ku ser wanda ni•kêva girtibûn, karibûn ber xwe bidin û ji wana jî çend merîya bikujin, gelekê wana jî birîndar bikin.

Serkarê desta Kakewenda ya sisya sultan Tagî-xane. Bavê wî serle•kerêkî serbixwe û navdar bû. Lê ew bi xwe naka bin destê Masî-xane û 14 sîyarên wî hene. Dora 100 malin û li gundên Xalîfalû, Vêysanê, Myan-Çarîrê û yen mayîn nêzîkî Xamsê dijîn. Evana kurdên here beyanî û mêrdarin. Naxwazin hukmdarîya dewletê ser xwe nas bikin. Serokên kurda yên ku li Qezwînêne wana jî qet ber ti•tekî hesab nakin. Hergav welîyê Xamsê ser wana •ikyat dike. Heger ji serokên kurdên Qezwîne memûrekî³² bi hêza xurt neçe ser wana û wana mecbûr neke, evana sîyara nadin û tu borcê xwe yên gi•tî jî naqedînin. Li çîyayê Maglavêk warê wana hene.

E•îra Ammarlu

Erdê Ammarlû ser wîleyata Gîlanêye. Îdî bû gele sal xeracê ku dewlet ji vî wîlayêtî berev dike, diçe ser mehana sîyara û karmendên le•kerîyê yên e•îrên kurda. Cîgirê welîyê Ammarlûê di bin hukmê serokên kurdên Qezwînêdane. Di vê qezayêda 60–70 gund bin destê xanê (xanedanên) Ammarlûêdanin

Serheng Ata-xan serle•kere, li Carêndê rûdinî û 1500 tûmana xerac dide. 12 sîyarên Ata-xan hene. Nayib Alî-xan – 10 sîyarên wî hene, sultan Nasirulla-xan – 12 sîyara, Yar-xan – 10 sîyara.

Evana gi•k bin hukmê Ata-xanin. Evana dora 500 malin, cotkarîyê dikin yan jî kizota dibin bajarê Qezwînê [difro•in]. Hinekê wana le•ker didine dewletê, hinekê dinê dewsê xerac didinê. Hewa qeza Ammarlû ya havîngehêye. Li Rama•ê û di cîyê mayînda payê pirê usa sar dibe, wekî li dema havînê mecbûr dibin malê xwe germ kin. Ewana Penîrê xwe• û rûnê ecêb çê dikin. Ji hiryê berxa quma•ê usa xwe•ik çê dikin, ku jê cilên mêra dertên. Li qeza Ammarlûyê gele mê•e hene. Ji wan mê•a kizotên dara çê dikin û dibine Qezwînê, doranê wî, heta Têhranê û difro•in. Nêzîkî nîvê binelîyê Têhranê, kizotên ku ji Ammarlûyê tînin, dikirin û didin xebatê.

Serle•kerê Ammarlûyê î dinê – ew serheng Rehîm-xanê Mêncîlîye. Ew bi xwe cîgirê welîyê Mêncîlê û Loû•anêye. 470 tûmana xeracê dide. Nîvê xelkê Mêncîlê kurdin, nîveka dinê gundîyên cotkarin. Li vir 18 sîyara û nayibek heye. Kurd dora 100 malin, mehana Rehîm-xan salê 300 tûmane. Xanê Ammarlûyê yên mayîn: Gulam Riza-xan, •afî-xan û Selîm-xan (pîrkûxî) sîyarên wana tunene, dewsa wê xeracê didin. Herdu xanên pê•in heryek bi 1000 tûmana, lê yê pa•in dora 80 tûmana didin, ew jî ser mehana sîyar û serle•kerên e•îrên kurda xerc dibin.

E•îra Ra•wend³³

Serokê vê e•îretê serheng Husêyn-Elîye. 130 sal berê van kurda ji Turkêstanê û ji Hêratê anîne û li ser erdê Rûdbarê Qezwînê cîwar kirine. Li ser vî erdî cîyê ku *Êmarêt* tê navkirinê Husêyn-Elî xan dijî. Ev e•îr dora 200 malin, li gundên Rûdbarê dijîn, ji bona Husêyn-Elî xan û milkedarên mayîn erd bêcer dikin. Evana 18 sîyara, nayibekî û yawirekî didine dewletê. Mamed-Elî xan, kurê Husêyn-Elî xan yawire bi rutbê *seyîd û-nîzam*.³⁴ Her kurdek ji bona xudîkirina serle•ker[ê xwe] û karmenda diravekî xuya dide. Gele qantirê wana hene û ji Tonêkabûna birinc dibine Qezwînê. Ev e•îr bi ziman•îrîni û aqilbendîya xwe ji hemya cuda dibe.

Dêmek, li dawîyê ruqseta we hebe, wek tomerkîrin ez bêjim, bona ku statîstîka hijmara binelîya û hêzên kurdên wîleyeta Qezwînê ya le•kerîyê rast be, [me] melûmetîyên hên zêde û nû civandin û di encamêda derket,

ku ew e•îrên cude-cude ser hev 5830 malin, nêzîkî 25.000 nefer. Ewana divê serhev 730 sîyara derxin ber xizmeta dewleta Îranê. Gava •er tunebe salê 74 qiran 8 •aya mehana distînin, le gava qulix dikin ducarî vê zêdetir distînin. 17 serle•kerê wana bi rutba sertîp û serheng³⁵ hene: tevayî salê 16.150 qirana distînin; •e• yawirê wana hene, sisê ji wana bê mehanene, lê sisê dinê salê 1200 qirana distînin; 16 sultanê wana hene, salê ser hev 3020 qirana mehanê distînin; û 25 nayibê wana hene: 11 nayib rêza pê•inin û 132 qirana distînin; yek, dîsa ji rêza yekê – 160 qirana, yê dinê –120 qirana. Û 12 nayib jî ji rêza duda heryekî wana 82 qirana distîne. Hemû 25 nayiba salê 2716 qirana distînin.

Dewleta Îranê bona xudîkirina van sîyara, tevî serle•ker, karmend û zapitê wana, salê 77398 qirana mehanê dide. Di demê qulixkirinê sîyar, zapit, îl-begî ducarî zêde mehana distînin, lê alifê hespa û xercên mayîn tayfayên alîkar ku jêra *cûgê* divêjin, didin.

TsGVÎA, F. 76, girêka Nr. 392, r. 1–13v.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê rûsî çap bûye li kovara „Welat û gelên Rojhilata Nêzîk û Navîn“. Îran, cilda 10, Yêrêvan 1982, r.190 – 203.

² Çîrîkov Ê.Î. Pûtêvoy jûrnal rûskogo komîssara-posrêdnîka po tûrêtsko-pêrsîdskomû razgranîçênîyû 1849–1852 gg. Tîflîs, 1875.

³ Xûr•îd Êfêndî Sîyaxêt-namê-î-xûdûd. Tîflîs, SPb, 1977

⁴ Gamazov M. Ot Bosfora do Pêrsîdskogo zalîva, SPb, 1861.

⁵ AVPR, F. Persîdskîy stol „B“, 1912, op. 489, girêka Nr. 99 r. 62v.

⁶ Gordlêvskîy V.A., Û Sîpandagskîx kûrdov. *Mûsûlmanskîy mîr*, 1917, Pg. Vîp. 1. str. 3.

⁷ Gordlêvskîy V.A., Her li wê, r. 14

⁸ Li ser e•îra *çîgînî* melumetîyên balkê• li "•eref-namê" hene. •eref-xan Bitlîsî ser mêranîya û bêxofya wana diaxive û dinivîse, ku "...ewana belayî ser herêmên Îraqê û Azîrbêcanê bûne", lê dema •ahtîya Tahmaspê I (1524–1576), parekî e•îrê bi destê zorê werguhêzî Xorasanê bûye û li Kûçanê hêwirîye. Pa•ê •ah Abbas ji ber xizmeta wane le•kerîyê navê mîrtyê daye serokê e•îrê û mafê vegera walatê xwe Kurdistanê daye.("•eref-name", çapa bi zimanê rûsî, r.373–374). Di

sedsalîya XVI da cîwarê e•îra çîgînî Kîrkûk tê navkirin. Em dikarin texmîn kin, ku kurdên Qezwînê yan wextê mîgrasyayê ser rîya Xorasanê, yan jî dema vegeê, ji e•îra xwe qetîyane û li zozanên Qezwînê mane. Weku ji vê dokûmentê em dibînin, di dawîya sedsalîya XIX-da e•îra çîgînî li wîleyeta Qezwînê 1200 mal bûn, e•îreke mezin bû. Dora 60–70 malên çîgînya îdî bibûn nî•tvanê bajarê Qezwînê.

⁹ *Qi•lax* – hêwra zivistanê ji bona malên ku ji zozana vedigerin.

¹⁰ *Tûman* – navkirina diravêye, ku dike 10 rîyala.

¹¹ *Qiran* – navkirina diravêye, ku dike 1 rîyal.

¹² •*ayî* – navkirina diravêye, ku dike 1/20 rîyala.

¹³ *Sertîp* – gênêral.

¹⁴ *Îl-begî* – seroke•îr.

¹⁵ *Dûg* – dew.

¹⁶ *Yawîr* – rutbekî le•kerîyêye, mayor.

¹⁷ *Sultan* – rutbekî le•kerîyêye, kapîtan.

¹⁸ *Tyûl* – Curekî milkedarîya xwelîyê î gelekî belabûyî bû li Îranê. Xwalîya ku dihat cotkirin, •ah ber xizmetê dida wan merîya, dilê wî kê dixwast: karmenda, le•kera.Carna xeracê ku ji gunda, yanê jî ji tayfa dihatin komkirin çawa tyûl, dewsa mehanê didan. Di vê dokûmentêda hema xût ser tyûlê ku ber mehanê didan tê axaftin.

¹⁹ *Mafî* – Rûsso mafî ser e•îra *lek* dihesibîne. (J.F.X.Ruoseau, Extrait de Itineraire. dumvoyage en Perse par la voie de Bagdad. "Fondgruben des Orients", t.III, 1813,p.88). Riç jî mafî bîr tîne (Cl.I., Rich Narrative of a Residence in Koordistan and on the Sife of ancient Niniveh, v.I, London, 1836, p.108)

²⁰ *Nayib* – pi•tgir, adyûtant, lêytênant.

²¹ *Kedxude* – muxtar, rîspîyê gund.

²² *Farsax* (ferseng) – çapa dirêjayêye, dora 6 km.

²³ •*êx-ûl-îslam* – serokê çivaka îslamîyê.

²⁴ Rûsso vana jî ser leka dihesibîne. (Binhêre ewder).

²⁵ *Xulam* – berdestî.

²⁶ *Bêxtûyî* – Bi dîtina min ev bi xwe e•îra *bêxtûnîye*, navê kîjanî Rûsso tîne ser ziman û divê ku evana jî parekî ji e•îra *lêkin*. (Bin. ewder).

²⁷ *Wekîlba•î* – rutbekî le•kerîyêye, sêrjantê berz.

²⁸ *Kelhor* – e•îreke kurda ya navdare. Ser xwalya Zohabê (Îran) hetanî Mendelîyê (Îraq) dijîn. Parekî kelhora li Erdelanê dijî. (Bin. Riç, heman xebat, r. 217). Ser bingeha berhevdana matêryalan, ku P.Lêrx ji pirtûkên berî nîveka sedsalîya XIX derxistibû, tê ser wê fikirê, wekî *kelhor* ser dû tayfa paravedibûn: •*ahbazî* û

mansûrî. Lê *kelhor* bi xwe gi•tî tevî *gûrana lek* dihatin navkirin. Rûsso e•îra leka paravedikir ser qebîl û tayfên hûrik, di rêza wanada navê *celîlewend*, *kelhor*, *bêgtûnî*, *kakewend* û *mafi* jî, yanî navê wan e•îra yên ku di "Nivîsarêda" tên navkirinê dide. (Bin. P.Lêrx, heman xebat, pirtûka I, r.100). Lê •eref-xan Bitlîsî *kelhora* paravedikir ser sê çiqên bingehî: Hukumdarên Palangan, emîrên Dertengê û Mahîde•tê. Ji van hersya hukumdarên Palangan bêtir text û payê •ahva girêdayî bûn. Ew dinivîse, wekî di dewra •ah Tahmaspê I-da serokê *kelhorên* Palangan emîr Îskender ji bona xizmeta •ah bike, werguhêzî Qezwînê dibe, li ber wê jî •ah seroke•irtî dide destê wî. Pey mirina •ah Tahmaspê I li Îranêda •erê bêtifaqîyê destpê dibe û emîrê Palangan bihêzîya xweye berê unda dike. "Îro,- •eref-xan Bitlîsî ser dema dawîya sedsalîya XVI-da dinivîse,- tu kes ji silsila emîra ne maye û Palangan bi destê dîwana Osmanîya bi mafê sencaqê ketîye destê xelqê". (•eref-name, p.365). Bi dîtina me, pareke kelhora tevî emîrê xwe li wê dema bêxêr tê Qezwînê û nêzîkî text û payê •ah cîwar dibe.

²⁹ Xalîsê – xwalîye dewletê. Erdê ku *kelhora* kirê dikirin, yek ji wan cûran bûn, ji kîjanara digotin "Xalîsêcatê êntêgal", yanî xwalîye ku dewlet dida •exsa bi mafê hukumdarîya silsilî.

³⁰ *Kakewend* – li herêma Kêrman•ahê ser *leka* tê navkirin. (Bin. P.Lêrx. heman xebat, r.100).

³¹ *Salar ud-dovlê* – serokê hukümetê.

³² *Mamûr* – karmend.

³³ Bi texmîna me, eva ew pare, ku ji e•îra *ra•yawend* qetîya bû û li ser vîya Dyûprê û Rîttêr diaxivin, divêjin ku hêwra wana li Taromê bû. (Bin. P:Lêrx, heman xebat, r. 96).

³⁴ *Sayîd u-nîzam* – rutbekî le•kerîyêye.

³⁵ *Serheng*–rutbekî le•kerîyêye, kolonêl, mena kevn–serokê le•ker.

JI DÎROKA KURDÊN KOZANÊ¹

Kozan herêmeke li rojavayê Kurdistanê. Kurdayetî li vir xurt bûye û kurdên vê herêmê di jîyana sosyal û sîyasî ya Turkyaya Osmanîyêda roleke xuyan lîstine.

Di sedsalîyên buhurîda li Kozanê hukumdarî di destê malbateke kurdaye naskirî Kozan-oglu yada bûye. Begê Kozanê xerc û xerac ji nava gel bi xwe kom kirine û tucar leker nedane hukumetê. Hukumdarîya sultan ser kurdên Kozanê nomînal bûye, serra-berra bûye.

Melûmetî ser jîyana kurdên Kozanê û hukumdarîya begên Kozanê di nivîsarên dîrokîda kêr gihîştine destê me. Di arxîva Rûsya Qeyserîyêda du dokûmêntên balkêser kurdên Kozanê ketine destê me û çapkirina wana em giring dibînin. Herdu dokûmênt jî di sala 1888-anda hatine nivîsar. Yek ji wana "Hîvînama" Begê Kozanê Sulêyman-beg (bêy) Kozan-oglu ye, dokûmênta dinê, pirsyara karmendekî Wuzereta Rûsya yê Karê Dere ji baylozê Rûsyayê li Stambûlê A.Î.Nêlîdov, ser "Hîvînama" Sulêyman-beg Kozan-oglu.

Ji "Hîvînama" Begê Kozanê em melûmetîyên hûrgilî û hewaskar ser malbata begên Kozanê werdigrin. Ji wê em pê dihesin, ku kurdên vê herêmê xwe bajarvan, binelîyê Kurdistanê hesibandine û, ku ewana jî wek kurdên hemû herêmên Kurdistanê zemanekî dirêj, çend sedsala, ji roja ku Kurdistan ketîye bin bandûra Turkyaya Osmanîyê, hukumdarîya sultan li ser xwe nas nekirine. Timê serbixwe bûne û gava dem hatye, serî hildane û dijî lekerên dewletê •er kirine. Bi pêra jî wana peywendîya dostanîyê bi wan dewlet û hêzara çê kirine, yê ku himberî dewleta Osmanîyê •er kirine.

Erd-xwalîya Kozanê ji sînorê Kavkasê, ji erdê ku Rûsya lê hukumdarî dikir, pir dûr bû. Navbera kurdên Kozanê û Rûsyayê dayîn-standinên sîyasî, peywendîyên abûrî tunebûne. Dêmek, kes nikare bêje, ku dijbûna kurdên Kozanê, serhildanên wana himberî text-payê sultanetê, ew ji lîstik û fêl-fenên sîyasî û abûrî pêda hatibûn. Kurd li hemû herêmên Kurdistanê timê, hema mecal ketîye destê wana, dijminatîya xwe himberî bindestîyê, himberî nîrê sultanetê dane xuyakirin, serî bilind kirine, •er kirine, ku bigihîjin azadîya xwe. Ev daxwaz diha bi xuyan û tûj li demê

•erên Turkyayê himberî Rûsyayê û Îranê dîhar bûye. Di van •erada dewleta Osmanîyê karibûye bi destê zorê her tenê hine e•îrên kurda rake pi•ta xwe. Lê ev çekdarên kurda, dema halê le•kerên turka li •êrda giran bûye, çekên destê xwe avîtine û ji meydana •êr revyane, yan jî çekê destê xwe zivirandine dijî le•kerên dewleta osmanîyê. Ji ber vê jî dewleta osmanî di demên •êrda timê ji pi•ta xwe tirsyaye, ku kurd pi•têva lênexin.

Gava em dîroka van cenga vedikin û lê mêze dikin, dibînin, ku pîranîya serhildanên kurda hema di demên van •eranda destpê bûne. Mînak, serhildana kurdên êzdî li salên 1828–1829-a; serhildana Yêzdan•îr li salên •erê Qirîmê (1853–1856); serhildana kurdan bi serokatîya herdu lawên Bedirxan-begê: Osman-bêy û Husêyîn-bêy di •erê rûs û turkaye salên 1877–1878-ada; serhildana kurdên Bitlîsê li sala 1914-a bi serokatîya Melle Selîm û yên mayîn.

Di dîrokêda tê naskirin, ku kurd hîvî û bawarîya xwe ji bona azadîyê timê bi dewleta Rûsyayêva girêdane û di demê •êrda, gava serî hildane, alîkarîyê ji Rûsyayê xwastine.

Çima ev bawarî li nava kurdada wa bi xurtî cî girtibû?

Di sedsalîyên dawîyêda Împêratorîya Turkyaya Osmanîyê dora pênc-•e• cara •erê giran dijî Rûsyayê destpê kirye. Li van •eranda, hercar turkên osmanî ber rûsa •kestine û erd-xwalîyê împêratorîya xwe yan li herêmên Balqana, yan jî li Rohilatê, nêzîkî Kavkasê unda kirine. Ser van erda gelên bindest jîyane, yên ku sedan sala bin nîrê osmanîyêda bûne û ji bona azadîya xwe tim serî hildane û berxudan kirine. Bi seya pi•tovanîya rûsa ewana ghî•tine armanca xwe. Di nava wan gelanda, yên ku hên jî di bin zordestiya Osmanîyêda bûn, bawarîkî xurt sêwirîbû ji bona azadîyê û ewana di demên •erên Osmanîyê û Rûsyayêda serî hildidan û peywendîyên xwe li gel rûsa çê dikirin.

Yek ji wan gela, ku hîvîya pi•tovanîya Rûsyayê bû, gelê kurd bû. Kurd ne ku tenê hîvîya xwe bi rûsara girêdidan, lê belê, bi xwîna hezaran •ehîdên xwe dixwastin bi destê xwe, bi •erê mêrane roja azadîyê nêzîk bikin.

Ev bûye sedema bingehî û obêktîv, ku serokên kurda di nava sedsalîyên XIX–XX-da her çiqas çûye, hewqas bawarîya xwe bi Rûsyayê anîne û peywandîyên xwe di gel wê xurt kirine.

Rûsya ha• van gilîya hebû. Ser vê jî di dema •erda dikir, ku feyda ji kurda bigre. Wî peywendîya xwe tevî e•îrên ku nêzîki sînorê wî bûn çê dikir, çek dida wana û li dema •er jî pi•tgîrîyê ji wana dixwast.

Di pîlanên Rûsyayêda tu cara daxwaza bingehî, ku kurd û Kurdistan ji bin destê Turkeyayê azad ke, tunebûye. Ev sîyaset cî girtye û hatye me•andinê usa jî di alîyê dewleta Sovêta berêda.

Dîroka kurdên Kozanê mîna keke ji dîroka serhildanên kurda, ser peywendîya wan û Rûsyayê.

Begê Kozanê "Hîvînama" xwe bi turkî nivîsandye. Li Moskvayê, di "Arxîva Sîyaseta Rûsyayê ya Der"-da me wergera vê dokûmêntê ser zimanê rûsî peyda kirye. Wê em ji rûsî tercimeyî ser zimanê kurdî dikin û raberî xwandevana dikin.

Em bawarin, ku bi çapkirina vê dokûmêntê, rûpeleke nû ji dîroka herêmeke kurda ya bîrkirî û kêmnas em vedikin. Çaranûsa malbata begên kurdên Kozanê nimûneke ji çaranûsa hemû malbatên xanedanên kurda, nimûna bêbextîya û mixenetîya hukumdarên text-payê osmanîyê himberî kurda.

Di sedsalîya 19-da sultanên Osmanîyê hemû malbatên kurda, yên ku bi sedan sala hukumdarî li Kurdistanê dikirin, bi destê zorê ji welêt, ji Kurdistanê rakirin, sirgûnî erd û welatên dûr kirin, wana kokbir kirin û di xerîbyêda unda kirin.

Ancamên vê sîyasetê îro ber çavane. Zuretên van malbatan miho (asîmîle) bûne, helyane, unda bûne çûne. Nimûneke ge• ya vê sîyasetê ew yazya malbata begên Kozanêye. Nava sedsalekêda malbata Kozanogluya kurdbûna xwe unda kirye û îro çawa turkên af•ar têne naskirin. Mêranîya wana, •erkarîya wana ji bona azadîya Kurdistanê, îro çawa •erê dere-bêy – fêodalan, •erê e•qîyan didin xuyakirin.

Di dîrokzanîyêda, wek em zanin, •erê fêodal-derebegîyê bi regekî nêgatîv tê bi nirxkirin, lê •erê azadarîyê, ew ti•tekî dinêye.

Li vê axirîyê kitêbeke folklorî bi navê "E•kiyalik ve e•kiya türkûleri", ku bi destê Mehmed Bayrak hatye amade kirin, kete destê min. Li vê kitêbêda hine stranên ser berxudana mêrxasên malbata Kozanê bi zimanê turkî hatine çap kirin. Bi daxawa, ewana çawa stranên kele•a, qaçaxçîya

hatine raber kirin. Dêmek, ber çavane, ku naskirina dîroka vê malbatê li dîroka Turkeyayê îro bi çewtî li ser e•îra af•ara (af•ar – e•îreke turkîye kevne) tê nasandin. Gava nama Sulêyman-begê Kozan-oglu em dixunin, têda bersiva gele pîrsa, bersiva rast ser vê çewtîyê dibînin.

Bi çapkirina van herdu dokûmênta em dixwazin nek tenê rûpeleke dîroka gelê kurd ya bîrkiî vekin, lê usa jî em dixwazin, ku koka malbata Kozan-oglu ya ji silsilên îro ra bi rastî bê nasandin, bona ku ev malbat jî bi nirxandina rast û hêja di nava dîroka Kurdistanêda cîyê xwe bigre, ew dîrok bibe rûpeleke serbilindaya gelê kurd.

Dokûmênta Nr. 1.

Pirsyara karmendê Wuzereta Rûsyayê ya Karê Der ji baylozê Rûsyayê li Stambûlê A.Î.Nêlîdov ser "Hîvînama" Sulêyman-bêy Kozan-oglu

Hukumdarê rehîm Alêksandir Îvanovîç!²

Vê dawîyê yekî bîyanî bi pasporta binelîyê Yûnanistanê, ser navê Gêorgî Gêorgopûlo hatye li S.Pêtêrbûrgê û di hîvînama xweda dinivîse, ku ew ji malbata xanedanên kurdên Kozanêye û ku bavê wî Muhemmed-bêy Kozan-oglu di dema •erê me û Turkyayê vê dawîyêda hukumeta mera xizmeta mezin kirye, ku ji ber pi•tovanîyaRûsyayê ew û tamamîya malbata wî sirgûnî Trîpolê bûne. Lê belê, hîvîkirra lev hatye ser navê merîkî dinê, bi pasportekî ku ber destê wî ketîye, ji wêderê bireve û bê bighîje Rûsyayê. Li dawîyê Sulêyman-bêy ji hukumeta Împêratoryê hîvî dike, ku em ber Dergê³ pi•tgîrîyê bikin, bona ku halê bavê wî sivik be û tamamîya malbata wana ji sirgûnê azad be, û heger ji wanara lev bê, vegeerîn serd erd û xwalîya berê.

Ji bona em karibin bersivê bidin destê Sulêyman-bêy Kozan-oglu yê ku hatye S.Pêtêrbûrge, ser rastîya gotinên wî tu melûmetî dest meda tune. Gelo bi rastî bavê wî û tamamîya malbata kurdên Kozanê bona dewleta me xizmet kirine, em nizanin. Ez bi hîvîya dilovanîyê berbi we tîm, bona ku hûn hemû melûmetîyên baylozxana Împêratoryê ser pîrsên ku Sulêyman-bêy di hîvînama xweda nivîsîye ji mira bi•înin. (Kopîya vê

hîvînamê ez ji wera rê dikim). Gava hemû gotinên wî rast bin, hîvîdarim ku hûn pê•nîyaza xwe jî binivîsin, gelo bi çi rengî em dikarin ber Derge pirsê bilind bikin, ku halê Muhemmed-bêy Kozan-oglu û malbata wî sivik bikin.

Pêra jî divê ez ji wera bêjim, ku ser vê min ji Serokatîya admînistrasîya Kavkasê jî pirs kirye.

Çavnehîrya agahdarîkirina weme. Bi vê hoyê ez car din dilsozî û gorîbûna xwe himberî we didim xuyakirin.

16-ê dekabirê s.1888, N.256

Dokûmênta Nr. 2

Hîvînama Sulêyman-bêy Kozan-oglu (Wergerandin ji zimanê turkî)

Her kes pê dizane, ku herêmên dora bajarê Kozanê dikevin di nava Kurdistanê û hukumdarîya wan ji sala 1130 (1710) pêvatir di destê seroke•îrên kurdada bûye, di destê kal û bavê minda bûye. Kal û bavê min heta sala 1870 ji herêmên ku hukumdarî lê dikirin, çi ti•t dicivandin, wê ser halxwa•kirina abûrîyê, a•tîyê, dadgerîyê xerc dikirin. 400.000 binelî ji barê le•kerîkirinê serbest bûn, tu bac û xerac ji bona feyda hukumeta Turkyayê nedidan.

Ev hal dom kir heta ku sultan Mehmûd-xan⁴ hate ser textê Osmanîyê. Wî, pi•tî ku tevî Begê Kurdistanê qewlê nû girêda, serbixweya van herêma bi gi•tî da birînê. Gorî qewlê nû girêdayî, Begê Kurdistanê hilda ser xwe, ku dema •erê tevî dijminê der çê be, wê 25.000 kurd bi•îne li meydana •êr. Ji ber ku pê•îyên min dixwastin domkirina peywendîya navbera xwe û dewleta turka bi awakî [bê •er] bidin wastandinê, vê yekê ser xwe nas kirin. Di rastîyêda ewana biryara xwe bi cî neanîn, ji ber ku qewlê dewleta turka ser xwe gelekî giran didîtin. Di ancamêda dewleta turka, bona ku bi destê zorê kurda mecbûr bike biryara xwe bi cî bînin, dijî wana •erê çekdarîyê despêkir. Bi hemdê rebbê jorîn, wana tu xêr ji

wî •erî nedîtin. Lewra peywendîya navbera cimeta vê dorana Kurdistanê û hukumeta Turkeyayê dîsa ma ser qeydê ku berî sala 1870 hebû.

Ev hal dom kir heta ku ser textê Osmanîyê Sultan Mecîd⁵ hat rûni•t. Îjar hukumeta Turkeyayê ser kal û bavê min pê kir, ku ewana gilîyê xwe ya rast bêjin, gelo ewana hukumdarîya dewleta turka ser xwe qebûl dikin yan na. Pey pîvandina dût û dirêj pê•îyên min biryar girtin, bi "erê" gotina xwe dewleta Turkeyayê razî bikin, da ku di navbera wanada •erê çekdarîyê despê nebe. Wana çêtir dît hukumdarîya Turkeyayê ser xwe qebûl bikin, ne ku bi destê le•kerê turka kokbirî bin. Ser vê biryarê, wana qewlnivîsara berê: di dema •erê [tevî dijminê] derda 25.000 kurd bi•înin li meydana •er, car din qol kirin. Bi vê yekê vê carê jî xwe ji qezya giran xilas kirin.

Pi•tî mirina sultan Mecîd, gava ser text û payê Osmanîyê sultan Ezîz⁶ rûni•t, wî qewlê nû û giran danî pê•ya me û halê me hên xirab kir. Ji bona ku kurd hînê le•kerîya nîzamî bin û karibin çekên nû bi kar bînin, wî teqrîrekî nû ser bavê min derxist. Ser bavê min ferz kir, ku ew her sal nava havînê, demeke xuya 2500 kurd bi•îne, da ku li kampada le•kerîya osmanîyê bikin. Bavê min pêkanîna vî qewlî beremberî undakirina serbixweya me bi nirx kir û dît ku pi•tî vê, xelq eger bi gi•tî malwêran nebe, hema wê her rehetîya jîyana wan û abûrya jîyanê zirara mezin bibinin. Ji ber vê jî mecbur bû ji pêkanîna vî qewlî dest bik•îne. Lê çimkî sultan bi çavekî dostanî li ser bavê min dinhêrî, ser pêkanîna teqrîra xwe berk nesekinî û vê carê jî ji mera lev hat ji zîyana mezin xwe dûrxin.

Di çaxê hukumdarîya sultan Ezîzda nuênerê bavê min li Kostantînopolê ber Dergê yekî bi navê Re•îd-bêy bû. Ew hê ji dema berî sultan Murad⁷ jî ser vî karî bû. Ji ber ku dewleta Osmanîyê ber xwe ne ket, ku sultan Ezîz ji ser text avîtin û li •ûna wî Mûrad nas kirin çawa sultan, bavê min Muhemmed-bêy, ji vê kirinê razî nema. Ji ber ku bavê min ev kirin dijî qanûnê îslametîyê hesab kir, nuênerê xwe pa•da gazî Kozanê kir. Lê gava Mûrad ji alîyê dewletên Yêvropayê çawa serokê gelê Osmanîyê hate naskirin, Re•îd-bêy car din vegerya Kostantînopolê, bona ku di Dergêda dîsa cîyê xweyî berê bigre.

Re•îd-bêy ser rîya vegera Kostantînopolê gemîyêda rastî zilamekî ji baylozxana Rûsya Împêratoryê hat. Wî Re•îd-bêyra got ku pi•tî vegeerê

seredana baylozxana Rûsyayê bike. Re•îd-bêy vê gotinê qebûl kir û pa•ê rastî baylozê Rûsyayê hat. Bayloz Re•îd-bêyra ser hoyên navbirrîna peywendîyên Rûsya yên dîplomatîyê tevî Dergê, ser wê ku zûtirekê di navbera wanada •êrê destpêbe axaft. Pi•tî vê bayloz ji Re•îd-bêyra got: "Eger Muhemmed-bêyê Kurdistanî le•kerê ku hukumeta Turkeyayê jê bixwaze ne•îne li meydana •êr û pi•ta Rûsyayê bigre, bawarîya wî bira hebe, ku navê begtîyê wê ser herêma Kozanê ser wî bimîne".

Gava bavê min dêpê•a⁸ Re•îd-bêye bi •îfir⁹ ser gotinên baylozê dewleta Rûsyayê hûr gilî xwand, bi destê nuênerê xwe ji baylozê Rûsya Împêratoryêra bersiv •and, ku jêra serbilindîye van qewla qebûl bike û wê her ti•t gorî gotina dewleta Rûsya Împêratoryê bike û le•kerê ku jê bixwazin na•îne.

Bi daxawa, çend roja •ûnda, pi•tî vê pevketinê, Re•îd-bêy ser rîya birca sultan, gava diçû nama nuênerya xwe tesmîlî sultan bike, ji bircê îdî venegerya û kaxaz û dokûmêntên cem wî bê •op unda bûn. Ser van bûyara karkirê Re•îd-bêy Nûrî-efendî, yêk revî hate Kozanê û xwe ji ku•tinê xilas kir, •edetîyê da.

Pi•tî ku peywendî bi kok hatin birînê û baylozê dewleta Rûsyayê ji Kostantînopolê derket çû, Derge pê kir ser bavê min, ku rê ber le•kerên osmanîyê veke, bona ku ewana karibin serbest herin meydana •êr.

Lê bavê min nek tenê guh neda û gotinê wana bi cî neanî, wî destxweda bi destê kurda rîya Qersê, Toqatê, Sîwasê û Erzirûmê da birînê. Berî ku le•kerê Rûsayayê sînor derbaz bin, le•kerê me yên sekinîbûn ser rîya Toqatê û Siwasê, dijî le•kerê Osmanîyê •er kirin û rêçûna wana derengî xistin.

Erdê ku me girtibû bin destê xwe fire bû û hêzên me jî hindik bûn, ji ber wê jî ji taqeta me der bû me•a le•kerên Osmanîyê bidin sekinandin. Ewana bi rê û dirbên der û dora, bi çetinayên mezin, dereng ghî•tine hêwra xwe.

Berî ku ewana bighîjin cîyê xwe, dewleta Rûsyayê bi destê ermenî Hecî Çêrik-oglu du cara çek-sîleh gîhande destê me. Cara pê•in 7000, cara dua 9000, bi gi•tî 16.000 tiving gihî•te destê me û wana me ser le•kerê xwe bela kir û wek tê zanîn ji mera lev hat halê le•kerê Osmanîyê giran bikin. Pa•ê xeber gihî•te me, ku dewleta Rûsyayê cara sisya jî ji mera bi destê hemen Hecî Çêrik-oglu çek •andine, lê ew ketibû destê osmanîya.

Raste, le•kerê Osmanîyê bi rêyên derdorava gihî•tine meydana •êr, lê belê le•kerê me kurda yê mêrxas ji roja destpêka •êr heta dawîya wî, ji bona karê Rûsyayê difikirîn û em gi•k, xudêva eyane, ber jîyanê, mal-milkê xwe nediketin. Ji ber vê jî ez bawarim, ku dewleta Rûsyayê wê fêdekarîya me bi nirx ke.

Gava dawîya •êr hat û biryara a•tîyê qol kirin, Rûsya pê kir li ser dewleta Osmanîyê, ku ji hemû wan kesên hemwelatîyên Osmanîyêra, navê kê bi karûbarê sîyasetêva dihat girêdanê, biryara bax•andinê derxe. Tevî vê, bax•andina wan kesa jî derxist, yê pi•tovanîya Rûsyayê kiribûn. Di nava lîsta amnîstyayêda navê me jî bi rismî hat nivîsandin. Lê di rastîyêda osmanîya kirinê me nebax•andin û wek her kes pê dizane, dijminatîya wana himberî me roj bi roj zêde bû û mezin bû. Wana mene digerya, wekî heyfa xwe ji me hilînin. Peywendîya me di vî halîda bû, gava pi•tî nivîsandina a•tînamê, bavê min bi destê nuênerê xwe ji Konsantînopolê namek stand. Di namêda hatibû nivîsarê: "Derge ji bona girêdana biryarnama nû Kozan-oglu Muhemmed-bêy teglîfî payetextê dike". Bavê min name xwend û got: "Bawarîya min osmanîya nayê û tu pê•nîyara wana ez qebûl nakim". Lê dawîyê, bi gumana ser pi•tovanîya Rûsyayê û ku biryarnama bax•andinê jî pi•tî a•tîyê derketibû, bavê min gazîkirina Dergê qebûl kir.

Ji bona hukumdarîya Kozanê bavê min kurê xweyî biçûk (birê min) Elî-bêy dewsa xwe hi•t û tevî du kurên xwe yê mezin, bi çil çekdarên xweva rêket Stambûlê.

Di Stambûlêda sultan û wezîrê wî bavê min bi qedir qebûl kirin. Lê çendekî •ûnda, ji ber ku tu axaftin li ser biryarnamê nehate ser zar, bavê min têgihî•t, ku osmanî wê yekê qet naxwazin bînin bîr jî û xwastina wana her ewe, ku wî li Stambûlê xway bikin. Bavê min ji Dergê îzinê xwest ku vegere Kozanê. Bersiva wî dan, ku çûyîn û mayîna wî dest wîdane, lê ji bona nivîsandina biryarnamê, anagorî qanûna dewletê, divê hemû endamên malbata Begê Kozanê amade bin. Eger na, dokûmênt bi qanûnî nabe. Ji mera gotin: "Heger hûn dixwazin, wekî karê we zû bime•e, divê ji bona morkirinê hemû bira û zarokên we, yê li Kozanê mane li vir amade bin".

Bavê min ji nermaya gotina osmanîya bawarî pê anî û hemû endamên malbata me, yên li Kozanê mabûn, xên ji biçûkan, gazî Stambûlê kir. Bi daxawa, dewsa ku biryarnama qol bikin, qedrê bavê min kêr kirin û dest pê kirin armanca dilê xwe pêk bînin.

Bi gilîkî, gava hemû endamên malbata me ji Kozanê berevî Stambûlê bûn, sultan me gazî birca xwe kir. Ser rîya bircê ni•kêva le•ker dora me girtin û gotin: "Heta naka navê Begê Kozanê ser we bû, ji vir hada hûn gere bi nivîsar bêjin, ku ji navê begtîyê dest dik•înin û dewa begtîyê jî nakin. Hunê ji kurê xwera, yê ku li Kozanê dewsa we rûni•tye binivîsin, ku Kozan û herêmên dora wî tesmîlî destê hakimê nû Husêyîn-pa•a bike. Divê cimeta hukumdariya Osmanîyê ser xwe nas bike".

Pi•tî vê ûltîmatûmê namek ser ji begtîyê avîtina bavê min, bona qolkirinê dane destê wî. Name •andin Kozanê ku kurê wî, yanî birê min, yê ku li •ûnê mabû, ew jî qol ke û pê bizanibe ku bavê wî ji begtîyê avîtine. Bavê min mecbûr bû van kaxazana qol ke û bide destê wana. Pa•ê le•kerê ku dora wî girtibûn çûne kazmê¹⁰ xwe. Pey vê yekêra bavê min û merivê ku pêra bûn serbest berdane.

Pey van bûyara Husêyîn-pa•a rê ket, çû bû welîyê Kozanê. Wî hemû endamên malbata me, çûk û mezina, yên ku li Kozanê mabûn, •ande Kostantînopolê. Demekî dirêj em li vir, di halekî perî•anda man, heta ku 15 noyabirê adyûtantê¹¹ sultan pey me hat û hemû endamên malbata me komî ser hev kir û berê me da kenara Dolma Baxçê. Bi lîsta nava me gi•ka da destê kapîтана gemîya *Mehmûd* ku li wir sekinîbû. Kapîtan me kire gemîyê, lengerê xwe rakir û berbi behra Mermerê livya.

Çend roja berî sirgûna me, bavê min ji dewleta Turkeyayê destûra dîtina baylozê Rûsyayê xwastibû. Daxwaza wî bi cî neanîn û qet bersiva wî jî nedan. Ancax du roj berî rêketina gemîya me berbi Trîpola Efrîqayê, bavê minra lev hat ser van bûyara xeber bigihîne baylozxana Rûsya Împêratoryêra. Lê bi daxawa, berî ku bersivek bigihîje destê me, em mecbûr bûn bi rêkevin.

Pi•tî ku em gihî•tine Trîpolê, rojtira dinê me ser çend desta para vekirin û piraniya merîyê me •andin herêmên herî dûr, lê endamên mala me, tevî bavê min li Trîpolê hi•tin.

Ji roja hatina me vî bajarî, dewleta Turkeyayê ji bona jîyana malbata me 9.000 lîrayê Turkeyayê pênsya¹² salane kiv• kir. Ji wê nêzîkî 750 lîrayê Turkeyayê, me çend meha ser hevda stand. Lê pa•wextîyê diravê mehekê

bona 2–3 meha didan. Ji ber vê halê me abûrî gelekî giran bû. Bavê min nexwa• ket, apê min Mustefa-bêy Kozan-zadê ji welî hîvî kir, ku dirav bona her mehê bide. Wî berk bersiv da û got ku, tu mecalê wî ji bona dirav tune û ku ji vir hada hew îdî ti•tekî bide me. Rojtira dinê apê min, ji bona her meh diravê bidine me, bi têtêgrafê rasterast sultanra hate girêdanê. Ser vê, ne ku tenê bersiva daxwaza me ne dan, lê hela ti•tê didan jî destxweda ser meda birîn.

Ber destê birçîbûnê û ji tengezarîya halê bêrûmet, apê min mecbûr bû ji bona pi•tgirîyê berê xwe bide qeyserê Rûsyayê û jê hîvîya alîkarîyê bike. Nema hîvîkirinê ku wî xwast bi postê bi•îne Pêtêrbûrgê, kete destê karmendên turka û wana xeber gîhandin welî. Ew jî hema menekî wusa digerya û wextê xwe unda nekir, apê minî bextre• bi nihênî da ku•tinê.

Çaranûsa apê min hukmekî mezin ser me hi•t. Me nizanbû bi rastî em çi bikin, çawa bikin? Li ser halê meyî giran û bêçar, me li nav xwe qîrar girt, ber her zulmî tayax bikin, da ku karibin jîyana xwe dom bikin. Ji bona hemû endamên malbata me [ji vî halî] xilas bin, bavê min biryar girt ji serê min derbaz be û min bi•îne Pêtêrbûrgê, wekî ez ji Împêratorê Hemûrûsyayê pi•tovanîyê hîvî bikim.

Li Trîpolê •e• meha ez girtî bûm. •evêkê ji mala ku ez têda girtî bûm, bi nihênî derketim, çûme konsûlxana fransûza û hal-meselê xwe, ji sêrî heta binî jêra gilî kir. Ji ber ku nekevim ber zulma turka û karibim xwe ji nexwa•îya ku li min tesele bûbû, qenc bikim, min jê alîkarîya madî xwast, ku min bi•îne Parîsê. Dawîyê, min di gemîya fransûzada, ku ber kenerê Trîpolê lenger avîtibû, xwe lê ve•art.

Xulamê ku hatibûn min verêkin, hatin girtin û reva min vebû. Bi saya konsûlê fransûza, karkerên gemîyê min ve•artin û ez neketim destê turka. Em gihî•tine Maltayê. Li vir jî qezya karmendên turka ser min giran bû. Lê bi seya konsûlê rûsa, ez cîguhêzî gemîyê înglîsa bûm, ji wana xilas bûm û gihî•tme Yûnanistanê. Vira ez rastî nasekî xwe hatim, pasporta wî jê girt û bi navê Gêorgî Gêorgopûlo gihî•time vir. Ber hewa vir min tayax nekir, ez nexwa• ketim û heta naka nikaribûm ji mal derketama der.

Armanca bavê min bi gi•tî ewe, ku em ber Împêratorîya Berêz mêrxasya ku me di •erê dawîyêda ji bona oxira Rûsyayê dîhar kir bîr

bînin, ji ber çî me mal û milkê xwe unda kir, jêra bêjin, ku vir hada jî em amadene ji bona wî serê xwe bidin. Bi vê yekêra tevayî, em daxwaza xwe li ber lingê Wî, Berêzya Împêratoryê datînin, wekî ber xizmeta me Împêratorya Wî ya rehmanî me ji vê halê giran, ku em têdanin derxe, pê ke ser wana ku cîyê sirgûna me biguhêzin û heger lev hat me dîsa vegeînin welatê meye eynsî.

Xulamê we Kozan-bêy Sulêyman zadê.
10 îlonê s.1305

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi kurdî çap bûye li rojnama „Dengê azadî“, 1994, Nr. 32, 1995 Nr.33,34.

² *Alêksandir Îvanoviç Nêlîdov* – baylozê Rûsyayê li Turkyayê.

³ Di dokûmêntêda nivîsîye "Porta" – ji dîwana sultanra li Turkyayê digotin "Babe Elî", yanê "Dergê Mezin", di waletên Yêvropayêda digotin "Sublîm Porta", bi rûsî "Porta".

⁴ *Sultan Mehmûd II* – 1809–1839

⁵ *Sultan Ebdul Mecîdê I* – 1839–1861

⁶ *Sultan Ebdul Ezîz* – 1861–1876

⁷ *Sultan Murad* 1876

⁸ *Dêpê•a* – Nivîsara dîplomataya zû bi zû.

⁹ *•îfir* – Vira bi mena ku nivîsar ser herfên nihênî hatye wergerandinê, ku her kes nikaribe bixûne.

¹⁰ *Kazirme* – Xanyê jîyana le•kera.

¹¹ *Adyûtant* – pi•tovanê serle•kera, •ûrkê•ê wî.

¹² *Pênsya* – perê ku dewlet ber xebata salên dirêj pi•tî kalbûnê dide, aylix.

DIBISTANA KURDA LI BAJARÊ XOYÊ
SALA 1913-a¹

Sala 1913-a di nava dîroka kurdada bê •op nîne. Bûyarên sîyasî, di wê demêda çî li herêmên Kurdistanê û çî ji aqarên wê der, didan xuyakirin, ku dinya diçe berbi •erê mezin. Sala 1913-a sala hukumdarîya cuwanturkaye pêncâ bû. Ew pênc sal ser dewleta Turkyaya Osmanîyê gelekî giran rûni•tin. Cuwanturk di •erên himberî Îtalîyayê (s.1911–1912) û himberî dewletên Balqanê (s.1912) •kestin û mecbûr bûn hine perçe ji erdê Împêratorîya Osmanîyê ji destê xwe berdin.

Hukumdarîya cuwanturka di nava gêjgerîna dîrokîye telûkelî û tûjda pêk dihat. Dewletên Yêwropayê yê mezin bibûn du birr û sîyaseta xwe ya dijatîyê li ser xalîya dewleta osmanîyê bi aktîvî dime•andin. Di nava vê gêjgerînêda cuwanturk dixwastin ji bona qewînkirina hukumdarîya xwe feyda ji vê dijatîyê bigrin. Dostê Osmanîyêyî kevn – Almanya qeyserîyê îjar jî pi•tovanîyê li cuwanturk dikir.

Pi•tî •erê Balqanê di navbera hukumeta cuwanturka û Îranêda ji ber astanga sînora rew•eke sîyasîye xeter peyde bibû. Ji ber vê astangê Rûsya qeyserîyê le•kerê xwe kiribû erdê Îranê. Wî dixwast hevsera levanîna herdu alîya destê xweda xway bike, çaraserkirina astanga sînora gorî daxwaz û •ertên xwe pêk bîne. Lê dewletên Yêwropayê jî ji bona ku Rûsya di vê pirsêda tenê sergovendî nebe, dikirin ku destê wana jî têda hebe.

Seretaya astanga sînora çî bû?

Wek em zanin, hên di destpêka sedsalîya XVI-da erd û xalîya Kurdistanê di navbera Turkyaya Osmanîyê û Îrana •ahyêda hatibû parevekirin. Sînorê van herdu dewleta ser xalîya Kurdistanêva derbaz dibû. Ev sînora xuya nîbû, sîmbolîk bû. Gava seroke•îrên kurda hukumdarîya Îranê ser xwe qebûl dikirin, xeta sînora dilivya berbi roavayê, gava hukumdarîya Turkyayê nas dikirin – xet dilivya berbi

rojhilatê. Ser vê jî navbera van herdu dewleta ji sedsalîya XVI destpêkirî heta bê bighîje sedsalîya XX, hergav astang û pevçûnên ser sînor çê dibûn û gelemperî ew di navbera Îranê û Turkeyayêda dibûn hoya •erê giran.

Serbixweya emîratên kurda li Turkeyayê di sedsalîya XIX da bi destê zorê hate hilanîn. Hukumdarî li van navçeyanda kete destê admînistrasîya Împêratorîya Osmanîyê. Admînistrasîya Osmanîyê dikir, ku di wîlayet û qezayên ser sînorê Îranêda cîyê xwe bigre. Jêra peywîst bû sînorê xuya û ji aliyê dewletanda naskirî hebe. Bona pêkanîna vî armancî di nîveka sedsalîya XIX da komîsyoneke navnetewî ji inglîsa, rûsa, turka û îranya pêk hat. Ev komîsyon dora çar sala, ji sala 1848 heta sala 1852-a erd-xalîya ku navbera Turkeyayê û Îranê bibû pirs hucetê, ji ba•ûrê girtî hetanî bakûrê da bin piyê xwe û yek bi yek rew•a wîye gêografî, jîyana gel ya sosyal-abûrî lênihêrî. Ancamên vê lêgerînê nuênerên van herçar dewleta pa•wextîyê bi pirtûkên taybetî çap kirin, lê bi gi•tî komîsyon di paravekirina Kurdistanêda nehate ser biryarekê û ew pirs dîsa ma nîvcî.

Ji destpêka sedsalîya XX astanga sînor navbera Turkeyayê û Îranê ji ber agrêsyaya osmanîya gihî•te tûjaya nû. Sala 1905-a Sultan Ebdul Hemîdê dunda le•kerê xwe derbazî ser erdê Îranê kir û mezîlekî pir fire ji destê Îranê girt. Bi goveka xweva erdê zeftkirî, devdevî weke bergeha parçê Kurdistanê, ku di bin bandûra Îranêda mabû, hebû.

Ev kirara turka ya le•kerîyê ji aliyê dewletên Yêvropayê çawa agrêsyaya hate nirxandin. Lê kes xwe ne da ber, ku le•kerên osmanîyê ji Îranê derxe. Ji ber ku xalîya Kurdistanê Îranê nêzîkî sînortê Rûsyayê bû û ew erd himberî Turkya Osmanîyê cîkî stratêgîk bû û ji bona ku Rûsyaya tabîyê xwe yê abûrî û polîtîk li Îrane unda neke, qeyserê rûsa bi daxwaza dewleta Îranê ji aliyê Makuyê û Tewrêzê le•kerê xwe kire Îranê. Ev hal dom kir heta cewanturk hatin ser text. Hukumdarên nû dest ji sîyaseta erd zeftkirinê neki•andin. Bêtir, wan dixwast hela xalîya zeftkirî li Îranê hên fire bikin. Di vê sîyaseta xweye êkspansîyonyêda gumana wana hebû bi fêlbazî e•îrên kurda jî ji xwera bikin pi•tovan. Sîyaseta wana himberî kurda her ew bû, ku e•îrên kurda yê herdu berên sînor rakin himberî hev, alan-talanê destpêbe, kurd bêne ku•tin, gund wêran bin, bêtifaqîya nava e•îra xurt be.

Ji destpêka sedsalîya XX di nava sîyaseta Rûsyayêda himberî kurda hine guhastinên pozîtîv cî girtin.

Li Rohilata Nêzîkda çiqas nigê Rûsyayê cî digirt, hewqas karmendên dewletê fehm dikirin, ku bêy peywendîya dostanîyê têvî kurda karê wane abûrî û sîyasî li van dewarada name•e. Ji ber vê jî ji destpêka sedsalîya XX, bi taybetî pi•tî hatina cuwanturka li ser hukum, sîyaseta Rûsyayê li nava e•îrên kurda bi çarkêva rengê xwe guhast û çelengtir bû. Rûsya destpêkir bi rîya dîplomatên xwe yên konsûlxana û zapitên le•kerîyê pevgirêdana rasterast tevî seroke•îra û navdarên kurda çê bike. Di vê meydanêda karê Rûsya bi xurtî me•ya. Bêy wê jî, hên berêva daxwaza gelek e•îrên kurda hebû bên ser erdê Kavkasê, war-kozê xwe daynin û bin hukumdarîya Rûsyayê bisitirin.

Navdarên kurda, serokên hêzên kurdaye azadarîyê •êx Selam Barzanî, •êx Mehmûd Barzancî, •êx Tahayê •emdînanê, Simko, piranya navdarên ji malbata Bedirxanîya ji van salan despêkirî peywendîya xurt tevî rûsa dibestin û gelekên ji wana pa•wextîyê dema rojên telûke, ji ber hêzên romê revyan û xwe li rûsa spartin.

Navbera salên 1911–1914 otorîtêya Rûsya Qeyserîye nava e•îr û hêzên kurda bi carekêva zêde bû. Ev guhastin ne ji ber wê bû, ku sîyaseta Rûsyayê himberî doz û armanca gelê kurd hate guhastin û rengê dildarîyê stand. Na. Sîyaseta Rûsyayê hên jî di pîrsa kurd û Kurdistanêda nîvcî bû, ne ser pi•tovanîya doza gelê kurd bû, lê ew ser feydegerîya rojane bû. Ew guhastin belkî payê pirê ji wê bû, ku kurd ji halê xweyî bindest û bêmaf bêzer bibun û çêtir didîtin hukumdarîya Rûsyayê ser xwe qebûl kin, nek bimînin bin destê Turkeyayê û Îranê. Ser vê daxwazê jî Rûsya sîyaseta xweye rojane û feydegerîyê ava kir.

Heger ev sîyaset himberî kurda bi gi•tî dîtina dewletê bû, lê ew ne bi dilê gele rew•enbîr û karmendên wuzereta karê der û serle•kerên rûsaya pê•verû bû. Ji karmendên rûsa ew kesên ku ji nêzîkayê gelê kurd nas dikirin, dîrok û kûltûra kurda zanibûn, fikra wana himberî doz û daxwazên kurda ji sîyaseta dewletêyî rismî cuda bû.

Ewana di nava nama, birqî, wutar û raporên xweda ser bindestîya gelê kurd, mafbirya çanda kurda, •ûnmayîna rew•a aborîyê û sosyal-gelêyê li Kurdistanê didan xuyakirin. Bona ku kurd bêtir xwe nêzîkî Rûsyayê

bigre, rew•enbîrên rûsa programa ronekdarîya gelê kurd danîn ser zar û bawarîya wana ya xurt hebû, ku kurd gava xwe bidin ser rîya rew•enbîryê û ronakbîryê, wê bêtir karibin qenc û xirab di jîyanêda ji hev cudakin û zûtirekê bighîjin me•a miletên pê•veçûyî.

Bajarê Xoyê, ser sînorê Turkeyayê, Îranê û Rûsyayê, ji sala 1911-a destpêkirî bibû xaçarêyeke giring di sîyaseta van hersê dewletanda. Pi•tî ku li Xoyê vîsê-konsûlxana Rûsyayê vebû berêz Çîrkov wek berpirsyarê wê hate kiv•kirin, karûbarê konsûlxanê di pîrsa kurdada gelekî çeleng bû. Ew li demekî kurt peywendîya dostanîyê tevî e•îrên kurda, ku li ser wî erdî hêwirîbûn, ava kir. Dostanîya wî bêtir tevî seroke•îrê •ikaka Îsmayîl agara hebû. Îsmayîl-axa (Simko) di wê demê serokekî kurdayî gelekî bi navûbang bû. Dostanîya navbera herdu alîya diha xurt bû û renekî karesetîya kurdperweryê stand, gava sala 1911 Ebdurrizaq Bedirxan ji bona jîyînê û karê sîyasî hat û li herêma Xoyê cîwar bû. Bîrûbawarîya van herdu xwe•mêra ser kurdîyê bala vîsê-konsûlê Rûsyayê ki•ande ser xwe û bi destê van hersêka di destpêka sala 1913-da li Xoyê komaleke rew•enbîrî bi navê "Gîhandînî" hate avakirinê. Programa komelêda cîyê bingehî pîrsa xwandewarîya kurda bû, belawkirina ronakbîryê nava gel û bi ba•î naskirina kûltûra kurda û rûsa ji alyê herdu gela bû.

Çîrkov di demekî kurda nava karmendên Wezîrtîya Karê Der li Pêtersbûrgê û li konsûlxana û baylozخانên Rûsaye di Îranê û Turkeyayê gele alîgir ji xwera peydekir, bona ewana pi•tovanîyê li programa wîye rew•anbîryê li nava kurda bikin. Xalekî giring di vê programêda vekirina dibistana kurdî bû li Xoyê, ji bona zarokên kurdara. Ev bûyarekî gelekî xuya bû neku tenê ji bona dîroka kurda, lê belkî li dîroka gêlên îslam li Rohileta Nêzîkda.

Dijminê pêkanîna vê proêktê gelek bûn. Pîranîya wana karmendên turka û farisa bûn. Bona dijatîyê ji wanara du sebebê giring hebûn. Yek ew bû, wekî Îran û Turkeya qet nedixwastin dostanî navbera kurda û Rûsyayêda çê be û ya dudya, wana qet bi qet nedixwast ku çavên kurda di meydana rew•enbîryêda vebe, da ku ewana heqê xweye netewî nas nekin û tim bindest bimînin.

Foto 5. Dîdemek ji bajarê Xoyê

Di payîza sala 1913-a pey gele çetinaya dibistana kurdî li Xoyê hate vekirin û ev bûyar wextê xweda gelek deng da. Mixabin ser vê dibistanê di nava dîroka kurdada bi pakî nehatye nivîsar û nehatye nixandî. Ser vê bûyarê hine dokûmênt di arxîvên Rûsyayêda hatine parastin. Yek ji wana ku em bi wergera kurdî raberî xwandevana dikin, bi gi•tî gelekî balkê•e. Ev dokûmênt rapora vîsê-konsûlê Rûsyayê li Xoyê, ku wî, berêz Çîrkov hevtêkî pi•tî vekirina dibistana kurdî ji seroketîya Karmendên Wuzereta Karê Derra bi çend mînaka •andye. Dest meda heye usa jî têksta birqîya Çîrkov, ku wî roja vekirina dibistanê, 22 oktobirê •andye Têhranê, Tawrêzê û Êrmîyê. Birqî ser rûpelekêye û çî têda bi kurtî hatye nivîsar, li raporêda bi firehî hatye vekirin. Vîsê-konsûlê rûsa têda yek bi yek dijatîya farisa û turka himberî pê•daçûyîna gelê kurd dide e•kerekirin û wana çewa îsanne pa•wemayî û xêrnexwazê ronekbîryê rûre• dike.

Dokûmênta Nr. 1

Rapora vîsê-konsûle Rûsyayê li bajarê Xoyê ji cîgirê baylozê Împêratoriya Rûsyayê li Têhranêra.

30 oktobirê sala 1913, Nr. 2012.

Ji minra •erefek bû îsal 22-ê meha oktobirê, bin Nr. 92, bi birqî Mîssya Împêratoriyê ser heman rojê li Xoyê bi heytehol vekirina dibistana kurda agahdar bikim.

Li rapora xwe ya 14-ê fêvralê ya vê salê, bin Nr. 301 ser nêt û meremên me yên bingehî: ji ber çî vîsê-konsûlxane bona e•îretên vêderê tevî karê avakirina ocaxa kûltûrî bûye, min hûr gilî nivîsîye. Min nivîsîye, ku armanca me bûye xêra ronekbîryê bighîje silsileta zaroyên nû bi•kivî, ji bona ku ewana bi nêzîkî tevî karê a•tîbarîyê bin, yê ku em di vê herêmêda dime•înin.

Ji ber ku erdnê•înê vir di bergeha zanyarîyê û moralîyêda pirî •ûnda mane, pêkanîna armanca me karekî hêsa nîbû. Em mecbûr bûn •erê hêle bikin ne hawqas himberî •ûnmayînê, tirsê bêsêrî û merivên, ku di bin nîre

hovîtyêda ser her ti•tê nû •ikberin, çiqas em mecbûr bûn karê nû destpêkirî ji înrîgên her awayî, ji hêrî•ên karmendên farisa, milkedar û xizmetkarên dîyanetê, yên ku bi xof û hevsûdî çavê xwe li ser pê•ketina jîyana kurda berdabûn, biparêzin. •îyayên dînparest ser kurda bi dijminatî dinihêrin û wana ji rûsa çêtir nabînin.

Ba•tir dibû, ku farisên vêderê sedema •ûnmayîna xwe, ya ku ji kurda jî xirabtire, di nava çewtî û tiralîya xweye bêçareda bigerin. Gava tê dema têkirina çavqulî û timatîya xweye bê mezîl, ewana vê yekê bîr dikin.

Du sala berê, çaxê ez gihî•time Xoyê, bala min tunebûna dibistana, li bajarê ku heman-heman 30.000 merî têda dima, ki•ande ser xwe. Gava ez vira rastî tucarên xuya, milkedar, xan û karmendên hukumetê dihatim, di axaftinên xweda min herdem mecal bernedida, ku guhdarîya wana bidim ser kêrhatina xwandinê di dibistanada ji bona zaroyên wana.

•êwra min her ew bû, ku li bajêrda dibistana destpêkî vekin, bi soz, wekî ez di vê pîrsa kêrhatîda bona vê herêmê, çi bi rêberya têxnîkî û çi bi pi•tovanîya •exsî, alîkarîya wana bikim.

Faris himberî hemû îdêyayên nû gelekî êkspansîvin. Bi rûva li ser gotinên min dilovanîya xwe didan xuyakirin, lê hema ji bona pêkanîna vî karî axaftin dihate ser alîkarîya madî, întêrês ser dibistanê bal merîyê ku min bi wanara diaxaft, bi carekêva unda dibû. Wana dikir, ku em diha venegerin ser vê têma axaftinêye nexwe•.

Salekê îdî derbaz bûye, lê ser farisê vir, nava kîjanada gele merîyê zengîn hene, min ne dît ku •êwr û nesîhetê min hukmê xwe ser wana hî•tibin.

Pi•tî ku me a•tî anî li vê herêmê û Tevgera bazirganîya bajêr zêde bû, ewana gi•k pey feydegerîya xwe ketin û pîrsa dibistanê îdî naynin ser zarê xwe.

Bi carekê renekî dinê bû dîtina kurdên beyanî² ser gotinên minî gelekî muqat, bona ku ewana ser rîya dinyanaskirina zaroyên xwe bifikirin.

Bi rastî, berî vê jî kurd ji gotinên Ebdurrizaqê berk û bi qedir ser vê yekê îdî nesîhet jê girtibûn. Her gava, çaxê jêra mecal çê dibû, wî hemwelatîyên xwera li ser kûvîbûna wana ji çarçova rew•enbîryê, li ser xetera undabûnê, ku li pê•ya tamamîya gel sekinîye û li ser wê dergê xêrê, ku Rûsya pê•ya wana bona xilasbûnê vekirye, bas dikir.

Bi alîkî dinê, pi•tî ku Îsmayîl-axa Simko cara pê•in rêwîtiya xwe li Tilbîsê (Tibîlîsî) qedand û bin hukmê giran ji pê•daçûyîna •aristanîya

Rûsyayê, vegerya û bû alîgirê kareseta me yê bê•ik û êgin, wî jî rê ji bona avakirina dibistana kurdaye pê•in vekir. Îsmayîl aga, ku ya•ê xweda mezin nîbû, lê aqilê taybetî û xeysetê xurt pêra hebû, qet wextê xwe unda nekir û ji bona komela *Gîhandinê*, ku li Xoyê hatibû damezrandinê, ji nava kurdan dest bi komkirina diravan kir. Bi saya vê yekê, îdî ji destpêbûna vê salê di nava bajêrda xanîkî mezin bi baxçê xweva peydakirin.

Faris qet bawer nedikirin, ku di pirsê dibistanêda, karek ku ji kurdara gelekî xerîb bû, karin waha bi dilgermî pê bigrin û pêk bînin. Wek em hîvîyê bûn, [karmendên] faris dest bi agîtasya nihênî kirin, bona ku karkirina Simko ber çavên hukumdarên ser kursîyên bilind û xelqê sunnî re• bikin.

Pi•tovanê Turkyayê yê amin, hijmara kîjana di nava eyan-teyanên cîda û di nav xizmetkarên dîyanetîyê xuyanda geleke, bi hahanga bes gîhandine hevalên xwe, guvek, heger ronekbîrîya rûsa di nava kurdada cî bigre, wê zîyana mezin bigihîje Îslamê u ku Simko xwe firotîye rûsa û xwedêgiravî armanca wî ewe, ku merivên xwe bîne ser dîne xaçparêzîyê.

Ser xerac berevkirina Simkoyê bêheq ji bona feyda "Komîtêya kurdaye rêvolûsyon li Turkyayê" birqîyên •ikyatê ser hev diçûne Tewrêzê û Têhranê. Karmendên admînistrasîya Bêlçîqayê yê madî, bi serkarîya karmendê gumrukîyê vir Dyûgêm raporên xofgîr bi birqî di•andin Têhranê. Karmendên hukumeta Turkyayê ji alîyê xwe helana didan, digotin ser zordarîya Simko •ikyat bikin, bêjin wekî ji ber kirinên wî bi "hezaran malbatên" kurdên Îranê mecbûr bûne birevin Turkyayê û xwe jê xilas bikin. Serdarê Makuyê Murtuza Kulî-xan bi destê cesûsên xwe serokên Somayê rakirin himberî Simko û kir ku ewana warguhêzî Turkyayê bin, bi sozekî, ku di •erê himberî zîlamê Rûsyayê [Simko – C.C.] û armancên wî wê pi•tovanîyê li wan bike.

Bi gilîkî, kesên dijmin, ku naxwazin navê me di nava kurdada cî bigre, her ti•t kirin bona ku nehêlin daxwaza kurda bi alîkarîya vîtsê-konsûlxana Împêratorîyê pêk bê.

Di wê navberêda kurd karê peydakirina hûrmûrên navmalê bona dibistanê anîn sêrî. Mûdîrê Xoyê Emîr Emced, ku ji xelqê Makuyêye,

bona ku welîyê Tewrêzê nehêle ew kar bê sêrî ji •ûca ed-Dowlêra xeber di•and ser xeterbûna pılanên kurda ji bona "dewleta farisa".

Întrîgên vî mirovî, ji bona ku daxwazên xanê Makuyê bêkêmani bi cî bîne, hewqas xurt bûn, ku ew pey wan hosta diket, yê ku dil dikirin bîn û ser avakirina dibistanê kar bikin. Ji ber ku ortêda kes nema vî karî bime•îne, karê daçêkirin û rêk û pêkkirina xênî gorî •ertên dibistanê, demekê hate sekinandin. Pi•tî vê Ebdurrizaq-bêy alîkarî ji nasê xweyî kevn – fransûz Karêt, yê ku li Tibîlîsîyê dima, xwast. Ebdurrizaq-bêy wî boy wezîfa serkarê cîwarkirina hûrmûran di nava dibistanêda teglîfî Xoyê kir. Ji ber ku, ew wek xeznedarê komela xêretkarîya Fransûza li Tibîlîsîyê demekî dirêj bi helalî kar kiribû, konsûlê Fransyayê derheqa paqî•îya wîda ser bawarîya mezin bû. Berêz Karêt ne gorî ya•ê xweyî mezin, bi çelengîya xortanîyê xwe amedeyî vî karî kir û kar zûtirekê me•and. Li destpêka oktobirê di dibistanêda îdî odekî fire bona dersê, bi rew•a klasên yêvropî; xarinxane bona sî xwandkarara; dortûaram (oda xewkirinê C.C.); odek jî bona dersdaran bi her hewcetîya xwe û ambûlatorîya bona qebûlkirina xwandkara û hemû nexwa•an, yê ku lê hewce bin, amede bûn.

Simko û hewkarên wî kurd gelekî dixwastin, ku roja vekirina dibistanê, 5-ê oktobirê û roja ku pisê împêrator, cîgirê bavê xwe bihate naskirin, yek bûya. Lê ji ber ku hine hûrmûr ji bona dibistanê ji Tibîlîsîyê dereng gihî•tin [bajarê Xoyê], kurd wê roja nî•an, ku ewana hewqas bêsebir lê hîvîyê bûn, mecbûr bûn •ûnda bêxin.

21-ê oktobirê Îsmayîl-axa bi xwe 29 zarokên kurda ji Çarêkê, Somayê, Beradostê û Xoyderê anîne Xoyê. Zarokên ji 8 hetanî 10 salî, kincên yêvropî bi rengê li wan, papaxên kozaka yê spî li serê wana, cot bi cot sekinîbûn. 40 sîyarên Simko wek haris ji bona qedir dorê girtibûn. Ewana gi•k bi kubarî ji nava bajêr me•yane heta ber derê dibistanê. Xelqê faris ecêbmayî bi hurmet ber zaroyên gurên çîyan, yê ku bi bawarî dime•yan berbi dergê dibistana rûsî, rê vala dikirin.

Êvarê îdî besa hêrî•a kurda ser Xoyê gîhandine Têhranê, Tewrêzê û Konstantînopolê. Îsmayîl-axa ji ber ku nikaribû demekî dirêj ji sînorê, ku ji bona parastinê tesmîlî wî kiribûn, dûr keve, her ti•tê pêywîst bi hahanga rêk xist, bona ku rojtira dinê dibistan bê vekirin.

Vekirina dibistanê bi rew•eke mezinva hate derbazkirinê. Wana serokê gumtika le•kera gênerâl Vêsêlovskîy û serokle•kerê garnîzona Xoyê ya

taybetî gazî kiribûn, ku bên tevî •ayê bin. Welîyê vir: Emîr Emced, karguzar û gele mêvanê bi hurmet, xan û tucar jî amede bûn.

Melle, ji bona ku kerema xwedê ser karê nû hebe, dua xwand. Wî zaroya û xizmê wana gazî kir dua ber rebbê jorîn bikin, ku wî rehma xwe anîye, bona ku zaro û xizmê wana karibin bi çavê xwe dibistana kurdaye pê•in bibînin, dibistana ku bi •êwr û mildana rûsa hatye avakirin. Bi wan rûsa, yên ku •ewqa ronekbîryê ser welat û gelên bin zulm û hovîtyê mane bela dikin. "Bira xwedê jîyana pakî Împêratora rûsaye mezin dirêj ke, bira hêz û mezinaya welatê wî zêde ke, nek her tenê ji bona xelqê ku bin bandûra wîda dijîn, lê usa jî ji bona wan xerîba, yên ji alîyê hukumdarên welatên xwe hatine bîrkirin û îro li ser wana bi daxwaza xwedê rehma rûsa dibare". Nimêja melle bi "amîn", ku •agirta û xizmê wana jî sêbarî gotin, serhevda hat.

Pi•tî ku mêvanê hazir yekoyek odê dibistanê nihêrîn, ji wanara •îrinayê, çayê û fêkî anîn.

Min dem unda nekir û ji hazirara li ser dîroka pêkhatina dibistanê, li ser programa wê û li ser wan netîcên mezin, ku dikarin ji wê karê nû destpêkirî bistînin, gilî kir.

Em gerekê ji ber çava bernedin giranîya xelqê kurd ji bona mîyaserkirina armancên meyên gi•tî li Azerbêcanê. Bona ku ewana xwe nêzîkî me bigrin, divê em hêdî-hêdî bingeha qenc daynin.

Dijmin timê kurda himberî me rakirye bi wê, ku ewana rûsa qet nas nekirine. Em ber çavê wanada wek barbarê hov, zordar û wêrenker hatine nî•ankirin.

Peywendîya me tevî kurda, ku saya cêribandîna demeke kurt bi rîya rasthatina karmendên rûsa, le•kera, ser bingeha daxwazên herdu alîya di nava vê herêmêda destpêbûye, rengê dostanîyê standye. Nava wanada himberî hukumdarîya me bawarî çê bûye. Hinek ji wana xwe dane bin bandûra me jî. Em gerekê ser dereca van destanîna nese kinin.

Ji bîra nekin, dijminê me di xewda nînin û dikin, ku tevgera dostanîyê, ya ku berbi Rûsyayê ji bona feyda kurda destpê bûye, bidin birînê (Dijî Simko înrîga çê dikin; sê derba bax•andina Ebdurrizaq-bêy derxistin; bi delk-dolava kurdê vira werguhêzî Turkyayê dikin; çetê kurda davêjin ser gund û zozanê wan e•îretan, yên hukumdarîya me nas kirine û ê.m.). Ji

ber vê jî lazime peywendîya kurda tevî welat û karê me ji zarotîyê ser bingeha qewîn cî bigre. Hevgirêdana bi vî rengî her tenê dibistan dikare bide.

Di jîyana kurdada, em divê ji bergeha zêdekirina zanyarîya zaroka wêdetir neçin. Ewana gerekê dinê nas bikin, dîrok, matematika zanibin. Divê nava wanada hewaskarî himberî welatê me pê•da bê, wekî ewana bêtir wetenê me, çarçova wî, dewlemendîya erdê me nas bikin, ser dadgerîya meye heq, ser bînfireya ku li welatê meda himberî îslamê heye zanibin. Ev gi•k hilbet, divê ser •ertê rind hînbûna zimanê rûsî pêk bê. Ev •ertê dawî, wê ber xwandkarên jêhatî rê veke, wekî ewana xwandina xwe li Rûsyayê dewam bikin. Pi•tî ku dibistana me nava kurdada cîyê xwe girt, divê em feyda wê nava jîyana herrojîda ber cimetê bidin xuyakirin.

Guhdarîya meye taybetî divê ser wê be, ku zaro hînî pê•e bin, di ruhê wanada hizkîrin himberî cotkarîyê û karên mayîne a•tîbarîyê xurt bikin. Ji bona pêk anîna vî armancî, di dibistanêda be•ên pê•ehînbûna necarîyê, êlêktrîkîyê, hesinkeryê, terzîyê bi hacetên xweva hatine vekirin.

Nêt heye zûtirekê, hema ku dirav hebe, ji bona ku zaro karibin bi praktîkî bi hacetên cotkarîyê yên nû, ku li Rûsyayê têne çêkîrin, pê bivine nas, hînî cûrê erdbêcerkirinê, rê-rizma toxim re•andinê, çavdêrî kirina darê êmî•a û keskayên baxça bivin, xalî jî bikin.

Ji bona ku armancên karê me cî bigre û pêk bê, ji erdnê•înên kurdara me alîkarîya pizî•ka yê gi•tî jî rêxistye. Gorî •êwra pizî•ka me hacetên doxtiryê jî dane aninê û li rex dibistanê me dermanxane û ambûlatorya jî vekirine. Ev kar bi destê fêld•êr-akû•êra rûs tê me•andin. Cêribandina wêye salan heye û zimanê cî jî zane.

Ji ber ku ji destê êpîdemyayên cûre-cûre, li herêma kurd têda dijîn mirina zarokên biçûk pire, serokê ambûlatoryayê divê hergav li gundên kurda bigere. Di cîyên ku lazimatîya alîkarîya pizî•kan hebe, wê ji pizî•kên le•kerê me herin ser nexwe•a û heq jî wê ji kîsê dibistanê bidin.

Bê •ike, heger programa, ku me ji bona dibistanê danîye ber xwe, bê sêrî, di ancameda, kurd di navbera demekî kurda wê ji mera bivin bingeha here amin û em dewsa ku hergav hêzên xwe bi kar bînin, emê hîvî-gumana xwe daynin ser wana.

Dijî vê bîrûbawarîya min, dîtineke dinê jî heye, guve ku kurd ji bona armancên me amin nînin, çimkî mêla wana ser turkaye û em hemû e•îren kurda nikarin bicivînin bin bandûra xwe.

Heqê min heye, ji ber cêribandina van du salan, pi•tî ku min ji nêzîkayê bi jîyan û daxwazên kurda bûme nas, vê bîrûbaweryê qebûl nekim.

Heger em tradîsyonên kurda yên dîyanetê û daxwazên wana qet pêpes nekin û pi•tovanîyê lê bikin, bikin ku ewana bivin xweyê erd, di meydana rew•enbîryêda xemxurîya berbiçev bidin xuyakirin û halê jîyana wana bidin ba•kirin, ewana bi xwe, bê destê zorê wê ji Turkeyayê biqetin.

Ji nahava programa turka, ku bi destê zorê e•îrên kurdên vî berî bigihînine xwe, bi serenser çewt diçe. Ne diravên turka, ne jî sozên wana, heger ewana derbazî wî berî bin wê erd-xalîyê bistînin, ji Bab Elîra karê neanîn.

Ez bawarim, ku duaroja dibistana kurdaye pê•in ser wê yekê maye, gelo emê karibin pi•tovanîyê li pêkanîna armancên wê bikin yan na. Xizmeta meye here praktîk wê ew be, ku ji nava kurdên Kavkasê, ji nava xortên nû gihî•tî em di Sêmînarîya Êrîvanê ya dersdarada karibin ji kurda kesên mamûsta amade bikin.

Em karin van dersdara pa•wextîyê bi•înin li Azerbêcanê û ev yek wê rê li pê•ya me veke, bona ku em karibin bergeha xwandinê di dibistanên kurdaye pê•inda diha fire bikin, dibistanên nû li Çarîkalê, Somayê, Bradostê vekin. Dibe bive ku em ûçîlî•ça³ jî li Xoyê vekin.

Karê ku me nû bi nû di nava e•îrên kurdên Îranê ser rîya çivakyêda destpêkirye, bala turka bi giranî ki•andye ser xwe. Ji bona ku pê•ya me bigrin, ew dixwazin li nava kurdên xweda karê ronakbîryê bime•înin. Heta vê dawîyê wana qet nedixwastin guh bidine ser pirsê kurda. Her tenê ji bona feyda xwe ya le•kerîyê kurd danîn bîra xwe.

Naha turk li herêmê Wanê bi çelengî dest avîtine karê pêkanîna dibistana. Lê ji bona ku zûbizû di gundê Artêmîtêda (nêzîkî Wanê) ji bona 1000 •agirtên kurda dibistanek vekin, di xezna dewletêda, ku pi•tî •êr vala bibû, ancax 17 600 fûntê turka bê peydakirin. Xên ji vê jî 2500 lîra berdane, ji bona di gundên kurdaye mayînda dibistanên biçûk yên destpêkî vekin. Dixwazin çend dibistan hema ber sînore Îranê vekin. Balkê•e, ku dilê almana jî ser ronakbîrya kurda germ bûye.

Di vê dawîyêda vîsê-konsûlê Almanayê li Mosulê hatibû li Wanê. Ser rîya xwe li Cizîrê, li mala birayê Ebdurrizaq-bêy Hesên-bêyda qonaxa

xwe girtibû. Wî serokê kurda dida bawarkirin, ku Bêrlîn guhdarîya mezin dide ser pê•veçûna jîyana kurdaye çivakîyê. Ji navê hukumeta xwe pê•nîyar kir, ku hersal 10 xortên kurda herine Almanayê û bê heq li wir bixûnin. Xên ji wê wî soz da, ku zûtirekê hema li Wanê konsûlxana almana vebe, dergehên dibistana almanî wê li ber zarên kurda vebin û yên here jêhatî, wê ji kîsê dewleta wî herin li Yêvropayê (Almanayê) û zanyarîya xwe zêde bikin.

Ser vê pirsê berêz Gol•têyn goftugu tevî welîyê Wanê jî kir. Merivê ku li wêderê hazir bû vê xeberê gîhande min. Tehsîn-bêy ji alîyê xweda nuênerê dewleta Almanayê daye bawarkirinê, ku di bîr û bawarîya hukumeta Komîtêtêda* guhastina mezin himberî pirsê kurda cî girtye, û ku ew bi xwe naha bûye serokê komîtêya ronekbîrya kurda ya "Ne•irî maarîf vê ticaret vê sanayî" (Belavkirina ronekbîryê, bazirganîyê û senayê). Bi gotina wî bi destê andamên vê komelê îdi karxanekî bazirganîyê bi hevalbendî hatye rêxistin û ewana kel-melên xwe ji mîlyonêrê Trapizûnê Nêmlî-ogî distînin.

Ez bawar nakim ku gotina agêntê hukumeta almanayê, ku li Kurdistanê bi rêwîti digerya û bîrewarîya karmendê cuwanturka hema usa bêhemdî xwe hev girtine.

Eger ev •ik îdi peyde bûye, dêmek ji me bêtir tê xwastin, ku em bi xurtî bi rîya çivakîyê kurda bik•înin berbi xwe, da ku kurd duaroja nêzîkda li Kurdistanê Îranêda mera bi devê almana xeber nede.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama „*Dengê azadî*“, 1995, Nr.Nr. 38, 39, 40

² Konsûl gotina „*beyanî*“, wek peyva ku yêvropî li ser kurda digotin, kar anîye.

³ *Ûçîlî•ça* – xwandina sê-çar sala, ku pi•tî xwandina dibistanê ya sereta bona hînbûna pê•ekekê dixûnin.

JI DÎROKA DESTPÊKA TEVGERA BARZANÎYA¹

Di destpêka sedsalîya XX-da Împêratoriya Osmanî hê hilnewe•ya bû. Kurdistana Ba•ûr, ku pa•ê bi navê Kurdistana Îraqê kete nava çerxa dîrokê, di bin fermandarîya sultanda bû.

Kurdistana Ba•ûr ji wîlayetên Mûsilê û Bexdayê pêk dihat. Kurdên van wîlayetan berî destpêkirina •erê Cîhanê yê Yekê bi firehî tevli çerxa tevgera gel bûbûn. Kurdistan bi temamî dikelya: li Dêrsimê, Bitlîsê, Suleymanîyê, Amedîyê û li cîyên din serhildana gel xurt dibû.

Li herêma Behdînanê serhildana kurda bi rengê taybetî bû. Tevger ne li ser bingeha e•ayirî bû. Nerazîbûna kurdan ji jiyana çivakî, aborîya giran bi qa•ilê diyanetê hate pêçandin. Bîr û bawerîya diyanetê di vê tevgerêda miletperwerîya nû xuliqand û bû bingeh, ku di demeke kinda pîranîya e•îrên kurda li Ba•ûrê Kurdistanê ji bona •erê azadarîyê li dora wê bicivin. Pa•ê ew tevger berfire bû, xurt bû, û bi navê Tevgera Barzanîya kete nava dîrokê. Wek em dîbînin, ew tevger îro jî di nava urdên Îraqêda jîyandarîya xwe didomîne.

Belê, ev tevger ji destpêka xwe, ji dawîya sedsalîya XIX heta dema îro bi rîya dirêj û dijwarva derbas bûye. Ev rê rîya êvolûsyon bûye: ji serhildana herêmî û dîyanetî bû serhildana netewî.

Li ser tevgera kurdên Îraqê ya azadîxwazîyê gelek hatye axaftin û nivîsandin. Zanyar, rojnameger û kurdnas pirtûkên giranbaha dîyarî pêvajoyên vê tevgerê ya cihê-cihê kirine. Ji bo ku xuy û xeyseta Tevgera Barzanîyan ba•tir bê zanîn û bê vejandin, hêjaye bi kûrayî lêkolîn li ser despêka wê bê amadekirin.

Mixabin gelek pirsên ji destpêka Tevgera Barzanîyan hîn di bin perda tarîyêda mane.

Wek em ji dokûmêntên arxîvan pê dihesin, cara pê•în li ser serhildana Barzanîyan ji sala 1909-a li çar•iya dîrokê tê axaftin. Li meha te•rînê sala

1909-a pozê le•kerên turka hate pelixandin û ewana •ûnda vegeriyan. Ji wê demê •ûnda bala hukmdarên wê herêmê hema-hema ji wê tevgera •ori•geriyê nehate birînê.

Serokê serîhildana barzanîya yê pê•în Ebdul Selam Barzanî bû, birayê Mela Mustefa Barzanîyê navdar û dîrokî. Sal bi sal gava hêzên Turkiya Osmanî dihatine pê•îya barzanîyan û di•kestin, ew nav û deng bêtir belayî nava gel dibû û pi•tovanên wê tevgerê hîn zêdetir dibûn û pêra jî berxwedan xurt dibû.

Foto 5a.

•êx Ebdul Selam Barzanî tevî çekdara, sala 1903.

Dengê Tevgera Barzanîya ji ber guhê sîyasetgerên Angliyayê, Rûsyayê, Îranê û welatên din bê agahdarî derbas nebû. Dewletên ku li himberî Turkiya Osmanî sîyaseta xwe li Kurdistanê dime•andin, dixwestin zêde û bi hûrgilî ser xuy û xeysetê vê tevgerê zanibin û buyerên ku di navbera hukümetê û kurdê •êxê *Barzanêda* diqewimîn, agahdar bin. Bayloz û konsûlen van dewleta li ser hemû bûyeran yeko-yeko ji dewletên xwera rapor dinivîsîn.

Her çend le•kerê turka zora Barzanîya dibirin, kurd zêde li dorberê xwe dinihêrîn û dixwestin ji alîkariya dewletên ku dijî Turkiyayê sîyaset dime•andin, feyde ji xwera bibînin. Ji bo vê, serokên Tevgera Barzanîyan ketin çerxa sîyasetê û dayîn standinên xwe bi nuênerên dewletara xurt kirin.

Berî destpêkirina •erê Cîhanê yê Yekê, konsûl û sîyasetgerên Rûsyayê peywendiyên xwe bi •êx Ebdul Selam Barzanîra girêdan. Hukumeta Turkiyayê berî ku •er li dijî Rûsyayê dest pê bike, le•kerê xwe bi xurtî avêt ser kurda, da ku serîhildanên kurdan li Dêrsimê, Bitlîsê, Barzanê di nava agir û xûnêda kafkûn bike. •êx Ebdul Selam Barzanî pi•tî •kestina hêzên kurda, di meha hezîrana sala 1914-ada xwe avîte ber bextê nuênerên Rûsyayê li Îranê û xwe xilas kir.

Serokqumandarîya le•kerê turka di mehên sibat-adara 1914-ada dest bi tivdîra êrî•a mezin ser barzaniyan kir. Li ser van hazirîyên le•kerî yên li dijî kurda, baylozê Rûsyayê yê li bajarê Bexdayê M. Popov raporên xwe yek li pey yekê di•ande ji bo baylozê xwe.

Di van raporanda em nêrînen konsûla li ser bûyerên Kurdistanê, analîza wan sîyasetgera li ser tevgera kurda dibînin. Pêra jî bi himberîhevkirina

malurnatîyên, ku ji çavkaniyên cure-cure hildigirin, xronolojiya •erê di navbera hukûmetê û e•îrên kurdanda bi dîdema rast em didin ber çavan.

Li jêr du raporên konsûlê Rûsyayê li Bexdayê M. Popov ji nava gelek dokumentên ku di dest meda hene, me hilbijartine û bi werger em wan dîyarî xwendevanan dîkin.

Dokûmênta Nr.1

Rapora konsûlê Rûsya Qeyserîyê yê bajarê Bexdayê li ser civandina le•kerên korpûsa 12-a li Rewandûzê, Akrê û Amedîyê.

Bexda, 3-ê adarê, sala 1914, N 101

Ji minra hurmete, ku ji dêpartamênta pê•înra bêjim, ku 3-ê vê adarê Nr. 100, min ji baylozxana Rûsya Qeyserîyê li Konstantînopolê ser van ti•tan nivîsye.

Li ser têtêlêgrafa xwe ya sirî ya 3-ê adarê bin Nr. 3. ji wera bi hurmetgirtin wek serdezêdekirin dinivîsim:

Di meha sibata buhurîda, li vir li ser fermana Wuzareta le•kerî ji bona destpêkirina civandina le•kerên korpûsa 12-a li Rewandûzê, Akrê û Amedîyê (wîlayeta Mûsilê) galgalek bela bû.

Ev galgal rast derket, çimkî wek xuya bû, di nava meha buhurîda 130 le•ker ji alaya suwarî ya 35-a bi 4 topên çîyayî ji Kerkûkê ber bi Rewandûzê livyan û 100 le•ker ji tabûra 3-a ya alaya 104-a ji Mûsilê ber bi Amedîyê •andin. 12 sibatê tabûrên 1 û 2 yên alaya 104-a, li ser hev 300 le•ker bi 2 topên çîyayî, bin serokatîya bînba•î Feyzî Efendî ji Mûsilê ber bi Akrê bi rê ketin û di 18-ê sibatêda para alaya suwarî ya 35-a, ku di ciyê xweda mabû, ber bi Koy-Sençaqê livyan.

Li gor malumatên nû, ku di 20-ê sibatêda ji Kerkûkê gihî•tine destê me, me•a le•ker ji Mûsilê û ji dorbera wê ber bi herêmên ku hatin bi navkirin dom dike.

Armanca turka ji civandina le•kerên korpûsa 12-a li Rewandûzê, Akrê û Amedîyê, ew pêkanîna emelyata li himber •êxê kurda ê Barzanêye, ku

hukumeta nawendî bi daxwaza welîyê Mûsilê Sulêyman Nazîf-bêy, destpê kiriye.

•êxê Barzanê li gundekî li dorbera Akrê dimîne. Ew serokê e•îreke kurda hesab nabe, çimkî ew bi xwe merivekî ruhanîye. Lê peyçûyên wî - mirîd gelek hene û bandûra wî li ser e•îrên kurda yên parçê wîlayeta Mûsilê pir mezine.

•êxê Barzanê otorîta hukumetê li ser xwe qebûl nake û ji ber wê jî ji zûvaye kû wî "asî" dihesibînin, yanî kesê ku li hemberî dewletê rabûye. Lê mirîdên wî tim êrî•ê dibin ser gunda, karwana û gelek cara bi girûpên le•kerên turka, yên ku diçin pê•iya wî, •erê giran kirine. Xênjî wê, niha cem •êxê Barzanê qaymaqamê turka ê berê Sevfet-bêy, dijminê ûnyonîsta² hêwirîye. Ew pi•tî ku•tina Nezîm-pa•a ji Konstantînopolê raserî revîbû cem •êx. Anha [ûnyonîsta] biryara ku•tina wî derxistine (serê wî 200 lîre qîmet kirine).

Sevfet-bêy, hên li dema ku Nezîm-pa•a walîyê Bexdayê bû û ew jî pi•tgîrê Nezîm-pa•a bû, li ser navê pa•ê hate ba •êxê Barzanê ji bo ku nakokiya wê demê di navbera •êx û hukumetêda çêbibû hel ke, wî û •êxê Barzanê hevdu naskiribûn.

Li gor gotinên ku gihî•tine destê min, naka ji her tabûrekê dora 100–130 le•kerên here pêçiryayî û navsere ji bona opêrasyonê (emelyatê–C.C.) wê bêne hîlbijartin, lê yên xort wê li ciyê xwe bimînin.

Bi vî hawayî, heger korpûsa 12-a bi gi•tî tevî emelyatê bibe, li herêma Rewandûzê, Akrê û Amedîyê wê zêdeyî 3000 le•ker bicivin; pêra jî 18 tabûrên dîvîzyona 36-a di her yekêda 120 merî, dora du tabûr jî ji peyê "nîzamê": 250 merî di her yekêda; sîyarî û top jî wê zêde bin.

Gotin bela bûye li ser wê yekê, ku pareke korpûsa 11-a ji Wanê tivdareka xwe dibîne, ku tevî emelyatê bibe û îhtîyat jî wê bêne civandin. Heta vê gavê li ser rastîya van gotinan, her weha li ser destpêka •er di navbera wanda, li vir îsbatî nehatye standin.

Bê•ike her tenê ew, wekî welîyê Mûsilê Suleyman Nazîf-bêy goftugo tevî hinek •êxên kurdan yên ku otorîta •êxê Barzanê li ser xwe nas nakin, ji bo ew jî tevî emelyatê bibin, destpê kiriye. Bi saya dîyariyên mezin û sozên reng-rengîn ewî qayîlya hinekan standye, gava lazimatî hebe ewê alî wî bikin. Wek nimûne, yek ji wana •êx Re•îd-bege ji Berwarîyê, Dêcêlyayê ji dorbera Akrê û hinek •êxên Amedîyê.

Ji ber ku heywanê barbir kêmin û komkirina wan jî gelekî diware, civandina le•ker zêde dirêj dik•îne. Ev diwarî ku hergav pê•îya le•keran radiye, xuyaye li ber korpûsa Bexdayê ya 13-an jî heye. Wek nimûne em bêjin, ku meha tîrmehê ya sala buhurî, ji bo ku tabûrekê bi zexîra xweva bi•înin Sêmayê, deh roj lazim bûn heta hinek qantir û hesp peyda kirin. Qantirajo û merîyên ku erebeçî bûn, ji tîrsa tivdareka •er, da ku heywanên wan ji bo xizmeta le•kerîyê bi zorê nebin, li ba•ûrê wîlayeta Mûsilê dikin nekevin ber çavan. Eve sebeb ku girêdana karwana ber bi Kerkûkê û Rewandûzê awqasî giran bûye.

Gotina ku gihî•tibû vir, xwedêgiravî •êxê Barzanê û Sevfet-bêy ji ber tîrsa emelyatê bazdane Îranê, derew derket. •êxê Barzanê xwast •êx Tahayê bi nav û deng bike terefdarê xwe. Lê ji wê yekê ti•t derneket, çimkî deh merîyên ku wî ji bo goftûgûya •andibûn bal wî, ji pîrbûna berfê li ser çîya, negihî•tibûn cî.

Gumana •êxê Barzanê maye tenê li ser hêzên wî, ji ber vê jî bi çelengî ji bo berxwedanê tivdareka xwe dibîne. Li gorî gotinên ku ji Kerkûkê hatine, ew bi alîkarîya Sevfet-bêy kurdên xwe hazir dike: wan hîn nîzamê dike, çek kom dike, fi•ek û xurek dide ser hev.

Tivdareka turka wiha mezin li wîlayeta Mûsilê •ikê pê•da tîne, wekî armanca emelyatê ti•tekî mayîne, lê girtina •êxê Barzanê û Sevfet-bêy her tenê maneye. Zabitên vir •ikberya xwe vena•êrin, li ser wê ku li hemberî •êx û hêzên wî, ku ji birrek kurdên bêtevdîr pêk hatye, ne gerek bû hewqas le•kerê nizamî bihata civandin, hemû hêzên korpûsa 12-an li Rewandûzê, Akrê û Amedîyê bihatana komkirin.

Ray heye, wekî turka dil heye ku hêzên korpûsa 12-a bicivînin nêzikî sînorê Îranê, gava eleqetî bi Rûsyayêra tûj bibe, berî pê• rê û pêgeyên ferz li dijî hêzên me yên Îranê bigirin... Lê ew gotin, xwedêgiravî emelyeta cezakirinê, qest belav kirine, bi wê nêtê, ku guhdaryê ji ser armanca bingeîn bi dûr xin.

Bi dîtina cîgirê konsûlê me yê Mûsilê, •êwirdarê dîwanê Kîrsanov, ku bala wî tim li ser van tivdarekan û cîleqîna le•keran li wîlayeta Mûsilê hebû, fikra dawî bêbingeh nîne.

Bi gotina wî, •taba sereke ya herêma Kavkasê, ku hay ji van tivdarekan heye, bêteref nesekinye.

Li ser bûyerên nû û encaman ez dîsa zû bi zû ji wera binivîsim.

Serekê Konsûlخانê Gêneral M. Popov

AVPR. Bingeha "Polîtarxîv 1913–1914", girêka 363, rûpelê 78–81

Dokûmênta Nr.2

Rapora konsûlê Rûsya Qeyserîyê yê bajarê Bexdayê li ser hêrî•a le•kerîya turka dijî kurdên •êxê Barzan.

Bexda, 9-ê adarê s.1914, Nr.112

Ji minra hurmete ji dêpartamênta pê•inra binivîsim, ku 9-ê vê adarê Nr. 111, min ji baylozxana Rûsya Qeyserîyêra li Konstantînopolê ser van ti•ta nivîsyê.

Li ser rapora mine sirî ya 3-ê adarê Nr.100, jî wera wek serdazêdekirin dinivîsim:

Vê demê îdî bi bawerîya mezin dikarim bêjim, ku armanca tivdarekdîtina le•kerîyê li wîlayeta Mûsilê û civandina le•keran li Rewandûzê, Akrê û Amedîyê her tenê emelyate li dijî •êxê kurdên Barzanê. Ji minra qedir bûye, ku ji wera binivîsim, wekî înişyatîfa vê emelyatê ji destpêkê ya walîyê Mûsilê Suleyman-Nazîf-bêye. Her ew bûye, ku hukumeta merkezî li ser ferzbûna vê tivdîrê daye bawerkirinê.

Gava •êxê Barzanê tivdarekên wahayî mezin, ku dijî wî dibin bihîst, namek ji Suleyman-Nazîfra nivîsî, wî da bawerkirin li ser aminîya xwe himberî dewletê û da femkirin, ku ji tivdarekên hêrî•a le•kerî ecêb maye. Di bersiva vê nameda walîyê Mûsilê •êxê Barzanê ji bo bi hizûr vê yekê bêje, dawetî Mûsilê kir. Lê •êxê Barzanê ji tîrsa bê girtinê, ti•tekî ku bêbingeh nebû, daxwaza wî qebûl nekir û dest bi tivdareka xwe ya parastinê kir.

Bi çî hawayî li dijî •êxê Barzanê kar bime•înin, di vê pirsêda dîtina Suleyman Nazîf-bêy û ya serokqumandarê korpûsa 12-a Esed-pa•ê ji binî hev nedigirt. Esed-pa•a dijî emelyatê bû. Wî dida xuyakirin, ku ji dewletêra rîya lihevkerinê pirtir dest dide û gerek bi •êxra li hev bîn,

çimkî bandûra wî li ser e•îrên kurda gelekî mezine û çêtire ew le•ker himberî Rûsyayê derxin, gava eleqetî di navbera wanada sert be.

Suleyman Nazîf-bêy hi•k li ser gotina xwe sekinî, ku hêz li himberî •êx rakîn û bona ku prêstîja dewletê heta saxin nekeve, derseke ba• bidine wî. Bi vî hawayî jî ewî gotina xwe gîhande Konstantînopolê û nerazîbûna xwe ji Esed-pa•a da xuyakirin, heya wî ew bi xayîntîyê gunehkar kir.

Dîtina walîyê Mûsilê, pi•tovanê unyonîsta, ku gotina wî li payetextê bêtir bi nirx bû, ya here rast hate naskirin. Ew yek ku Sevfet-bêy, qeymeqamê le•kerê Turkeyayê berê dijminî Komitê³ (binihêr rapora min ya 3-ê adarê) tevî pîrsa •êxê Barzanê dihat girêdan, rê dane Suleyman Nazîf-bêy, ku ew bi giranî daxwaza xwe bi cî bîne.

Tivdarekên le•kerîyê dom dikin: 300 le•ker ji alaya 108-a bi serokatîya bînba•î Fehmî Efendî ber bi Rewandûzê bi rê ket; alaya 106-a ya ji 300 le•keran ji Suleymaniyê ber bi Koy-Sencaqê bi rê ket û alaya 107-a ber bi Akrê •andin.

Wek xuya bû, di emelyatêda ji 1000-î zêdetir merî wê kom bin û divên •er li dijî •êxê Barzanê wê di navbera 15–20-ê adarêda destpê bive.

Dîyare, turk li wîlayeta Mûsilê ji bo bilindkirina prêstîja xwe dixwazin gavên hi•k bavêjin. Mînakek, pi•tî pevçûna kurdên Dizdêyî (Dizêyî) û e•îrên ereban yên ku di navbera çemê Zabê û bajarê Erbîlêda hêwirîbûn, weliyê Mûsilê bi le•kerê turka ber bi wanva çû û çar gundên kurda wêran kir û çend muxtar jî kire zîndanê.

Bi gotina gotinbêja xuyaye nerazîbûn di nava Kurdada li himberî turka û hukumeta ku hatye ser text, gelekî xurt bûye. •ik tê tune, ku emelyata li dijî •êxê Barzanê wê ev nerazîbûn hîn bihêztir bike.

Cîgîrê konsûl M. Popov

AVPR. Bingeha "Polîtarxîv 1913–1914", girêka 363, rûpelên 82–83

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama *Armanç*. 1992, Nr.Nr. 129 – 130

² *Unyonîst* – ji cuwanturkara, endamê Partiya *Îttihad ve Teraqqî*-ra digotin.

³ *Komîtê* – ji partiya *Îttihad ve Teraqqî*-ra digotin, yak li Turkyayê li wan salan ser hukum bûn.

Foto Nr. ?

•êxê Barzanê: •ex Ebdul Selam tevî çekdarên xwe

JI DÎROKA REW•ENBÎRÎYA KURDA.
DU DESTNIVÎSARÊN EBDURRIZAQ BEDIRXAN¹

Ebdurrizaq Bedirxan yek ji wan kurdê welatparêz û •ori•gîrî berz bû, ku di dewra nûda jîyan û karê xwe bi gi•tî dîyarî oxira azadîya Kurdistanê û pê•xistina çanda gelê kurd kir.

Têla jîyana wî sala 1918-a li ser daraxaca turka hate birînê. Li destpêka sedsalîya XX rojnamê yêwropî, rûsî, ermenî û turka ser navê Ebdurrizaq Bedirxan gelek cara sekinîne. Her gaveke wî, her gotineke wî, ya jî karek, ku wî xwe li pê girtye, ji ber qelema rojnamevana bê guhdarî derbaz nebûye. Xudîyê wan nivîsara karkirina Ebdurrizaq gorî sîyaseta dewletên xwe ronak kirine û nirx dane. Ji ber vê yekê jî nivîsarên wana di rupelên rojnameda bi mena xwe ji hev dûrin û gelek cara jî dijî hevin.

Ebdurrizaq Bedirxan dikaribû bi pi•tovanîya sultan Ebdul Hemîdê II li birc û sera wîda wezîfa xwe ya bilind bidomanda, têr û •adî bijîta. Lê wî rîya xizmeta gelê xwe kire armanc û ji ber wê jî hema ji despêkê bû kelemê çavê sulatan û eyan-teyanê dora wî, lê pa•wextîyê jî bû dijminê dewleta Elî Osman, cuwanturka.

Malbata Bedirxan-begê ji kevnerojda mîrtyê li Botanê kirine. Di destpêka sedsalîya XIX-da bi destê zorê emîreta Bota hilwe•ya û mala mîr ji Kurdistanê cîguhêzî Stambûlê bû. Neferê malbata mezin ji wê demê pêva ji erd û welatê xwe xerîb û nuxsan bûn.

Sultan dixwast ku ewana welat û gelê xwe, ziman û çanda xwe ji bîr bikin, bivin kolê text û tacê dewleta Osmanîyê. Lê belê ji wê malbatê nava sedsalîya XIX–XX da gele merivên xuyan: nivîskar, rew•enbîr, serle•ker, zana û gelekên mayîn derketin. Piranya wana rîya azadîya welêt dane ber xwe û li ser wê rîya pîroz jî jîyana xwe dan. Îro gelê kurd navê wana, jîyan û karê wana di nava dirêjaya dîrokîêda dinirxîne û li ser keda wane bi rûmet yek bi yek dinivîse.

* * *

Li sala 1906-a sultan li Stambûlê Ebdurrizaq Bedirxan, pêra jî hemû neferê malbata wî, girt û kire kelê. Ebdurrizaq çar sala li sirgûnêda, zîndana Trîpolê (li Afrîqayê) ma. Pi•tî veogerê, sala 1910-a Ebdurrizaq li Stambûlê xwera cî-sitar nedît, çimkî dewleta cuwanturka jî wek sultan Abdul Hemîdê II mafê gelê kurd nas nedikir û sîyaseta xwe himberî gelên bîndest bi rengê zulm û zorê dime•and.

Ebdurrizaq mecbûr bû rîya mihacirîyê bide ber xwe û ji Turkya Osmanîyê bireve Rûsyayê. Armanca wî îjar jî pîrsa azadîya milletê kurd, xebata pê•vebirina rew•anbîrya kurda bû. Bona ku dengê wî û berê xebata wî bighêje kurda, ewî hêwra xwe cîkî nêzîkî Kurdistanê bijart, çû Kavkasê. Xwast li bajarê Yêrêvanê, nêzîkî sînore Rûsyayê û Turkeyayê bingeh bigre, lê hukumdarîya Rûsyayê hêwra Ebdurrizaq guhaste Îranê, ser navçeya Xoyê, nêzîkî Êrmîyayê.

Ew cî wê demê bin kontrola le•kerê rûsada bû, pevgerêka sînore sê dewleta bû. Ew nawçê di salên 1910–1917-da, gava Ebdurrizaq Bedirxan lê hêwirîbû, di meydana sîyasî, dîplomatî, le•kerî û cengeweryêda dewreke mezin dilîst. Dengubesê Kurdistanê jî zû dighî•te vira.

Pîrsa kurda û Kurdistanê di nava sîyaseta Rûsyayêda berî •erê cihanêye pê•in, li vira, li roava Îranê bi destê xebatkarên dîplomatyayê û serle•kerên Rûsyayê bi xurtî dihate pijandin û me•andin. Navbera van salanda, wek em dibînin, rohilatnas û kurdologên bi nav û deng V.F.Mînorskî û V. Nîkîtîn karê xweye dîplomatyayê li vê herêma Îranê destpêkirine û bi aktîvî pîrsa kurdava mijûl bûne.

Nava vê gêjgerîna sîyasî-le•kerîyê rola Ebdurrizaq Bedirxan mezin bûye. Bi wîra gele kurdên bi nav û deng dayîn-standina sîyasî û kûltûrî dikirin. •êwr û xizmeta wî ji bona serle•ker û dîplomatên rûsa jî gelekî kêrhatî bû. Ebdurrizaq bi her ewayî dikir, ku nuênerên Rûsyayê ji nêzîkayî û bi rengekî ba• gelê kurd nas bikin. Wî dixwast, wekî xebata karkerên Rûsyayêye sîyasî ber xizmeta duaroja gelê kurd be.

Foto 6.

Ebdurrizaq Bedirxan

Ebdurrizaq Bedirxan, wek merîkî xwendewar û pê•verû, tevli karê sîyasyê, karê rew•enbîryê jî bi xurtî dime•and. Gava konsûl, bayloz, ya rojnemavan, zana û rêwîyên yêwropayê û Rûsyayê rastî wî dihatin, pêra

rûdini•tin, Ebdurrizaq ji wanara ser doza kurda, lîtêratûra kevnare, xu-xeysetê gelê kurde merdane gilî dikir. Dikir ku zanîna wane çewt û bi kêmanî ser kurda bi kok bê guhastin, da ku ewana bizanibin Melle Cizîrî û Ahmedê Xaniyê kurda jî hebûne, wekî kurd ne koçerê duh û pêrin, wekî koka kurda ji Mîdyayê tê.

Îro gava nivîsarên wan zanayên Yêwropayê ji dûraya 70–80 sala em ji arxîva derdixin, ya jî rûpelên rojnamê buhurî vedikin û dixûnin, dibînin Ebdurrizaq çi hikmekî mezin ser wana hi•tye, bona ku ewana bi dilovanî û xêrxazî ser kurda binivîsin.

Ebdurrizaq rîya azadîya Kurdistanê û pê•veçûna kurda berbi jîyana •aristanî li dostaniya gelê kurd tevî Rûsyayê didît.

Di sala 1913-a li Xoyê Ebdurrizaq Bedirxan û Simko tev li hinek seroke•îrên kurda komeleke rew•enbîryê bi navê *Gîhandinî* ava kirin. *Gîhandinî* ji bin bandûra medresa dînî der bû û bona zaroyên kurda dibistaneke taybetî bû.

Armanca rêxiravên dibistanê ew bû, ku zaroyên kurda ser erka ronekbîrî û xwandina dibistanên Yêwropayê û Rûsyayê zanîna xwe bistînin, da ku pa•wextîyê ewana karibin li ûnîvêrsîtêtên Rûsyayêda cî bigrin û xwandina xwe dom bikin. Ebdurrizaq li ser komela *Gîhandinê* û dibistana kurdî difikirî bike pira, pirake asê bona pevgerêdana çand û zanyariya Rûsya û gelê kurd.

Du bûyarên xuya yê sala 1913-a di bîrawerya Ebdurrizaqda •opa xweye kiv• hi•tin. Yek, rastpêhatina wî bû tevî karkerê ûnîvêrsîtêta Pêtêrsbûrgê Hovsêp Orbêlî (pa•wextîyê akadêmîk û zanyarekî bi nav û deng), gava wî bona lêkolîna ziman, rabûn-rûni•tina ehlê Moksê hatibû Turkeyayê û ya duda, ew rêwîtiya Ebdurrizaq bû li Pêtêrsbûrgê, rastpêhatina wî tevî zane û rew•enbîrên wî bajarî.

Ji bîranînê H.Orbêlî em pêdihesin, wekî pey rasthatina tevî Ebdurrizaq, navbera van herdu xwe•mêra program û daxwazên qenc peyda bûne. Biryara wana hebûye tevayî karekî mezin bikin ser lêkolîn û belakirina nimûneyên edebyeta kurdaye klasîk. Îzbatîya vê yekê, yek jî ew dokûmênte, ku bi navê *Pê•nîyar* Ebdurrizaq li sala 1915-a nivîsîye. Ev dokûmênt me li arxîva Rûsya Qeyserîyeda dîtye.

H.Orbêlî li bîranînê xweda dinivîse, ku ji wê rasthatinê, Ebdurrizaq Bedirxan hukim û bîrawerîke xurt ser wî hi•t, bona ku ewî pa•wextîyê xizmeteke mezin ber çand û zanyarîya kurda bike.

Çûyîna Ebdurrizaq li Pêtêrsbûrgê programa mezinva dihate girêdan. Wî dixwast du pirsên giring, ku armancê jîyan û karê wî bûne: Azadîya Kurdistanê û pê•vexistina çanda gelê kurd li paytexta Rûsyayê dayne ser bingeha piraktîk.

Ser pirsê azakirina Kurdistanê, wek em dibînin, karmendên paytexta Rûsyayê sozên mezin nedane destê Ebdurrizaq. Lê di meydana rew•enbîryêda, bi pi•tovanîya dost û nasê xweye kevn li Pêtêrsbûrgê Ebdurrizaq karibû bighêje hine açîxîya.

Ev herdu dokûmêntên, ku Ebdurrizaq nivîsîne û em li jêr raberî xwandewana dîkin, gelekî bi nîrx giranin, çimkî ewana perdeki tarî ji ser dîroka rew•anbîrya kurd hiltînin û didin ronak kirin.

Ev herdu dokûmênt nimûneyên wê yekêne, gelo çiqas xemxurî hebûye li nava rew•anbîrên kurda, bona ku gelê kurd ji bin giranîya bindestîya •ûndamayînê, ya ku hukumdarên Îranê û Turkyayê dialandin stuyê gelê kurd, rakin ûbona wî rîya ronak vekin.

Herdu dokûmênt jî, ku pê•nîyazin, Ebdurrizaq 25-ê sibatê sala 1915-a li bajarê Tibîlîsîyê nivîsîye.

Li sla 1914-a, gava •erê cihanêye pê•in destpê bû, provakatorên ji Turkyayê ser Ebdurrizaq gilê belakirin, guvek ew cesûsê turkaye. Hine karmendên Rûsyayê li van gotinê bê bingeh bawer kirin û wî ji navçêya Êrmyayê cîguhêzî Tibîlîsîyê kirin.

Zûtîrekê karmendên Kavkasê nerastbûna van gotina fem kirin û wî vegerandin li cîyê xwe. Wê demê gava Ebdurrizaq li Tibîlîsîyê bû, wî van herdu dokûmêntana hazirkirin û •andine Pêtêrsbûrgê. Dokûmênt bi rûsî hatine amedekirin. Xuyaye dostê wî jêra wergerandine û daktîlyo kirine.

Pêtêrsbûrgê dostê Ebdurrizaq N.Marr û H.Orbêlî, armancê Ebdurrizaq bi cî anîn. Xizmeta wana bona pê•xistina kurdnasîyê û hazirkirina kadroyên zana ji nava gelê kurd xuyaye. H.Orbêlî sala 1959-a li Pêtêrsbûrgê di înstîtûta Rohilatnasyêda kabînetê kurdnasîyê vekir û lê pi•tovan bû, kir ku kadroyên kurd di meydana kurdnasîyêda bixevitin.

Dokûmênta Nr.1

Pê•nîyara Ebdurrizaq-bêy ser hewcedîtina bingehdanîna kafêdra zimanê kurdî /li Pêtêrbûrgê/

25 sibatê 1915

Ji ber ku zimanê kurdî ser bingeha nivîsandina bi herfên erebî nikare ba•î dîyar be, komala *Gîhandinî* biryar girtye, ji bona vê armancê herfên rûsî bi kar bîne. Ji minra pêk hatye tevî akadêmîk N.Yû.Marr ser vê babatê biaxivim. Dibistanên, ku wê li Kurdistanê Îranê vebin û dibistana, ku li Xoyê hatye vekirin, wê dersên zimanê kurdî li ser vê elîfbayê derbaz bivin. Nêt-meremê komalê heye xortên /kurda/ bona xwandinê bi•îne Rûsyayê.

Bi daxawa, ne li Yêwropayê, ne jî li Rûsyayê ser ziman û lîtêratûra kurdî bi taybetî nasekinin. Li ûnîvêrsîtêta Qeyserîyê ya S.Pêtêrbûrgê kafêdra ji bona hemû zimanan hene, xên ji zimanê kurdî. Bi rastî pirsê kurda bi giranîya xweva vê gavê dibe pirsê here berbiçav û li Yêvrope Roavada bona hînbûna zimanê kurdî îdî dest bi civandina matêryala kirine.

Daxwaza kurdên xwandewar ewe, wekî di meydana zanîna Kurdistanêda, di dîrok, ziman û lîtêratûra kurdîda rola Rûsyayê bive ya sereke. Ev yek girînge, qet na ji bona wê, ku kurd bi hijmara mezin li Rûsyayê dijîn û dilê kurda bere-bere ser rûsa germ dibe. Gava kafêdra zimanê kurdî li ûnîvêrsîtêta qeyserîye ya S.Pêtêrbûrgê bingeh bigre, nav û dengê wê wê li Kurdistanê bela be û daxwaza kurda, bona ku bi çanda rûsîva bêne girêdanê wê zêde bihêz be.

Bi alîyê dinêva, feyda kafêdra kurda wê ji Wezîrtya karê Dervara jî hebe, çimkî hine konsûlxane wê îdî li Kurdistanê bingeh girtine. Pirañiya kurda xên ji zimanê dê zimanê dîtir nizanin. Zanîna zimanê kurdî wê navê nuênerên konsûlxanê di nava kurdada bela bike û wê dayîn-standina wana tevî jîyanvanê cîra hêsa bike.

Ebdurrizaq

Dokûmênta Nr.2

Pê•nîyara Ebdurrizaq-bêy ser hewcedîtina çûyîna Î.A.Orbêlî li Kurdistanê

Î.A.Orbêlî li ûnîvêrsîtêta Qeyserîye ya Sankt-Pêtêrbûrgê kar dike. Orbêlî dema hate Turkyaya Asyatîk û li herêma Moksê kar kir, di navbera demeke kinda zaravê cî bi ba•î hîn bû, matêryal bona giramara kurdî û çend hezar gotin bona ferhengê kom kirin. Ewî yekî zîreke û baldarîya wî li ser zimanê kurdî pir mezine. Berêz Orbêlî li vê demê li ser erka elîfba rûsî elîfba kurdî ji bona karanîna praktîk çê kirye.

Heger li havîna bê berêz Orbêlî bi qayîlya ûnîvêrsîtêta û bi alîkarîya madî ji alîyê Wezîrtya Karê Der bê •andin Îranê bal min, emê karibin bi destê zanayên kurda giramara kurdî û ferheng serhevda bînin, sêwirandinên lîtêratûra rûsî yên balkê• ji zimanê rûsî ser zimanê kurdî wergerînin û dîwanê •ayîrên kurda yên navûdeng, ku heta naha ser tu zimanê yêvro-pî nehatine wergerandin, emê ji zimanê kurdî wergerînin [ser zimanê rûsî]. Karê berêz Orbêlî li vê meydanêda bona nêzîk kirina herdu gela wê bive xizmeta mezin.

Ebdurrizaq

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama *Armanç*. 1993, Nr.141.

Foto 7.

Pê•nîyara Ebdurrizaq-bêy ser hewcedîtina çûyîna Î.A.Orbêlî li Kurdistanê

NAMA GÊNÊRAL •ERÎF-PA•A JI WEZÎRÊ
RÛSYAYÊ KARÊ DERRA¹

Li salên berî •erê cihanêyî pê•in, Kurdistanêda jîyana sosyal-polîtîk di halekî gelekî giranda bû. Li Turkîya Osmanîyê peywendîyên neteweyî, abûrî û çivakî bêhesab tevlihev û bi dijatî dime•yan. Împêratorîya zulmê diçû berbi hilwe•înê. Hukumdarîya cuwanturka prosêsa hilwe•înê diha

kûr kir û pijand. Gelên bindest, her yek bi programekê karê •erkarîyê ji bona azadîya xwe dime•and.

Tevgera gelê kurd di despêka sedsalîya XX da ketibû nava pêvajoyeke nû. Kar û xebeta rêxistinên kurda yê sosyal-gelêrî û kûltûr-rew•enbîryê hêz û rew•eke nû didan tevgera kurda, dikirin ku ew ji qalibê serhildanên e•îretîyê û fêodal-sêparatîstyê (cudaxwazîyê) bere-bere derê ser rîya •erkarîya neteweyî. Di vê meydanêda tevgera sosyal-abûrîyê jî pi•tovan û hêz bû. Ji ber vê yekê jî hemû tebeqe û çînê kurda di nava tevgera neteweyî-azadarîyêda cîyê xwe girtibûn.

Di navbera •e• salên hukumdariya civanturkada, berî ku •erê cihanê despê be, Kurdisan wek wulqan dikelya. Hersal kurd ala •erkarîyê radikirin. Hey kurdên navçeya Sulêmanyê serê xwe hildidan, hey barzanîya, hey Bitlîs û Botan. Hemîn Dêrsima asê tim di nava serhildanêda bû û ew îdî 30–40 sal bû, le•kerên turka bi tu awayî nikaribûn ji heqê dêrsimîya bihatana der.

Serhildanên kurda yek pey yê dinê radibûn û ala rizgarîya kurda radikirin. Lê belê, bi daxawa, rabûna wana ji hevûdu qetyayî bûn û ji goveka navçeyekî dernediketîn, belayî ser temamiya Kurdistanê nedibûn. Tevî vê em dibînin, ku ev serhildana gav bi gav hereketa azadarîya kurda danîn ser rêkê, serhildana mezine neteweyî hasil dikirin.

Cuwanturk bi zor û zulmê, bi delk û dolava dikirin, ku ew tevger tunebe, bi destê bêtifaqîya kurda tevger pîre-pîre be. Ev sîyaset rew•enbîr u serokên hêzên kurda ba• fem dikirin.

Berî ku cuwanturk bêne ser hukum, partîya wane "Îttîhad we tereqqî" di bîrûbawariya xweda xwe pi•tovanê dêmoqratiyê û wekehevya gelên Turkyayê yê bindest dida xuyakirin.

Foto 8.

Gênêral •erîf-pa•a

Bi vê sîyasetaduru cuwanturk gihî•tine wê, ku karibûn hêzên gelên bindest, yê ku dervayî welêt kar dikirin, bigihînine xwe û bi tevayî •erê xwe dijî hukumdariya sultan Ebdul Hemîdê duda xurt bikin. Ser vê durutîyê rew•enbîr û sîyasetvanên kurda yê bi navûdeng Ebdulla Cêvdêt, gênêral •erîf-pa•a, Ebdurrehman Bedirxan û gelekên mayîn bawariya xwe li sîyaseta cuwanturka anîn. Lê gava cuwanturk hatine ser

hukum û qelpîya sîyaseta xwe ya •ovînî û turkçîtîyê di meydana praktîkda dane xuyakirin, hêzên gelên bindest gi•k ji cuwanturka qetîyan, dûr ketin û karûbarê xwe himberî wê sîyasetê destpê kirin.

Gênêral •erîf-pa•a yek ji wan kesa bû, ku hema ji despêkê dijî hukumdariya cuwanturka sekinî û dawîyê jî mecbûr ji Turkeyayê derket çû Parîsê. Li Parîsê wî hêzên opozîsyon civande dora xwe û partîya Yeketîya libêralên Osmanîyê *Osmanlî huryet we îtlaf firqesî* damezrand. Bû serokê vê partîyayê û berpirsyarê organa wê *Me•rûtyat-ê*.

Di dîrokêda ev partîya bi navê *Partîya libêrala* hate naskirin. •erîf-pa•a, bona dêmoqratiyê û azadiya gelên bindest, ji Parîsê tevî •erê dijî cuwanturka bû. Li ser rûpelên *Me•rûtyat-ê* ser vê yekê miqalên (nûçe) wîye hêjayî agahdariyê çap dibûn.

Li adara sala 1914-a li navçeya Bitlîsê serhildana kurda despê bû. Kurdê Bitlîsê ji ber zordariya dewleta cuwanturka ji bêçariya halê xweye sosyal-abûryê mecbûr bûn serî hildin.

Serhildan li bahara sala 1914-a bê hemdî serokatîya tevgera gelê kurdaye azadariyê despê bû. Tevgera azadariya Kurdistane li wê demê li ser rîya kamilbûnê bû û serhildan tenê di navçekêda destpê bikin ne di pilana sîyasîyên kurd bû. Lê belê kurdê Bitlîsê, ji ber ku zordariya hukumdara wana îdî bêmefer hî•tibû, mecbûr bûn dest bi •erê çekdariyê bikin.

Serhildan gelekî bi xurtî despê bû. Bajar û gundên qeza Bitlîsê ketin destê ûsyavana. Lê ji ber wê, ku kurdên •ervan bê rêxistin û bê seroketîyê bûn, serhildana wana ji bergeha qezayekê wêdatir bela nebû. Ev yek mecal da cuwanturka, ku ewana karibin hêzên le•kerî ji qeza û wîlayetên dora Bitlîsê bicivînin ser hev û derpa giran bigihînin kurda. Hêzên kurda bê berxudana xurt, bi hêsanî ji hev ketin û bela bûn. Melle Sêlîm, ku serkê•ê vê serhildanê bû, bona ku ji destê le•kerê turka xilas be, tevî çend kurda xwe avîte konsûlxana Rûsyayê li Bitlîsê, xwe lê ve•art û ji wana parastina sîyasî xwast.

Hukumeta cuwanturka ji zerp û kela serhildana kurdê Bitlîsê çavtirsyayî bû. Ser pirsê kurda, çawa pirsgirêkeke rojane di miçlisa dewletêda bi dûr û dirêjî hate axaftin.

Ser vê serhildanê rojnamê turka, rûsa, ermenîya û yê Yêvropayê yek bi yek sekinîn bervedan û komêntar kirin. Her rojnamek, gorî daxwaz û birjewandîya dewleta xwe, li ser bûyarên Bitlîsê sekinî û nirxand.

Rojnama yê alman û xasma yê turka deng bela kirin, ku sedema vê serhildanê nerazîbûna kurda bûye ji rêformên, ku di •e• wîlayetên rohilata Turkyaya Osmanîyêda gere ji bona ermenîya bihatana derbas kirin.

Dema serhildanê kurdên birçî, tazî û zêryayî ayatên quranê dijî neheqîya sîyaseta hukumetê kirin slogan û cî-cîya jî alayên îslametîyê rakirin. Ev yek bû bingeh, ku rojnemegîr û karmendên Yêvropayê û ya Rûsyayê bi çavekî tirs û bi •ikberî li ser serhildanê binhêrîn, sedemê serhildanêye bingehî nedin xuyakirin. Lê gava bere-bere e•kere bû, ku tevbûyê serhildanê tu zirar negîhandine ermenîya û dostanî dilsozîya xwe himberî wana dîharkirine, ser serhildanê nûçeyên nû çap bûn, sedemê serhildanê yê rastî dan xuyakirin.

Dema serhildan li Bitlîsê destpê bû, gêneral •erîf-pa•a li Parisê bû û hûr gilî ser wan bûyara ji Turkyayê xeber distandin. Wî di nivîsar û axaftinên xweda sedemên serhildanê yê rast dida zanîn. Name di•and ji karmendên dewletên Yêvropayê û Rûsyayê, ji bona ku ewana bi zanîna rastîya vê serhildanê bikaribin sîyaseta xwe dirûst bime•înin.

Di arxîva Rûsya qeyserîyêda nameke •erîf-pa•a, ku wî li ser vê serhildanê nivîsye tê parastin. Name ewî 16 nîsanê sala 1914-a ji Parisê ji wezîrê Rûsyayê î karê derra •andye. Ew name ser blanka Partîya lîbêrala, ser pênc rûpera, bi zimanê firansî hatye nivîsandin.

Armanç û hoyaya nivîsandina vê namê bi sê pirsava tê girêdan. Yek ewe, wekî •erîf-pa•a di rîya azadîya Kurdistanêda roleke giring daye dewleta Rûsyayê; ya dua, wekî wî xastye pi•tovanîyê li serokê serhildanê Melle Sêlîm û hevalên wî bike, da ku dîplomatên Rûsyayê wana nedine destê dewleta Turkyayê. Ya sîsya, xwastye nî•an de, ku kurd dijî doza ermenîya nînin û ne jî dijî derbazkirina rêformane.

Nama •erîf-pa•a dokûmênteke bi nirxe, bona ku em karibin karkirina wîye sîyasî, kurdperwarî û dilsozîya wî çêtir nas bikin û karibin cîyê wî di dîroka azadîya Kurdistanêda bi hêjatî bidin xuyakirin.

Nama •erîf-pa•a ji Wezîrê Rûsyayê Karê Derra.

Paris, 16 nîsanê 1914.

Wezîrê berêz,

Dema Yêvropa hîvîyêye, ku Turkya rêformên hildaye ser xwe pêk bîne, dewleta Osmanîyê bi goftugûyên ser sedemên serhildana kurda [li Bitlîsê – C.C.], guvek ew serhildan dijî rêformane, dixwaze bîr û bawarîya çivaka Yêvropayê bixapîne. Çawa kurd ez borcê xwe dibînim sedemên vê serhildanê yên rast bidim xuyakirin.

Di Turkyayêda hemû dixwazin rêform bêne derbazkirin. Lê bi pêra jî kêmin ew kesên osmanlî, yên ku bawarîya xwe bi vê dewletê, dewleta ku ji *Komîtêya îttîhad we tereqqî* dirûst bûye, tînin. Û bi wê yekê jî (bawar nakin), ku dewlet kare, yanê jî qet na daxwaza wî heye qeydeqanûnê nû û ba•tir bide testîqkirin.

Li Turkyayê bawarî cî girtye, ku hukumdarên amade, çi yên xuya û çi yên nihênî, dixwazin îslam bidin rakirin.

Çawa hemû kesên bêteref •edefiyê didin, musulman fanatîk nînin, lê belê parêzgerê dînin û zanin, wekî wîva bi six girêdayîne. Ewana wê timê dijî wî serokê derên, yêk bi dîtina wana himberî dîn derkeve. Hetanî ku serokên *Komîtêya îttîhad we tereqqî* ser hukum bin û bi hukumdarîya xwe sultan-xelîf bin tehsîra xweda xway bikin, dema ewana gele sala •êwirdar û xizmetkarê wî bûne, dûr nîne, wekî ji alîyê wana [musulmana – C.C.] manîfêstasyayên nerazîbûnê yên xurt pêk bîn.

Bawarîya li ser dîyanetê di Turkyayêda faktoreke moralîye girînge û nek tenê nava gelda gere bê parastin, lê belê, gere lê xudî derkevin, çimkî piranîya gel nexwandeware.

Di nava kurdada fikrê dijminatîyê dijî ermenîya qet tune. Serokê serhildanê Melle Selîm ji papazê Bitlîsê berêzîya wî Sûrênra nivîsîye, bona ku ew ji ber çaranûsa ermenya ber xwe nekeve û zanibe, ku bi rastî ser wana zordarî çê nebûye.

Berêzîya wî Zavên beyan daye, ku "serhildan dijî dewletê bûye, neku dijî ermenîya".

Ji alîyê dinêva, ser bingeha îzbatîya, wek me da xuyakirin, em karin bêjin, tevger ne ya herêmekêye, lê ya gi•tîye. Pey kurda ereb û usa jî turk gef dixun, ku wê serî hildin. Ev yek, hilbet wê hukmê xwe ya mezin ser hilwe•îna Împêratorya Osmanîyê bihêle, çawa bi moralî, usa jî bi

matêryalî. Ser hoya peydabûna vê dijatîyê, navbera hukumdarên û yên ku bin hukumdanin, [wa lêhatye ku], ew çik yên pê•î dixwazin pêk bînin, yên pa•î bi •ikberîya pir mezinva qebûl dikin.

Rêform wê bi •abûn bihatana naskirin, heger ew bi destê merîyên usa bihatana pêkanîn û parastin, himberî kîjana bawarî bin •ikêda nîbûya, yanî bi destê merîyê, ku di parastina îslametîyêda nava gelda bi nav û deng bûyana.

Belkî ji bona musulmana gelekî dijwar be rêformên *Komîtêya ittîhad we tereqqîyê* ya here qenc jî qebûl bikin. Dubarî em dibêjin, wekî tevger berî pê•î dijî hukumetê bûye û zêde-zêde dijî „Komîtêya ittîhad we tereqqî“ bûye, dijî hukumeta, ku pi•t perdê sekinîye.

Bona ku rêform bêzîyan bêne derbazkirin û yeketîya împêratoriya Osmanîyê hilne•e, Yêvropa berîpê• gere pi•tovanîyê li „Komîtêya ittîhad we tereqqîyê“ neke. Ji ber ku her tenê ewe, wekî dijî derbazkirina rêforma sekinîye. Xetera mezin bona bêqezyabûna yeketîya Turkyayê û a•tîyê li Yêvropayê ji wê tê.

Yêvropa tev li vê, gerek bixwaze û bike, ku li Turkyayê ser hukum bên merîyê usa, ku himberî wana bawarîya gelên musulman heye. Ji wana bawar kin, wekî ew xizmetkarên dîn, netewe û sultanê xweyî aminin.

Wezîrê berêz, hurmeta xweye here mezin dilovanîya we dispêrim.

Yeketîya lîbêrala

Gênêral •ERÎF PA•A

Nivîsarnasî

¹Çap bûye li rojnama *Armanç*, 1993, Nr.140; *Dengê azadî*, 1995, Nr.36.

Foto 9.

Nama gênêral •erîf-pa•a ji wezîrê rûsyayê karê derra

SERHILDANA KURDÊN BITLÎSÊ LI SALA 1914-a¹

Gava em sal bi sal rûpelên dîroka gelê kurd yên van herdu sedsalîyên derbazbûyî vedikin, dibînin ku herêmên Kurdistanê dîroka xwe di jîyana serhildanada buhurandine.² Gelê kurd her sê-çar sala carekê rahistîye çekê xwe û dijî zordarîyê, bindestîyê serî hildaye, kirîye ku azadîya xwe biparêze, bighîje mafê xwe ya neteweyî.

Hukumdarîya sultanîyê, rêjîma cuwanturka û herweha serokên komarê jî, bi her awayî: bi agirberdanê, xûn herikandinê, bi destê wêrankirina gund û •ênaya, kirine ku daxwaza gelê kurd bikujin, bawarîya xurt ji bona azadîyê û serxwebûnê ji Kurdistanê kokbirkin.

Ji ber ku di wê demêda bêtifaqî, bîr û bawarîya e•îretîyê di nava civaka kurdada cîyê giring girtibû, hemû serhildanên kurda zû di•kestin. Lê belê mêranîya kurdên serîhildayî ji bona rizgarîyê bê •op nedima. Xûna •ehîda xwalîya Kurdistanê av daye, agirê gumanê diha gur kirîye. Kelefe, kavlên gund û bajarên kurda bûne zîyaretgeh ji bona silsileta nûhatî, bûne heykelên mêranîyê, nî•angehên berxudanê.

Bi daxawa, dîroka van serhildana bi destê zana û rew•enbîrên kurd di dema xweda yek bi yek, nehatye nivîsandin, ew nebûye belge, pirtûk ji bona duarojê.

Rojname û kovarên Turkya Osmanîyê, rêwî û dîplomatên Yêwropayê van bûyarana gorî dilê xwe, gorî daxwaza întêrêsên (birjewandîyên) dewletên xwe •irovekirine û dane xuyakirin.

Gelê kurd dîroka xwe unda nekirîye. Wî ew kirîye stran, çîrok û serhatî, li gunda, li serê çîya, di zozanên rengînda straye, behsa mêrxasîya merivên hêja kirîye, kirîye ku ew dîrok ji bîra gel neçe, ku zarokên kurd bi wan serpêhatîya mezin bibin, ruhdarbin, jîyana xwe ser vê rîya bi rûmet bidomînin.

Serhildana kurda ya bahara sala 1914-a li Bitlîsê mînakeke ji zincîra dîroka têkosîna gelê kurd. Hey•tê sal ji wê bûyarê derbaz bûne, lê kurd

hên li ser erdê Sêrtê, Hîzanê, Bitlîsê, Xerza û cîyên din li ser wê serhildanê, li ser •ehîdên xwe distirên û bi çîrokî divêjin.

Mezine dewra Bitlîsê di nava dîroka Kurdistanêda. Xanedanê emîrata Bitlîsê dora hezar salî serbixweya xwe parastine. Herwaha, di meydana pê•vebirina ziman, çand û zanyarîya kurdayetîyêda dewreke xurt lîstine. Navên dîroknivîs, •ayîr, zana û rew•enbîrên kurd, yên ku ji Bitlîsê derketine, bûne xeml û rew•a çand û hunermendîya gelê kurd.

Dîroka serhildana Bitlîsê hêjaye, ku em îro ser bisekinin û rastî ji derewên, ku ser wê hatine gotinê ji hev bi•kivin. Ser serhildana Bitlîsê me du wutar di kovarên zanyarîyê yên Sovêta berêda çapkirine (yek bi zimanê rûsî, yek jî bi zimanê ermenî).³

Sedema çapkirina wutara bi zimanê ermenî çi bû?

Ji ber ku di nivîsarên zanyarên ermenîyanda hên îro jî li ser serhildana Bitlîsê bi çewtîyan dagirtîne, me xwest ku, ew çewtî ser bingeha belgeyên bi zimanê ermenî yên hê li dema serhildanê çap bibûn, rast bikin.

Di rojên serhildanêda, sedemên van buyara rojnameyên cihanê her yek bi awakî da xuyakirin. Rojnemegîrên turka û almana di vê serhildanêda destê rûsa têda didîtin, yên ermenîya û rûsa destê turka têda didîtin, guvek cuwanturk helanê dane kurda, ku dijî ermenîya rabin. Ji ber wê jî tîrs û xofê avîtibûn di nava xelqê ermenîda. Lê belê rastîya wê divê ji kurda bê pîrskirin, divê bingeha vê serhildanê ser lêkolîna hûr û kûr bê vekirin.

* * *

Di destpêka sedsalîya XX-da, pi•tî ku cuwanturk li Turkyaya Osmanîyê hatin ser text, têkosîna azadarîyê di nava kurdada diha xurt bû. Di wan salanda serhildanên kurda li herêmên Sulêymanîyê, Barzanê, Dêrsimê, Cizîra Bota, Dîyarbekirê û yên mayîn pêk dihatin.

Pi•tî ku Turkyaya Osmanîyê di •erên dijî Îtalyayêda (1911–1912) û dijî dewletên Balqanê (1912) •kest, rew•a gel ya sosîyal-abûrîyê di welêda hên giran bû. Nerazîbûna gel ji hukumdarîya cuwanturka diha xurt bû, gava cuwanturk pêra jî bi xurtkirina •ovînzîma turkçîtîyê mafên gelên bindest bi kok dane birîn. Têkosîna sosyala-abûrîyê tev li têkosîna neteweyê têkel bû.

Kurdistan dikelya. Hên li havîna sala 1912-a, konsûlê Rûsyayê li Bitlîsê •îrkov di nava raporeke xweda dinivîsî, ku kurdên wîlayetên Bitlîsê (li Sêrtê, Xerzanê, Botanê, •îrvanê, Êrûnê, Xîzanê, Modkê û Xoyûtê), Dîyarbekirê (Mêrdînê, Nisêybînê, Mîdyatê, Cizîrê û Silîvanê), Mûsilê (Zaxo, Îstaxîrê, Sulêymanîyê, Kîrkûkê), Wanê(Ba•kalê, Cêlîkanê, Garckanê) amede dibin, ku bi destê zorê hukumdarîya turka ji ser xwe bavêjin û hukumdarîya xwe, ya kurda beyan bikin.

Bona pêkanîna vê armancê andamên malbata Bedirxan-begê di nav kurdada propaganda xurt û hêle dibirin. Çawa ku belgeyên ji arxîvên Rûsyayê didin xuyakirinê, otorîtêya kurê Bedirxan-bêgê Husêyîn-pa•a nava kurda dihate naskirin. Sala 1912-a meha hezîranê ew li Sêrtê ji alîyê gel milletwekîlî hatibû bijartinê. Lê ji ber ku kar û xebata wî ne di bin xizmeta cuwanturkada bû, hukumeta Stambûlê mafê wî yê milletwekîlîyê nas nekir. Cendirme pey wî digeryan wekî bigrin bavêjine hebsê.

Propaganda nava kurda ji bona serhildanê hukumdarên "Îttîhad we tereqqî"-ra e•kere bû. Kurd li hemû dera ji bona serhildanê çek û sîleha, cebirxana dicivandin. Hukumê Stambûlê li ser kurda hawqasî kêma bibû, ku konsûl •îrkov ji Wezîreta Rûsyayêye Karê Derra e•kere dinivîsî: "Kurd azadîya xwe hên tu cîya beyan nekirine... lê di nava kurdada, xasma di nava qezayên jor navkirî , bawarî hewqas cî girtîye, ku îro ewana karin himberî turka û admînîstrasîya cî serî hildin û bigihîjine armanca xwe. ...Dem hatye ku kurd armanca damezrandina bêylikî (beglikî – C.C.) Kurdistanê pêk bînin".⁴

Di nîveka sala 1913-a Husêyîn-pa•ara lev hat ji bona serhildanê qayîlîya hemû seroke•îrên kurda, yê ku li wîlayetên Dîyarbekirê û Bitlîsê bûn, bistîne. Kurd biryar girtin xeraca dewletê nedin. Serokatîya têko•înê ji bona amadebûna serhildanê xerac bi xwe berev dikir. Gorî biryara girtî, serhildan gere meha nîsanê li Sêrtê destpê bûya û pa•ê derbazî ser Bitlîsê bûya. Xalek jî di pilana serhildana kurdada ew bû, ku ermenîyên li ser wî erdî diman bidin bawarkirinê, ku ji rabûna kurda tu zîyanê nagihîje wana û ew divê tu xema ji ber •erê kurda nexun.

Giringîya vê deqê çî bû?

Tê zanîn, ku gelê ermenî jî wek kurd û hemû gelên Împêratorîya Osmanîyêye bîndest, di bin zulma turkada bûn. Zordarî li ser gelê ermenî

ji ber dîyaneta wane xaçparêzîyê li Turkyayêda dubarî giran bû. Hebûn seroke•îrên kurda, ku bi destê dewleta Osmanîyê, ser bingeha cudabûna dîyanetê, bi navê îslametîyê, lê bi rastî, her ji bona çavnetêrîya xwe ya fêodalîyê, neheqîyê li ser gundîyên ermenî dikirin.

Ser vê jî dewletên Yêvropayê, yên xaçparêz, pi•tovanî li mafê ermenîya dikirin û pê kiribûn li ser hukumeta osmnîyê, ku ew hine rêformên nû ji bona ermenîya li nava •e• wîlayetên Kurdistanê û Ermenistanê bi cî bîne. Ji vê pîlanê hukumdarên dewleta Osmanî razî nîbûn, lê belê, bêçar bûn ber dewletên Yêvropayê bisekinin û bi rismî hildabûn ser xwe, ku wan rêforma bi cî bînin. Lê hema ji binva dikirin, ku e•îrên kurda dijî van rêforma rabin û himberî ermenîya nekokîya çê bikin.

Di rastîyêda, hine fêodal, seroke•îrên kurda, yên ku berêda jî zulmê li ser ermenîya dime•andin, dijî van rêforma rabûn. Ji ber vê jî têkosîna kurda li ber çavê ermenîya tirs pê•da anîbû, ango, ew serhildan pa•ê nebe sedema ku•tina xelqê am û tam, nebe destpêka alan-talanê û kavilkirina mal û gundan.

Serokatîya serhildana kurda delkbazîya dewletê ba• fam dikir û dixwast, ku ermenî karibin doza gelê kurd ya azadîyê, ji zordarîya van seroke•îrên kurda, yên pa•verû cuda bikin.

Fêl û fena hukumdarên osmanîyê: dutîretîyê bavêjin navbera van herdu gela cî negirt. Dewleta cuwanturka dest bi fêleke dinê kir. Ew ji navê sultan komîsyoneke bi taybetî, ji sê merivên navdar ji Stambûlê •ande Bitlîsê, cem Husêyîn-pa•a, ku pêra dan û standinê destpê bike. Sultan cîyê welîyê wîlayetekê li Sûryayê ji Husêyîn-pa•ara amade dikir, ku ew dest ji serhildanê bik•îne û here ser wezîfa xwe ya nû. Husêyîn-pa•a vê yekê qebûl nekir. Mehek, dudu derbaz nebû, ew wefat bû. Di mirina Husêyîn-pa•ada •ik hebû, ku destê turka têda hebûye.⁵

Çelengîya karê andamên malbata Bedirxanîya li navçeyên wîlayetên Bitlîsê û Dîyarbekirê bala konsûlê Rûsyayê yê Bitlîsê bi xurtî k•ande ser xwe. Wî 20-ê meha nîsanê sala 1913-a ji baylozê xwera li Stambûlê dinivîsî: "Kurdên Bedirxanîya planê xwe ser damezrandina bêylikê, ji bona ku Bitlîs, Sêrt û herêmên mayîn bikin bin hukmê xwe bernedane. Bi dîtina min, ewana hên dil nakin tevgera serbixweya xwe dijî turka destpê

bikin. Ewana bi çekdarên xwe gund bi gund digerin, •êwra xwe dikin, agîtasîyayê dibin..."⁶

Wek xuya dibe, di nava malbata Bedirxanîyada yekbûnê tunebû. Husêyîn-pa•a û Kemîl-beg destek bûn û dijî otorîtêya Ebdurrizaq Bedirxan derdiketin. Dikirin, ku ew ji navê malbatê cî negre û ew begê beglika Kurdistanê neyê naskirin.

Serokên têko•îna kurda di çareserkirina pirsê kurdada rola pi•tovanîya Rûsyayê mezin didîtin. Ji ber vê jî ewana pêkanîna armancên xwe bi pi•tovanîya Rûsyayêva girêdidan. Di vî warêda bawarîya Ebdurrizaq Bedirxan ser Rûsyayê ji hemuya bêtir bû. Wî boy pêkanîna armancên xwe her awayî fikir, ku bala Rûsyayê zêde bik•îne ser kurda. Ji ber vê jî di nava kurdada deng bela bû, ku Rûsya tenê wî çawa otorîtê nas dike û soza pi•tovanîyê daye wî. Ji wê hisê Huseyîn-pa•a û hevkarên wî nerehet bûn.

Di civîna serokên serhildana kurdada, li meha nîsanê sala 1913-a li •îrwanê (ser qeza Sêrtê), careke din pirsê serbixweya beglika Kurdistanê hate nihêrandin. Civîn biryar girt, ku Kemîl-beg Bedirxan (ew li Sêrtê dima), ser Wanêra bi•înin Tîflîsê, ji bona sê pirsên giring arezû bike: 1.Fikra Rûsyayê pêbihese, gelo gava kurd serbixweya beglikê beyan kin, Rûsya biryara pi•tovanîyê wê bide kurda yan na? 2.Kemîl-beg gere ji hukumdarên Kavkasêye le•kerîyêra goftugû despêbikira û çek ji Rûsyayê bista û bibira ji kurdê Sêrtê û Dîyarbekirêra. 3.Pê bihesya, gelo karbidestên Kavkasê ji bona pêkanîna armancên Ebdurrizaq çi soz dane wî?⁷

Dîplomatên Anglyayê ha• van civînên kurda hebûn. Ewana deng û besên ser tivdîra kurda bi destê alîgirên xwe, li konsûlxana Dîyarbekirê kom dikirin distandin. Pi•tî ku Husêyîn-pa•a wefat kir û karê serhildanê bi giranî ma ser milê Kemîl-begê, konsûlê Anglyayê bi destê dragomanê (tercumanê) xwe dikir îjar peywendîyê xwe li gel wî bibeste.

Akîmovîç, dîplomatê Rûsyayê 25 hezîranê ji Wanê bi birqî baylozra nivîsî, ku Kemîl-beg Bedirxan û xizmê wî Sulêyman nuênerên xwe •andine cem wî, ji bona baylozê Rûsyayê agahdar bikin, ku hemû e•îretên kurda ji bona serbixweya Kurdistanê biryar girtine dijî Turkyayê

serî hildin û derbazî bin bandûra Rûsyayê bibin, ku ewana serhildanê bi hêrî•a ser Bêrwarî-aro destpê bikin.⁸

Desta serokên serhildana kurda, ku mêla wana ser alîgirtina Rûsyayê bû, bere-bere xurt dibû. Hîvîya kurda ji Anglyayê kêmbû. Hesên-bêy Bedirxan, ku andamekî ji malbata Bedirxanîya bû û pê•îyê peywendîya xwe li Dîyarbekirê bi wîsê-konsûlê Anglyayêva bestibû û pi•tgirîyê li girûpa alîgirê Rûsyayê nedikir, dawîyê wî jî xwe gîhand destê Ebdurrizaq Bedirxan.⁹

* * *

Di payîza sala 1913-ada rew•a wîlayetên Bitlîsê û Dîyarbekirê ya sosyal-abûryê bi carekêva xirab bû. Di xezna dewletêda dirav nemabû, admînistrasîya osmanîyê di van wîlayetada nikaribû aylixê karmend û le•kerên xwe bida. Ji ber vê di nava le•keranda nekokî destpê bû. Dawîya meha çirîya pê• (oktobir) le•kerên ku li Sêrtê hêwirîbûn dest bi talana kêlêrên le•kerîyê kirin. Ji tîrsa ku ew nekokî wê derbazî nav le•kerên herêmên dinê jî bibe, dewlet zûbizû hêzên Mû•ê û Wanê ji cî rakirin û dijî van le•kera •andin. Serokle•ker Cebîr-pa•a û kolonêl Nasûxî-bêy bi xwe jî hatin Sêrtê. Navbera cendirma, le•kerên nû hatî û le•kerên ku serî hildabûn •er destpê bû û hine kes ji herdu alîya hatin ku•tin.

Nerazîbûn di nava cendirmada jî hebû. Bawarîya dewletê ser cendirmeyên, ku bi eslê xwe kurd bûn tunebû. Tîrs hebû, ku ewana jî rokê wê derbazî pi•ta kurdên ji dewletê nerazî bivin. Ser vê, di meha kanûna pê•inda (dêkabir) ya sala 1913-a •êstûpênc cendirmê Bitlîsê, ji ber ku ewana kurd bûn, ji wezîfê xwe hatin avîtin û dewsa wana sed cendirmê nû ji Rûmêlyayê anîn.

Foto 10 Nr.180

Dîdemek ji bajarê Bitlîsê

Ji pirtûka Pietschmann, V., Durch kurdîsche Bergê und armenîsche Städte.

Bi van guhastina li wîlayetê ber nekokîya nehate girtin. Di bajarê Bitlîsêda •ev û roj rêkxiravên têko•înê civînên sirî (ve•artî) dikirin. Wana di meha kanûna pê•inda mezbetekê (beyanname) nivîsîn û di nava sûka bajêr û li ber camîya digerandin û ji xelqê kurd mor berev dikirin. Têda nivîsî bû, ku kurd otonomîya Kurdistanê dixwazin. Titwan û Karckan

bûbûn bingeha çek û sîleh komkirinê. Kemîl-beg Bedirxan çûbû nava kurdên Cizîrê, Mîdyatê û karê tev rabûna kurda pêk danî. Bi hereketa Kemîl-beg li Sêrtê kurd li xanîkî mezinda klûba xwe vekirin û têda civînê xwe derbaz dikirin.

Bahara sala 1914-a bi bûyarên mezinva destpê bû. Rew• li Kurdistanê diha tûj û pîj bû, gava li meha sibatê xerc-xeracên dewletê ser gundîya çend cara zêde bûn. Xeraca herî giran bona kurda ew *agnam rûsûmatî* bû, xeraca ber her serîk pez. Deynê gundya ber xeraca serê pêz ji deh sala gîhandin heta bîst sala. Xeraca bazirganîyê *têmêtû* 20 % zêde bû. Pûl û xercên ber dewletê ducarî zêdebûn. Esnefa xerac ji nava gundîya bi destê zorê û bi zulmeke giran dicivandin. Xelq ber van zordarîyê diha nikarbû berxwe bida. •îrkov dinivîst: "Bi texmîna min bêhesab zêdekirina xeraca "agnam rûsûmatî (bêy wê jî xelq wê xeracê bê dilî xwe dida) nava xelqê wê berxudanê pê•da bîne. Herwaha zêdekirina her xeracekê ji alîyê dewletê, wê jêra bi zîrar xilas be".¹⁰

Rojnema ermenîya *Horîzon* ser giranbûna rew•a gelê kurd wutarek bi sernavê "Rojên pê•îya serhildana kurda" çap kir. Xudîyê wutarê yekoyek ser nerazîbûna kurda ji rêjîma cuwanturka, ser wan sedemên sosyal-abûrîyê disekine, yên ku di bingeha vê nerazîbûnêda hebûn. Rojneme dinivîse:

"Kurd ser karmendên dewletê wa dibêjin: "Çima karmend aylîxa awqas bilind distînin? Em ne hewceyî wan karmendên turkayî bertîlxurin. Ewana jîyana xwe li kêf û •ayada bi bêrûmetî dibuhurînin. Ewana dikarin bi aylîxa hindikva jî bijîn. Ewana jî mîna kurda bendene, jîyana •eng û •ox çi lazîmî wane? Sewa çi awqas pere xerc dikin û didine bê? Ne axir ew pere, hemû ji berîka me kurda dertê? Ji ber vê jîyana •eng û •oxe, ku xerac zêde bûye. Berê ber her beranekê me quru• nîvekê dida, naka bûye hey•t quru•a. Ji ber ku kurd heywan xwey dikin, xwelîyê bêcer dikin, xerac payê pirê ji nava kurda tê komkirin û kurdin, ku zêde malwêran dibin".¹¹

Nîzam – le•kerîkirina mêrên kurd ji bona dewletê ser kavlîbûna abûrya kurda hukmekî mezin dihî•t. Di navbera salên 1913–1914 nîzam di nava kurdada gihî•te hijmarên mezin. Dewlet destê mêrê xebatkar ji malê diqetand dibire le•kerîyê, nefer bê xwayî diman û perî•an dibûn. 25-ê

adarê sala 1914-a rojnema "Azatamart" dinivîsî: "Bi sedan xort kom dikin û dibin, mal û neferê wî bêxwayî û bêxudan dihêlin. Komkirina mûyîsiza xemeke girane, çimkî gelek kulfetên cahil bêxwayî dimînin û her qezîya dikare serê wana biqewime, zarên biçûk feqîr û hêsîr dibin. Gele cara dilê merîya ji bûyarên, ku rastî merîya tên, dê•e. Li van rojan jineke gundî zareke ber bistanê dabû ber sîngê xwe bi hêsir û girîn diçû berbi dergê dewletê, digo: "Me herin lao, divê em jî bi zêndî bimirin. Hîvîk û sitarekî me hebû wî jî birin, îdî jîyana heft êtîma çirane?"¹²

Ser giranbûna rew•a jîyînê, xelq gelek cîya îdî bêy hemdê xwe ber zulma dewletê serî radikir û berxudanê dikir. 17-ê sibatê sala 1914-a kurdên Xoyûtê hêrî•î ser mala mudîrê nehîyê Serdar-zadê Mehmed-efendî kirin. Ew him mudîr bû, him jî serokê cendirma bû. Kurd wî û cendirmekê ku•tin.

Hukumet ji ber tirsê, ku rabûna kurda wê belayî ser nehî û qezayên dinê bibe, ji meha sibatê dest bi girtina wan kurda kir, yê di dijî dewletê disekinîn. Destpêka adarê, welî qaymeqamê Hîzanê bi 50 cendirmava •andin ku Melle Selîm, yek ji aktîvîstên kurda ku dijî dewletê kar dikir, bigrin. Cendirme ni•kêva hêrî•î ser gund kirin û Melle Selîm dîl girtin, wî bi dûvê hespekêva girêdan û rê ketin bivin Bitlîsê.

Girtina Melle Selîm di nava cimetê deng da û dora 700 kurdên çekdar pey van cendirma ketin û li ber gundê Arzîvînkê, rîya cendirme wê Melle Selîm bibrana Bitlîsê, birîn. Cendirme ji tirsê xwe Melle Selîm hî•tin û bê •erekî giran vegeryan Bitlîsê. Melle Selîm bi çekdarên xweva hat û li gundê Kûmaçê, nêzîkî bajarê Bitlîsê, bingeh girt. Kûmaç ji Bitlîsê ser rîya du seheta dûr bû. Melle Selîm zanibû, ku welî Mezher-bêy îjar wê hêzê le•kerîyê yê diha xurt bi•îne, bona ku wî bigrin. Kurdên çekdar ji bona ku karibin pê•îya le•kerên turka rawastin, ji hemû gunda berevî Kûmaçê bûn.

Di wê demêda bin destê welîda her tenê 150 le•ker hebûn. Wî turu• nekir bi wan le•kera zûbizû hêrî•î ser Kûmaçê bike. Ji bona dem dirêj ke, hetanî hêza le•kerên alîkir bîn bigihîjin Bitlîsê, welî bi fêl dest bi axaftina tevî Melle Selîm kir. Wî kir ku bi zimanê nerm Melle Selîm bixapîne û bîne Bitlîsê. Welî ser navê hevpeyvînê komeke kurda ji navdarên Bitlîsê bijart û •ande Kûmaçê pey Melle Selîm, ku wî bidin bawarkirin û bînin bajêr. Melle Selîm bê tirs 15 adarê tevî çend çekdarên xwe hate Bitlîsê, lê ne çû dîwana welî, çû maleke kurda hêwirî. Welî ji

bona hevpeyvînê Seyîd Elî jî ji Hîzanê, navdarekî kurd, ku dijî dewletê kar dikir, banî Bitlîsê kir. Ew jî hat bajêr û rasterast çû dîwana welî.

Mezher-bêy axaftina xwe pê•îyê tev Seyîd Elî destpê kir. Axaftina wana serî negirt û dijiyatî (konflikt) navbera herduya çê bû, ji ber wê jî Seyîd Elî Bitlîs hî•t û bi xeyd jê derket, vegeŕiya gundê xwe. Pey vê, welî Melle Selîm dewatî dîwana xwe kir. Melle Selîm gazîkirina welî qebûl nekir. Bêminet cab •ande wîra, go, heger welî dixwaze min bibîne, bira bi xwe bê mala ku ez lê hêwirîme û em hevra bipeyivin. Welî ser vê gotinê mecbûr bû rîya hevpeyvînê bide birînê û dest jê bik•îne. Yekê adarê Melle Selîm jî vegerya Kûmaçê. Lê dema ku Melle Selîm li Bitlîsê bû, wî rastî giregirên kurdên Bitlîsê dihat û bi wanara ser serhildana kurda dipeyîvî. Di wan rojan Melle Selîm rastî xuyanên ermenîya jî hat û ser doza kurda bi wanara axaft. Gorî gotina hazira, Melle Selîm ji wanara digot, raste kurd vê carê civyane ji bona parastina •exsê wî, lê zûtirekê ewên rabin ji bona parastina mafê xwe ya neteweyî.

Welî dest ji kurda neki•and. Wî ser rew•a wîlayetê ya giran bi birqî xeber •ande Stambûlê û alîkarîya le•kerîyê ji dewletê xwast.

Kurd vened•artin, ku tivdîra xwe dikin hêrî•î ser Bitlîsê bikin. •îrkov ji van bûyaran çavtirsyayî 12-ê adarê birqîk •ande ji baylozê Rûsyayê M.N.Gîrsra: "Seva propaganda dijî dewletê •êxê kurda Selîm li Hîzanê ji aliyê hukumeta Turkeyayê hatye girtin. Ser rîya Bitlîsê 700 kurdên çekdar wî ji destê zapitên, ku wî dibirin Bitlîsê derxistine û sê kes jî birîndar kirine. •êx Selîm naka li Kûmaçêye. Kûmaç du seheta ji Bitlîsê dûre. Gelek kurd dora •êx dicivin û ala xwe rakirine. Divên, hemû kurdên wîlayetê gihî•tine hev û •êwra xwe kirine yek, li vê înyê bavêjin ser Bitlîsê û dîwana hukümetê, kîlera çeka, têtêgraf û kazirma bi destê zorê bigrin. Xaçparêzên Bitlîsê di nava xofêdanin. Têko•îna kurda usa jî li wîlayetên mayînda destpê dibe. Hukümet ber vê yekê nagire û xuyaye dixwaze serhildana kurda û doza wana beremberî rêformên ermenîya rake. Hîvî dikim guhdarîya xwe bidî ser vê rew•a giran" ¹³

Gîrs destxweda, hema li wê rojê, ser van bûyara bi birqî wezîrê Rûsyayê Karê Der agahdar kir. Pi•tî wê, 14-ê adare Gîrs tevî serekwezîrê Turkeyayê rûni•t û ser rew•a Bitlîsê ya giran axaft. Wî xwast, ku serekwezîr her ti•t bike, ku rîya serhildana kurda bide birînê. Serekwezîr

bayloz da bawarkirinê, ku kurd îdî ker bûne, dewlet firqek le•ker ji bona pi•tgirîya welî •andîye Bitlîsê.¹⁴

Bi karê civandina le•kerên turka ji bona bi•înin wîlayeta Bitlîsê, bi xwe Wezîrê karûbarê daxilî ya Turkyayê Talaat-bêy pê mijûl dibû.

•îrkov ber xaçparêzên Bitlîsê diket, tîrsa wî hebû ku kurd wexta hêrî•a xwe wê zirarê bidine konsûlxanê. Ji bona parastina konsûlxanê wî ji baylozê rûsa û serokle•kerên Kavkasê 20 kozakên çekdar dixwast bi•înim Bitlîsê. Daxwaza wî bi ci nehat, çimkî serokle•kerên rûsa difikirîn, ku hatina kozaka wê rew• hên giran ke.¹⁵

Wezîrê Rûsyayê Karê Der Sazonov bi riya xweva dixwast her mecal bi kar bîne, ku serhildana kurda destpê nebe. Di birqîya xwe ya 17-ê adarêda wî bi Gîrs di•êwirî: „Fikra we ser têko•îna kurda li Bitlîsê çîye? Hêja nabînin, ku em bi destê Ebdurrizaqê ku hêj li vîre û wek tê xuyanê, peywandîya wî jî bi Bitlîsêra û Wanêra heye, bicêrbînin tehsîrî ser kurda bikin”.

Bayloz bi firehî Raporeke taybetî ser bûyarên Bitlîsê bersiva wezîr dinivîse. Ji wê raporê wek em dibînin, wî nek tenê fikra xwe ser bûyarên Bitlîsê daye xuyakirin, lê usa jî bi gi•tî dîtina xwe ser pîrsa kurda û rêforma daye beyankirin. Di vê nivîsarêda hemû durûtî û rûvîtîya sîyaseta dewleta Rûsyayê himberî doza kurda, himberî wan navdarên kurda, yên ku li wê demê nek tenê doza kurda, lê hela jîyana xwe bi Rûsyayêva girêdidan û dispartin wî, bi ba•î tê xuyakirin. Ev rapor belgeke girînge, da ku em karibin sîyaseta dewleta Rûsyayê berî destpêbûna •erê çânêyî pê•in bi ba•î fehm bikin. Jêr em vê raporê bi gi•tî tînin ber çavan.

"Em divê zanibin, ku karmend û agêntên Komîtêta cuwanturka helanê didine kurda, ku ewana himberî rêformên ermenîya serî bilind kin.

Kurd ji alîyê xweda timê amadene ku ermenî talan kin û ji ber vê jî femdarîye, ku ewana naxwazin rêkûpêkî li Ermenistanêda cî bigre. Lê pêra jî em bêjin, çimku kurd sedan sale naxwazin bikevin bin hukmê qanûn û karmendên turka û ji ber hukmê serokên xwe, armancên kîjana yên •exsî hene, timê amadene, ku dijî hukumdarîya turka rabin û pêra •er bikin.

Herwaha, îro di têko•îna kurda ya Bitlîsêda hemû ev êlêmêntana jî hene. Lê belê, hêj jî xeyset û armanca vê têko•înê bi ba•î nayê xuyakirin.

Hilbet divê em kurdên Turkeyayê ji tevgera dijî dewletê û ji •erê xwebixwetîyê nedin birînê. Divê daxwaza me bibe, ku em wana nêzîkî ermenîya bikin, da ku ew bi xûngermî ser rêformên ermenîya nenihêrin, wan bidin bawerkinê, ku em bi dostanî li kurda mêze dikin.

Ez wa dibînim, ku hatina Ebdurrizaq li Turkeyayê, yan jî mayîna wî nêzîkî sînoren Turkeyayê ne ba•e. Hukumeta Turkeyayê kare ser vê hatinê •ikyata xwe bike. Lê heger Ebdurrizaq dixwaze, dikare namekê ji kurdara bi•îne, ku ewana ji rêforman bînteng nebin. Ew wê ji wîra bibe bingehê, ku tevî Turkeyayê lev bê. Bi dîtina min hatina Ebdurrizaq li Kurdistana Îranê jî ne lazime, çimkî ew yan wê nekokya nav xwebixwetîyê gur ke, yanê jî hukumdarî [ya ser kurda] wê bigre destê xwe û pa•ê bike ku kurdên Turkeyayê bigihîne kurdên Îranê. Lê pey hatina înspektora li Kurdistana Turkeyayê û destpêkirina cîbicîyanîna rêforma, hatina Ebdurrizaq îdî astengîya çê nake, çimkî ew yan wê bibe rêberê otorîtêya me, yanê jî wê dest bi têko•înê dijî wan kesa bike, yê bixwazin serokatîya kurda bigrin destê xwe. Ev yek wê nekokîya nav xwebixwetîyê li Kurdistana Turkeyayê zêdeke, ti•tê ku ji mera ba•e." ¹⁶

Ji vê raporê em dibînin, ku Gîrs, nek tenê nedixwast nêzîkî pi•tovanîya doza kurda bibîya, lê hela dixwast, bi destê Ebdurrizaq serhildana kurdê Bitlîsê bida sekinandin. Ser Ebdurrizaq-bêy wê demê di dewrûberê hukumeta Turkeyayêda axaftin diçû, guvek serhildana kurda bi destê wî pêk tê. Di wan roja, dema kurda li Bitlîsê û Dîyarbekirê karê serhildanê dime•andin, rojname Çaldiran, ku li Wanê bi destê turka çap dibû, ser Ebdurrizaq nivîsî, ku ew tevî •êx Tahayê •emdînanê vê dijyatîyê pêk tînin. "Ewana bin hukmê dijminê dîne mene,– Çaldiran dinivîsî,– du sale ewana di nava kurdada propaganda dibin. Serhildana îro, ew netîca wê propagandayêye". ¹⁷

Hukumeta Turkeyayê bi rismî •ikyatnama xwe ser Ebdurrizaq da destê baylozê Rûsyayê. Bersiva vê protêstoyê, karmendê wuzerata Rûsyayê Karê Der Nêratov ji navê wezîr Sazonov 24-ê nîsanê bi birqî •ande Gîrsra, ku wî serokwezîrê Turkeyayêra bêje, ku Ebdurrizaq hê ji meha çirya pa• (novêmbêr) sala 1913 heta naka li Pêtêrsbûrgêye û venegerîyaye li Îranê, lê •êx Taha ji Êrmîyayê cîguhêzî Tewrêzê, dûrî sînor kirine. Nêratov li dawîyê dinivîsî: "Dêmek, ser erdê nêzîkî sînor

naka kes nemaye, wekî bandûra xwe ser rew•a erdê Turkeyayê bihêle. Rabûna kurda divê her tenê bi wê bêqanûnîyê û hukmdarîya bêtew•eva bê •irovekirin, yên ku îro li Turkeyayê hene.“¹⁸

Dewleta Osmanîyê bi lez ji herêmên nêzîk le•ker civande Bitlîsê. Ser daxwaza welî 6-ê adare 180 le•kerên turka, bi du topên çîyayî 50 nefer jî pêra, ji Mû•ê cîguhêzî Bitlîsê bûn. Lê 13-ê adarê 150 le•ker ji Wanê gihî•tine wir. Gorî rapora konsûl •îrkov, le•ker bi e•kere digotin, ku naxwazin herine ser kurda •er û gulle berî birê xwe bernadin. Bawarîya serokle•kerên turka tunebû usa jî li ser le•kerên, ku li Êrzincanê hêwirî bûn. Evana ne ku tenê digotin, naçine ser kurda, lê ser wana •ik hebû, ku pa•ê, hema ku bigihîjin Bitlîsê, wê derbazî pi•ta kurda bin.

Di vê rew•a giranda qaymeqamê Hîzanê, ku destê wî di girtina Melle Selîmda hebû, ji tirsaxwe Hîzan hi•t û çû Bitlîsê, cem welî xwe ve•art. Peyra mudîrê nehîya Datîkê revî çû Bitlîsê. Ev herdu herêmên Kurdistanê demekî dirêj bê hukmdarîya karmendên turka man û ketin bin destê kurda. Kurdên Nehîyê, Xoyûtê û Modkê jî berî tehsîldarên turka dan û hukmdarî girtin destê xwe.

Kûmaç, gundê ku Melle Selîm lê hêwirî bû, bibû navenda serhildanê. Kurdên, ku li Kûmaçê civya bûn, ji bona ku karibin pê•îya hêrî•a le•kerên turka bisekinin, dora gund senger û xendeqa kolandin, têda cî girtin û ala serhildanê ser gund rakirin. Kurdên •ori•van li Kûmaçê rojbiroj hîvîya hatina kurê Bedirxan-begê bûn. Li wê navêda ermenîyên gundê Xûltîkê bi daxwaza Melle Selîm ji bona çekdarên kurda baltê hesinî çê dikirin, lê hesenkerên ermenî yên gundê Olekê kêr çê dikirin.¹⁹

Her roj kurdên Bitlîsê yên welatparêz xeber ser karûbarê welî ji Melle Selîmra di•andin. Carekê du namebirê Melle Selîm: kurê •êx Qadir û kurdekî ji Nehîyê Elî-axa, name di destê wanada, ketin destê cendirmê turka. Elî-axa agîtatorekî kurdayî çeleng bû. Berê ew li dîwana sultan Ebdul Hemîdda kar dikir, lê pa•ê zivirîbû Kurdistanê û pi•tovanîya kurdên •ori•van dikir. Destê namebirada du namê serokên serhildanê hebûn, yek ser navê welî hatibû nivîsarê. Têda kurdê •ori•van jê dewa parastina •erîetê dikirin û dixwastin, ku ew xeracê dewletê gorî •ertên •erîetê ji gel kom bike. Nema duda, ew bersiva nama •êx û xanedanê kurdên Bitlîsê bû, ku wana ji serokên serhildanê pirs kiribûn.

Mezher-bêy dît, ku kurdên Bitlîsê pi•tovanîya serhildanê dikin, ji bona karibe ber kurda bigire, li nava bajêr rew•a le•kerî (îdara awartê) beyan

kir. Gorî wê biryarê, pi•tî ku roj biçûa ava, heqê kesî tunebû ji mala xwe derketa nava bajêr.

Stambûl ji karûbarê welîyê Bitlîsê Mezher-bêy razî nîbû. Cuwanturk bona ku rew•a Bitlîsê bidin guhastin, wî ji welîtyê avîtin û dewsa wî muteserifê Sêrtê Mustefe Ebdul Xellaq-bêy, yê ku xizmê Talaat-bêy bû, welî kiv•kirin.

Kurd tivdîra hêrî•a ser Bitlîsê didîtin. Welîyê nû ji bona karibe peywendîya Melle Selîm û kurdên Bitlîsê ji hev bide birînê, kemîna cendirma dora bajêr danî. Melle Selîm ji bona çekdarên xwe hêwrekê nêzîkî Bitlîsê digerya. Wî, çar kesên xwe •ande dêra ermenîya Xindirakatar, ya ku ber pîya bajêr bû, ku cî bigrin. Her çar jî li dêrê ketin dafika cendirma. Cendirme wana girtin û anîn Bitlîsê.

Rojnama *Horîzon* ser girtina van kurda dinivîsî: "Van çar kurdên, ku li dêra Xindirakatar girtibûn, bi dest girêdayî anîn nav bajarê Bitlîsê. Wexta wana berbi girtîxanê dibirin, ewana serbilind û rûge• dime•îyan. Meriv bi wan dihesîya, ku bawarîya wana ser rastîya doza xweda çiqasî xurte. Bi rastî, bawarîya kurda ser heqîya dozêda gelekî xurte. Ewana bê tirs û bê xof ber xeterê û ber mirinê diçin." ²⁰

Melle Selîm ser girtina van çar çekdara xeber •ande welîra, ku wî bi zû girtîya azad berde, eger na, digot ku dewsa wan herçara wê 25 cendirmên turka dîl bigire. Welî daxwaza Melle Selîm bi cî neanî û tivdîra hêrî•î ser Kûmaçê dît.

Le•kerên Bitlîsê, ku piranîya wana eslê xweva kurd bûn, gura welîyê nû hatî nekirin, neçûne pê•îya kurda. 19-ê adare her tenê 400 le•kerên nû hafî, bi du topên çîyayî, çûne ser Kûmaçê, bona ku dora gund hesarê bigrin. Kurd ji ber ku ha• merema welî hebûn, li gelîyê Ozê rê li pê•îya le•keran girtin.

Gava le•kerê turka ketine gêlî, çekdarên kurda wana dane ber gulla û neçar kirin berbi de•ta Seyîd-ove birevin. Kurd dane pey le•kera. Evana her tenê bi rîya Sêrtê karibûn bigihîjine Bitlîsê û xwe ji destê kurda xilas bikin. Ser rê kurdên gundê Îgnêvê bi serokatîya •êx •ihabêddîn, xizmê Seyîd Elî, rîya wana birîn û •erekî xurt pê•îya le•kera danîn. Nêzîkî Sêrtê, îjar kurdên Modkê, Syûrêmê û Hyurmûzê ji sê alîya dora wana girtin û gulla li ser barandin.

Çekdarên kurda pê bi pê dane pey le•kera û êvara 1-ê nîsanê xwe gîhandine binya bajarê Bitlîsê. Gava ku kurdên Bitlîsê reva le•kerê turka dîtin, ewana jî li taxa ku ba•ûrî bajêr bû, avîtin ser qereqola polîsa û çek ji destê wana girtin. Welîyê Bitlîsê ji tirsê serê xwe unda kir, newêribû le•ker derxe pê•îya kurda, qet na hema rîya ku dihate nav bajêr ji kurda biparêza. Rîya bajêr ma vekirî.

Berî ku kurd dakevin nav bajêr, yek ji serokên serhildanê, •êx •ihabêddîn namekê ji welîra •and û çend •erta danî pê•îya wî: wekî welî herçî çek, cebirxane û zexîrê dewletê li bajêr hene, tesmîlî destê kurda bike; karbidestên turk bajêr terk bidin, jê derên; dergê girtûgeha veke û hemû girtîya azad berde. Di dawîyêda •êx gef dixwar, heger welî van daxwaza bi cî neyne, kurdê hêrî•î ser bajêr bikin û bi destê zorê •ertê xwe bi cî bînin.²¹ Name bê bersiv ma.

Kurdên çekdar di •eva 1 û 2-ê nîsanê bi qelfe-qelfe (grûp-grûp) ketne nava bajêr. 2-ê nîsanê, roja pênc•embe dora 1200 kurd daxilî nava bajêr bûn. Gorî •edetîya merîyên amade, di destê hevsidî ji wana çek hebû, lê destê kurdên mayîn, her tenê •ûr, mer, balte, xencer, kêr û tivingên caqmaqlî bûn.

Berbang 3-ê nîsanê hemû bilindcîyên nav bajêr: •erîf-tepesî, Dîdeban, ku hema li himberî dîwanxana hukümetê bû, 900 mêtrî jê dûr, cî girtin û ala xwe rakirin. Pi•tî vê kurd li hemû taxên Bitlîsêda ala xwe rakirin.

Foto 11 b Nr 185

Dîdemek ji bakûrê bitlîsê

Ji pirtûka Pietschmann, V., Durch kurdîsche Bergê und armenîsche Städte

Bajarê destê kurdada bû. Le•ker xwe dabûn ber kazirma, kîlerê çek-sîleha û ber dîwanxana dewletê li Gokmeydanê. Le•ker ji tirsê xwe newêribûn gulla ser kurda bibarînin. Pi•tî ku •êx Mehmed-efendî, alîgirê "Îttîhad we tereqqî" û miftîyê Bitlîsê ber le•kera gerîyan û bi wanara axaftin, nû le•ker gulla ser kurda barandin.

•er ji berbangê sehet hefta destpê bû, heta êvarê dom kir. Miftî Ebdul Mecîd efendî, ku destpêkêda pi•ta kurda digirt, xayîn derket. Pi•ta kurda berda û derbazî alîyê hêzên dewletê bû. Wî dergê mala xwe ber le•kera vekir, hî•t ku le•ker bikevin hew•a wî û ji pi•têva li kurda xin.

Ji navdarên kurdên Bitlîsê Yûsif-pa•a û yê mayîn, bona ku pi•tgîrya xwe dewletêra bidin xuyakirinê, ber welî gerîyan, çek jê xwastin, ku ewana jî pê•îya kurda •er bikin. Pira•îya ermenîyên bajêr ji tirsaxwe revîbûn, xwe avîtibûn konsûlxana Rûsyayê.

Nêzîkî seheta 4-a kurd •kestin, ji ber ku gelekên wana ji gullên mêtralyoza û re•a•a hetine ku•tin. Nav kurdada te•kîldarîya •er tunebû. Kurd bê tiving xwe davîtin ber devê mêtralyoza û re•a•a. Xayîntîya hine xanedanên Bitlîsê du tîretîyê avîte nava kurda û pi•ta •ervana •kest. Kurd neçar man ji bajêr derên. Ewana birîndar û ku•tîyên xwe rakirin û berebere ji Bitlîsê derketin. Parek ji kurdên çekdar, yê ku li nav baxçê dora dêra ermenîya Sûrb Gêvork hêwirî bûn, tabî girtin, ji cîyê xwe derneketin û •er kirin heta •ev nîvê •evê.

Di vê navberêda ji kurda nêzîkî 150 merî hatin ku•tun û birîndar bûn, lê ji le•kera çar kes hatin ku•tin, sê jî birîndar bûn. Ji gulleyên beredayî, ku le•ker ji tirsaxwe ser bajêr dibarandin, hevt kesên am û tam ji bajarvana hatin ku•tin.

Kurd ji bajêr bi reverev derneketin. Le•ker newêribûn cîyê xwe berdî û bidî pey kurda. Melle Selîm dikarbû tevî le•kerên xwe ji bajêr hêsa derketa, lê wî çend çekdarên xweva kete konsûlxana Rûsyayê û parastina sîyasî ji konsûl xwast.

Rojtira dinê le•ker cardî bilindcîyên nav Bitlîsê girtin destê xwe û dora sê seheta destpêkirin gulle ser taxa kurda Hîrsanê barandin. Dîtin ku ji alîyê kurda tiving nayê teqandin, ketin nava bajêr, mal bi mal geryan ku birîndar û ku•tîyên kurda berev bikin. Ala ku kurd li Bitlîsê rakiribûn kete destê turka. Ew al ji quma•ekî zivir hatibû çêkirin, li ser wê ayetên quranê hatibûn nivîsar.

Birqîyên ku di wê arêda ji Bitlîsê diçûne Stambûlê, her mêranî û çekdarîya le•kerên turka didan xuyakirin. Rojnama *Stambûl* di hijmarên xweda dinivîsî, ku hema çawa kurd daxilî nav bajêr bûn, le•ker bi mêrane hêrî•î ser kurda kirin û berî wana dan ji bajêr derxistin.

Konsûlê Rûsyayê •îrkov raporekî xweda ser van derewa dinivîsî: "Ez karim rismî beyan kim, ku tu ti•t weku tê gotin nebûye. Kurd daxilî nav bajêr bûn û jê derketin, lê le•kerên turka ne destpêkêda, ne jî li dawîyê, tu car hêrî•î ser kurda nekirin. Le•kerê turka qet dil nekirin pey wana jî

bikevin. Usa ku ji kurdara wext jî hebû ji bajêr derên, birîndar û ku•tîyên xwe jî bi xwera bibin. Destê turkada her tenê meytê sê-çar ku•tîya hi•tibûn. La•ê wana jî turk ber dîwanxana hukumetê danîne çewa trofêy".

Gorî nivîsara rojnama *Horîzon*, kurdên ku serî hildabûn û daxilî navbajêr bibûn, tevli kurdên Bitlîsê dora 5000 merî hebûn. Tevî çekdara jinê wana jî kêleka wana bûne û di wextê •êrda gulle û çek gîhandine destê mêrên xwe. Bi •edetîya kesên ku bi çavê xwe dîtine, di nava wanda gelek kurdên birçî û belengaz, bê sitar û tazî hebûne. Hemû nîbûne ku çek girtine destê xwe. Hinekê ji wana çarixên wan bin binçenga, ber wê sur û sermê, berf û baranê li pi•ta çekdarên Melle Selîm sekinîne. Ewana tev li parastina mafê neteweyî, usa jî ji ber rew•a xwe ya sosyal abûrîyê rabûne dijî dewletê.

Tevî wê birçîbûnê û rew•a jîyanêye xirab, ewana xwe talanê û dizîyê bernedane, destdirêjî li mal û milkê bajarvana nekirine. Hên zêde. Ermenî gilî dikirin, ku nan û xurekê ku xelqê bajêr dirêjî wana dikirin, wana hilnedida, wekî pa•ê nevējin kurd talanêva mijûl bûne. Her tenê ardû ji destê wana girtine, wekî agir dadin û xwe ber germ bikin. Himberî ermenîyê bajêr xwe bi dostanî xway kirine. Bêxatirîya tu kesî nekirine. Ser van bûyarana bi xwe rojnamê ermenîya *Horîzon*, *Arêv*, *Mi•ak*, *Azatamart* û yên mayîn gilî dikirin.

Karmendên dewletê gorî programa cuwanturka, dikirin ku kurd dijî ermenîya rabin, lê ew yek ji wanara lev nehat. Di wextê serhildana Bitlîsê karmendên cuwanturka, ji ber ku tirsê ermenîya ji serhildana kurda hebû, mecal bernedan, ku ermenî himberî kurda rakin û bi wê yekê nekokîyê navbera kurda û ermenîya bi cî bînin.

Dema ku kurd ketibûn Bitlîsê, Îhsan-pa•a giregirên ermenîyên Mû•ê gazî cem xwe kir û ji wana alîgirtina çekdarîyê dijî kurda xwast. Ev pê•nîyar bi du serîyava xeter bû. Heger ermenî bigotana na, cuwanturk wana çawa layengirên kurda, dijminê dewletê wê rû derxistana û dijî ermen ku•tin çêkirana, û heger bigotana erê û tevî le•kerên turka dijî kurda rakirana, îjar dijminatî dikete navbera herdû gela. Ti•tê ku hukumet zûva dixwast pêk banîya.

Karo Sasûnî, yek ji serokên partîya ermenîyayî *Da•naktsûtyûn* li Wanê, di bîranînên xweda ser van bûyara wek çevdêr dinivîse, ku ermenî wê fena Îhsan-pa•a ba• têgihî•tin, lê di wê demê neçar bûn ji pa•êra bêjin

erê, lê hema binîva, bi destê nuênerên xwe xeber gîhandin ji kurdara, wekî tu xema nexun, erê gotina wana bi deve û di rastîyêda ewana himberî kurda dest ranakin.

* * *

Ber çavane, ku serhildana Bitlîsê bêtertîb û ne bi gorî planên serokatîya têko•îna kurda destpêbû. Herêmên Kurdistanêyî mayîn deng nedan û pi•tovanîya kurdên Bitlîsê nekirin. Serhildan xwebixwe destpê bû, zû jî bê "alîkarîya" dewletê •kest.

Dewleta cuwanturka ji serhildana Bitlîsê gelekî çavtirsyaî bû. Ji •kestina kurda hêsa nebû. Bûyarên Bitlîsê bûne mene, ku dewlet bi hovîti, bi zulma giran ji heqê kurda bê der. Zulm û zixtîya mezin, ku le•kerê turka pey serhildanê ser xelqê kurd anîn, bala hemû rojnamevana û dîplomatên yêvropî ki•ande ser xwe. Hukumet tu mecalê neda kurda. Ji bona tolehildanê le•kerên xisûsî ji hemû dewera komî Bitlîsê kir û hêzeke xurt avîte ser gundên kurda.

5-ê maha nîsanê du taxbûr le•ker bi mêtralyoza û cebirxane ser 100 hespên barbir, ji Mû•ê gihî•tin Bitlîsê. Zûtirekê taxbûrek topçîya ji sed kesa, bi çar topa, le•kerên Erdî•ê, Xinûsê û ji cîyên mayîn civandin ser hev. Serokê vê hêzê Îhsan-pa•a hate kiv•kirin. 8-ê nîsanê hêzeke ba•qe ji 1400 kesa, •e• taxbûr le•ker, bi mêtralîyoza û cebirxane, bi serokatîya Îbrahîm-bêy ji Wanê raste rast çû ser Hîzanê.

Rabûna kurda çavê hukumeta cuwanturka gelekî tirsand. Bawarîya turka hebû, ku kurd bive-neve wê hêrsa xwe ser ermenîya birêjînin. Lê hesabê wana rast derneket. Wana hilnedan ber hesêb, ku kurd îdî xwe hisyane û wek gelên bindestê osmanîyêye mayîn îdî dawa mafê xwe dikin. Ji vê yekê jî hukumdarên Stambûlê ber tu ti•tî nese kin, ku serhildana kurda nek tenê li wîlayetên Bitlîsê û Dîyarbekirê, lê li wîlayetên Mosûlê, Bexdadê, Êrzirûmê û cîyên mayîn jî bihincirînin, kokbir kin.

Pirsa kurda 4-ê nîsanê bû bingeha civîna "Komîteta îttîhad we tereqqîyê" ya bê sirê. Ser vê pirsê Talaat-bêy bi hûr gilî axaft. Ser vê axaftinê biryar hate girtin, ku têko•îna kurda di nava agir-alavêda, bi xûn herikandinê û ku•tina hezaran kesa ji ser axa Kurdistanê bidin rakirin.

Hukumet ji hey•t kesa mehkema le•kerîyê saz kir. Serokê wê Îbrahîm-pa•a bû, andamên mehkemê du bînba•î, yûzba•îk, du milazim û karmendekî ji bêdayet-mehkemesî bûn. Evana rûni•tin û ser kurdên ku hatibûn girtin, biryara ku•tina wana bi daraxacê derxistin.

Îbrahîm-pa•a pi•tî kavilkirina Hîzanê û gundên dorê, ser rîya vegeerê xwera bi sedan hêsîrên kurda anî Bitlîsê, tevî wana •êx Seyîd Elî, kurekî wî, Feqîr Xelîl – ji gundê Xîrîta, Xur•îdê Elî – ji gundê Xorozê û gelekên mayîn. Demekî dirêj pey •êx •ihabêddîn ketin, lê le•kerê turka nikaribûn wî bigrtana. •êx •ihabeddîn xwast, ku bi çekdarên xweva berb Rûsyayê here, xwe bavêje bin bandûra rûsa, lê rêva, 13 nîsanê le•ker gihî•tine wî û nêzîkî Dîyadînê wî bi deh çekdarava dîl girtin û anîn Bitlîsê.²²

Gorî gotina gotîya, dema serhildanê dora •êx Seyîd Elî 800 çekdar hebûne, lê ji tirsê wî bê gulle teqandin xwe tesmîlî destê le•kera kirîye. Mala •êx Seyîd Elîda mezbetek kete destê turka, ya ku Melle Selîm bi xwe ji bo konsûlê rûsara nivîsîbû û binîda jî dora 1000 kurdî morê xwe danîbûn. Ber î•kencê •êx Seyîd Elî berxwe neda û navê 80 kurdên Bitlîsê, ku pi•tovanîya serhildanê kiribûn, da destê turka. Di vê navêda, xanedan û •êxên Bitlîsê ji tirsê xwe mezbetekê ji navê xwe nivîsîn û bi birqî •andin Stambûlê. Têda nivîsîn, ku ewana pi•tgirê hukumetêne û gunehbarê bûyarên Bitlîsê her Melle Selîm dibînin.

Zulma ser kurda berdewam dikir. Îhsan-pa•a jî di hindava xweda gelek kurd dîl girtin û anîn kela Bitlîsê tijî kirin. Konsûlê rûsa raporekî xweda dinivîse, çawa cendirme û le•kerên turka zulma mezin û î•kence serê girtîya danîn.

"...duh, 10-ê nîsanê, kurdekî, sax û silamet ji hebsê birin oda pirsyarkirinê, lê wî ji wêderê derxistin serê wî di xûnêda gevizî bû. Ser serê wî tijî kils bû. Bi bawarîya turka kils xûn dide sekinandinê û ê•a sêrî derdixe".

Gunehê wî kurdî ew bûye, ku wî di rojên serhildanê kurê •êx Seyîd Elî yê mezin bi çend çekdarava li Bitlîsê gazî mala xwe kirîye û nan daye wana. Zapitek li kelê dewsa avê mîza merîya daye kurdekî birîndar. Birîndarekî dinê, le•kerên turka awqas bi pihîna û serê tvinga lêdabûn, ku nedihate naskirinê. Ji destê pîrbûna girtîya li kelêda cî û sitar nemabû. Ji bona ku karibin girtîya cî bikin, welî xanîyên nû girtibû kiribû girtîgeh. "Kela Bitlîsê,- •îrkov dinivîsî,- bûye cîyê, ku merîyê normal têda dîn dibe".

Înglîs Hamakêr û fransûz Gîbêrt wê demê ji Stambûlê hatibûn Bitlîsê û bi •êwrên xwe pi•tovanîya cendirma û le•kerên turka dikirin.

Ber zulma le•kerên turka û bi gi•tî ber girtina gundîyan û hovîtiya ku di zîndanêda dijî girtîya dihate kirin 300 jinên girtîya ji gundên der û dora hatin Bitlîsê û me•a nerazîbûnê dane xuyakirinê, ji hukumetê xwastin, ku girtîya azad berdin. Dema xwenî•andanê cendirme hêrî• birin ser jinên kurd û bi destê zorê wana belakirin. Jin tivdîra xwe didîtin, ku zûtirekê xwenî•andaneke nerazîbûnê î nû destpê bikin.

Berî ku mehkema serokên serhildana Bitlîsê bikin, hukumdarên Osmanîyê dixwastin bi her awayî Melle Selîm û hevalê wî ji konsûlxana rûsa derxin û daraxacê xin. Welî 20 cendirme û le•keran dabû ber her malekê, ku nêzîkî konsûlxanê bû. Ber dergê her baxçekê, ser banê xanîya tijî le•ker bûn. Hema dibû •ev ewana dihatin ber dergê konsûlxanê.

•îrkov ji daxilbûna Melle Selîm û hevalên wî li konsûlxanê •erpeze mabû, nizanibû çî bikira. Ser vê wî bi birqî •êwra baylozê xwe dixwast bistanda. 4-ê nîsanê bayloz ji konsulra dinivîsî: "Tu rê tune ku Melle Selîm û kurdên pêra cinsyata Rûsyayê bistînin. Wî li konsûlxanêda xayke, heta ku ew bi xwe bixwaze derê" ²³

Bayloz çend seheta •ûnda birqîke dinê di•îne: "Ji bîra neke, ku eger em dixwazin kurda dijî xwe ranekin û pêra jî pi•tovanîyê li karê qaçaxtyê jî nekin, divê em Melle Selîm û hevalên wî bidin bawarkirinê, ku ewana bi rezadilîya xwe konsûlxanê bihêlin û derên herin li ku dixwazin. Çiqas zû ewana vê yekê bikin, awqas ji wanara ba•e." ²⁴

Ser axaftina •îrkov tevî Selîm û hevalan, çend kes ji konsûlxanê dertên û cî bi cî dikevin destê cendirma. Li Konsûlxanê her Melle Selîm û sê hevalên wî dimînin.

Cuwanturk dixwastin bi destê baylozê rûsa hukmî ser konsûl bikin, ku Melle Selîm bi hevala ji baylozhanê derxista. Serekwezîrê Turkeyayê nameke taybetî ji Gîrsra •and, ku kurda tasmîlî destê dewletê bikin. Bayloz di bersivêda nivîsî, ku di bingeha têko•îna kurdada mercên sîyasî hebûne, ser wê jî daxwaza wî nikare bi cî bîne. ²⁵ Rojtira dinê serekwezîr îjar bi xwe tevî Gîrs rûni•t û kir ku bi axaftina xwe wî qana bike. Lê wek Gîrs ji wezîrê xwera dinivîse xuya dibe, ku Gîrs îjar jî bersiva serekwezîr her wek berê dide. ²⁶

Gorî biryara, ku Gîrs ji •îrkovra •andibû, ser Melle Selîm û hersê hevala zorî çê nebû, ewana ji konsûlxanê derneketin. Xuya bû, ku hema kurd ji konsûlxanê derkevin wê bikevin destê cendirma. Rûsya nedixwast qedrê xwe ber çavê kurda bavîta.

Mehkema le•kerîyê hîvîya girtina Melle Selîm nesekinî. 23-ê nîsanê bi biryara mehkema le•kerîyê yanzdeh kurdara ku•tina bi daraxacê derket. 7-ê gulanê, berbanga sibê li Bitlîsê li bazarê, ser Gyokmeydanê biryara ku•tina wana bi cî anîn. Navê wan •ehîdan ew bûn: •ihabêddîn, apê wî •êx Sehîd Elî, birê wî •êx Mehmed •îrin, Feqî Xelîl (ji Xîrîtê), Melle Efendî (ji Korckanê), Melle Muheddîn (ji Gergerê), Elî-axa (ji Xîwrîzê), Xur•îd (ji Xorosê), Mecît (ji Korckanê), •êx Xeyro (ji Kûmaçê), Mehemed Kîrîklî (ji Bîtîsê). 26-27-ê nîsanê daraxacê xistin usa jî Sulêyman-axa (ji Hackanê), Selîm Feqî (ji Yako) û Hecî Mêrxan (ji Kûmaçê). Divên wexta •ihabêddîn tînin darda kin, warisê daraxacê sê cara diqete. Gorî •ertên •erîetê, gava waris diqete, divê guneh ji ser gunehbara rakin û wî azad bikin. Lê hukumdarên osmanîyê, ku timê ji navê •erîetê û îslamefîyê kurdara diaxaftin, îjar îslamefî ji bîr kirin û biryara xwe ya hov bi cî anîn. Dardakirina •êx •ihabêddîn di nava kurdada gelek deng da û nerazîbûna xelq pê•da anî. •ihabêddîn çawa dîndar û merivekî rastgo û paqî• di nava kurdada gelekî bi qedir bû. Hurmeta wî ji ber xeysê wî î rehm di nava xelqê ermenîda jî gelek hebû.

Ser sîngê •ehîda textek pêva dardakiribûn, ser nivîsîbû: "Ciza ku•tina bi daraxacê bi biryara dadgeha le•kerîyê hatye girtin, ji ber ku ew parekî millet bi çek dijî hukumetê rakirîye, xwastîye hukumet ji ser text bavêje. Biryar bi îradê sultan hatye morkirin." ²⁷

Dora daraxaca le•kerên turk bi tivingê singu sekinîbûn. Nav bajêr qedexe bû ser •ehîda biaxivin. Kesên ku bê îzin nêzîkî daraxacê bûna dihatin girtin. Îzna hina kesa dan, ku bên binêrin û herin.

Hukumdarên turk roj-roj kurd darda dikirin û geleka jî sirgûn dikirin, lê kela vala nedibû, girtîyên nû danîn û tije dikirin. Her tenê ji 12 heta 25 nîsanê 130 kurd ji •ataxê, Hîzanê, Kyûltîkê, Gergerê, Gava•ê, Karckanê anîne girtîgeha Bitlîsê. Tevî kurda ermenî jî hatine girtin. Ermenî Hakop ji Kyûltîkê, ji ber ku ji Bitlîsê genim ji kurdara anîbû Kûmaçê û Nex•o, ku Hakop mala wîda xew kiribû, wana jî kiribûn kelê. Kurdên, ku gunehbarîya wana dihate îzbatkirin destxweda daraxacê dixistin. 22-ê

gulanê li Bîtlîsê Melle Resûl ji gundê •êx-Cinan ser qeza •îrvanê daraxacê xistin. Hê di meha adarê Melle Resûl ji bona tevbûna serhildanê hatibû girtin. Lê welî wî berda, bi sozekê, ku bibe cesûsê dewletê û ser têko•îna kurda xeber bigihîne dewletêra. Melle Resûl nebû xayînê gelê xwe. Ew pey derketina ji kelê car din dest bi propaganda dijî dewletê kir. Wî girtin û bi biryara mehkema le•kerîyê daraxacê xistin. Dema dardakirinê Melle Resûl bi dengê bilind ji karmendên turkara kirîye qîrîn: "•ikir ji xwedêra, ku bi destê musulmana tême dardakirin. Min rûsa nedît, lê ez bawarim, zûtirekê hûnê wana bibînin û ewana wê heyfa me ji we hildin". Ser sîngê wî dîsa textika nivîsarê darda kiribûn.

Foto 10 Nr.184

Kela Bitlîsê

Ji pirtûka Pietschmann, V., Durch kurdîsche Bergê und armenîsche Städte

17-ê nîsanê ji kelê 44 kurdên am û tam, ku qet tevî serhildanê nebibûn hatin berdan. Bi tevî wan •êx Ezîz ji gundê Xîwrîzê jî berdan, ji ber ku ew xayînê milletê xwe bû û li dema serhildanê ser kurda xeber digîhand cendirma. 45 girtî sirgûnî Sînopê kirin, ji bona karê giran. Ji navdarên Bitlîsê jî gelek hatin girtin, milletwekîlîyê berê Seedulla-miftî zadê, •êx Nusreddîn û Nasirulla – •êxên ji malbata Qadirî, Sadiq ji Sîmêkê, Cibranlî Cindî û yên mayîn. Berî wana dane Yêmênê û Mûsilê û cîyê sirgûna wana ji xelqê ve•artin.

27-ê nîsanê, li Mû•ê ji bo çevtirsandina xelqê, dewletê fermanek derxist, heger heta yekê hezîranê, hemû kesên ku ser wan ferman hatye derxistin neyên xwe tesmîlî destê dewletê nekin, dada wan daraxace. Gunehgirtina daraxacê dikete ser wan kesan jî, yên wan fermanluya biparastana, ya jî cem xwe ve•artana.

Demekî dirêj cendirme û le•kerên turka dabûn pey •êxê Tîlê Mehemed Emîn û birê wî Ahmed-xan. Herdu tevbûyên serhildanê bûn. Ji turkara lev nedihat bigrin. Ev herdu bira jî li Bitlîsê bi xurtî dijî turka •erkiribûn. Taxbûrên turka, yên pey wana ketibûn ji bona girtinê, ji destê wan xo•mêra gele zirarê dîtin. Mehmed Emîn û hevalên wî le•ker diku•tin û direvîyan çîya.

•erekî giran Bi•arê Çeto û birayê wî Cemîlê Çeto pê•îya turka danîn. Ji bona girtina van herdu bira le•ker çûne ser gundê Guzelderê li welata Xerza. Her tenê di •erê 9-ê hezîranê 8 zapit û le•kerên turka hatin ku•tin. Bi•ar serokê cendirmên Sêrtê Hecî Kazim-efendî bi du cendirmava dîl girtin û bi xwera birin çîyê û hersêka jî darda kirin. Hemû hêzên cendirma, çî ku di bin destê welîda hebûn, pêra jî 3–4 taxbûr, bi top û mîtralyoza, le•kerê peya û sîyar ser Xerzanê girtin. Bi•arê Çeto û çekdarên wî vê carê jî ji destê turka xilas bûn. Le•ker û cendirme hêrsa xwe ser gundiyên am û tam •kênandin û zulmekî giran li wê kirin.²⁸

Mehkema le•kerîyê karê xwe heta havînê domand. Ber zulma dewletê her Sêrt serê xwe dananî û demekî dirêj berxudanê kir. Di destpêka gulanê andemekî serhildanêyî aktîv Yûsuf Kemîl-beg li Sêrtê hate girtin. Birê wî Sulêman-beg di wextê •erê tevî le•kerên turka hate ku•tin. Yûsuf Kemîl-beg sirgûnî Bêyrûtê kirin. Rêva, li Helebê Yûsuf Kemîl-beg rastî karmendên konsûlxana Rûsyayê fon-Tsîmêrman hat û jê hîvî kir, ber konsûlê sereke li Bêyrûtê xeberde alî wî bike, bighîje Stambûlê û ji wêderê derbazî Rûsyayê be. Di dema rastpêhatinê Yûsuf Kemîl-beg got, ku gorî biryara seroketîya serhildanê, kurd gerekê 15-ê nîsanê rabûna, lê serhildana Melle Selîm, mehekê berî biryarê destpê bû û hemû planên serhildanê têk da.²⁹ Di axaftina xweda Yûsuf Kemîl-beg ji konsûl hîvî kir, ku rûs Melle Selîm tesmîlî destê turka nekin.

Cuwanturk himberî •erkarên kurda yên doza neteweyî diparastin bi zulmeke giran rabûn. Bi ku•tinê, daraxaca, sirgunkirina ji heqê wan hatin der, lê bi xayînên kurdara dostanîya xwe dîhar kirin, ber xizmeta wane kirêt pê•kê•a rewa kirin, wezîfê bilind dane wana. Xanedanê Bitlîsê, yên xayîn ji alîyê dewletê bi mêdal û nî•anên bilind – Mecîdîyê û Osmanîyê yên dereca 4-a û 5-a hatin rewa kirin.³⁰

Kurdistan dikelîya. •îrkov ji Bitlîsê dinivîsî, ku kurdên Korckanê, •îgranê, Êzê, Mezrê, li qezayên Varto, Modkê, nehîyên Xoyûtê, e•îrên ku bin destê Qasim-bêy û Mûsa-bêyda bûn, hemû tivdîra serhildana nû didîtin.³¹

Cuwanturk dest ji Melle Selîm neki•andin, kirin ku wî ji destê konsûlê rûsa derxin. Rojnameyên turka *Sabah*, *Îqdam*, *Tanîn*, *Stambûl* (bi firansî çap dibû) û yên mayîn, wutar ser wutara ser serhildana kurda dinivîsîn û

gunehbarîya konsûlê rûsa •îrkov danîn ser zar, guva wî dema serhildanê pi•tovanîya kurda kirye. •îrkov raporekî xweda 24-ê gulanê ser van firt û fêlan disekine û bi fireyî bingeha van derewa dide xuyakirin: "Di dema van bûyarên tûjda karê konsûlxanê her parastina xelqê xaçparêz bûye. Armanca belakirina van buxdana di nivîsarên wanda ba• dîhar dibe. Ewana dixwazin serhildana kurda bi destê xerîb •iro vekin, dixwazin bidin xuyakirin ku hukm ji derva ser kurda hebûye. Vira ez hêja nabînim li ser wan sedama biaxivim, yên dehan sal berê di bingeha gelek serhildanên kurdada, di bingeha •erên kurdaye çekdarîyêda dijî turka hebûne, weku ev •erê Bitlîsêye. Her ez dixwazim agahdarîya baylozxana Împêratorîyê ser wê hebe, ku hemû nivîsarên rojnama bi temamî bê bingehin, deng û bes ji kanîkî turka ya naskirî, ku li Bitlîsêye, dertên. Bê•ik armanca wana ewe, ku deng derxin û tehsîrî ser bawarîya xelqê bikin, bona karibin, kurdên ku xwe avîtine ber bextê konsûlxana Împêratorîyê, parastinê û hêwrê ji me dixwazin, em bidine destê hukumdarên vir".³²

"Kanîya turka ya ba• naskirî" ku •îrkov hiltîne ser zar, ew welîyê Bitlîsê Abdul Halîk-bêy bû. Welî deng bela dikir, guva kurdên ku xwe li konsûlxanê spartine, ew ne •êxin, ew qaçaxçîne (e•qîyane). Dêmek serhildana kurda ser bingeha sîyasîyê nebûye, armanca kurda alan û talan bûye. Ji vê jî parastina serokê serhildanê neheqîye, bingeha wê tune. Welî ji bona ku daxwaza xwe bi belge bida îzbatkirin, wî gorî dilê xwe, bi destê xwe mezbetekê nivîsîbû û •andîbû li gundên kurda û ermenîya, ji gundîya morê wana kom dikir. Ermenîyên ku ji gunda dihatine nav bajarê Bitlîsê gilî dikirin, çawa cendirma bi destê zorê û bi xapandin ji wana mor kom dikirin. Konsûl ba• ha• ji van gilîya hebû. Ew di rapora xwe ya 31-ê gulanê ji Gîrsra dinivîsî: „Xuyaye van mezbeta Babil Elî wê dayne ber berêzîya we. Ser nehêjabûna van nivîsara çêtire hûn ji destpêkê bizanibin. Xisûsyeta têko•îna kurda hukumdarên turka û dadgeha le•kerîyê bi kurtî û sade li nivîsara, ku wana bi destê xwe nivîsîbûn û li ser sîngê kurdên daraxacê xistibûn, hatye navlêkirin. Ser rêbirrya kurda, ku welî wa bi çelengî lê digere, di biryara mehkema le•kerîyêda qet xeberek ser nayê gotin. Heger em dixwazin rêbirrên kurda bigerin, ez dikarim ji Berêzîya Wera bêjim, ku ewana gi•k heta

naka sax û silamet di azadîyêdanin û eva îdfî çend sale tu kes ji wana nehatye dardakirin. Heger kurd naka têne dardakirin, sedema wê ti•tekî mayîne.³³

Hukumet ji Stambûlê pe kiribû ser welîyên Bitlîsê, Dîyarbekirê, Erzirûmê û wîlayetên mayîn, ku her rê û dirbên serhildanê ber kurda bidin birîn. Hêzên le•kerî yên xurt Kurdistan dagirtin. •erê kurda li herêmên Sulêymanîyê, Behdînanê, Bazîdê, Dêrsimê dom dikir. Lê belê le•ker giranîya xwe dabû ser wîlayeta Bitlîsê. Welîyê Bitlîsê ji bona ku serokên cuwanturka bi karê xwe bide razîkirin û ber çavê wana •îrin be, birqîyê pîrozbayê di•andin Stambûlê, guva pirsê kurda li wîlayeta wîda îdfî serhevda hatye û ji rabûna kurda tu tirs nemaye. •îrkov ser vê derewa welî di raporekî xweda dinivîse: „*Hukumdarên turka ji kurda çiqasa sirgun dikin, daraxacê dixin, dîsa qet nikarin bêjin, ku rew• li wîlayetê ba• bûye, her dera ker û lale. Rew• ne weke gotina welîye. Kareseta turka ya tûj her çiqas diçe kela kurda hên zêde dike. Gorî kirinên wana jî kurd bersiva hukumetê, cendirma û le•keran didin*“.

Le•ker û cendirma hema ji qezakê derdiketin, kurd dîsa serî radikirin. Du caran le•ker mecbûr bûn vegerin ser Modkê û Xarzanê. Li gundê Kûranê cendirmê ku hatibûn ber deynên xereca dewletê pezê gundîyan bi destê zorê berev bikin û bifro•in, gundî dijî wana rabûn, bi mêrane •er kirin û nehî•tin cendirme pez berev bikin. Welî 100 le•kerên dinê ji Bitlîsê •ande ser gund. Du taxbûr le•ker bi mêtalyoza ji Mû•ê rê ketin. Pi•û vê her ji wanara li hev hat, ku pez û dewarên gundîya berev bikin, bidin ber xwe û bivin li bazara Bitlîsê bifro•in.³⁴

Bûyarên Kurdistanê nek tenê bala Rûsyayê ki•andibûn ser xwe. Guhdarîya Almanîyayê jî ser kurda gelekî hebû. Almanîya dostê Turkyaya Osmanîyeyî kevn, di dewra cuwanturkada sîyaseta xwe li Turkyayê hên xurt kir. Almanîya dixwast hukumdarîya cuwanturka cî bigre, bona ku karibe otorîtêya Rûsîyayê li wîlayetên ser erdê Ermenistanê û Kurdistanê kêmkê, ku dema •êr destpê be karibe bi xurtî pê•ya Rûsyayê •er bike. Ji ber wê jî Almanîya dikir, ku gelên bindest azadîya xwe nestînin û wek berê, di bin hukimê turkada bimînin. Navbera herdu dewletada biryara alîkarîyê hebû. Xên ji întêrsên abûrîyê, •erezayên almana yên çekdarîyê karekî mezin dikirin ji bona telîmkirina artê•a turka. Bûyarên Kurdistanê ne bi dilê Almanîyayê bûn. Ji ber ku gelek navdar û seroke•îrên kurda xwe li bextê Rûsyayê spartibûn, xof ketibû nava dilê dîplomatên alman.

Ser rew•a Kurdistanê konsûlê Almanîyayê li Erzurûmê Andêrs zêde xem dixwar. 11-ê hezîranê Andêrs ser Xarpûtê û Mû•ê xwe gîhande Bitlîsê û sê roja •ûnda vegeŕîya Wanê. Di plana Andêrsda hebû du meha li Wanê bimîne.

Çima Andêrs Erzurûm, cîyê konsûlxanê, hêwra xwe ya bingehî, hî•t û du meha li Wanê derbaz kir?

Bajarê Wanê li wê demê bi du maneên giringva bala Andêrs diki•ande ser xwe. 1.Wan nêzîkî sînore Îranê bû. Dewra vî bajarî di nava peywendîyên Îranê û Turkyayêda mezin bû. Deng û besên ser bûyarên sînor zû digihî•tin Wanê. Amadebûna konsûl li Wanê wê alî cuwanturka bikira, ku hukmê rûsa li vê herêmê kêmbê. 2.Ji vir Andêrs dixwast ji nêzîkayê ser rew•a Kurdistanê veba, dayîn standinê xwe li nava kurdên ser sînor diha xurt bike.

Di nava wan sê rojanda ku Andêrs li Bitlîsê derbas kir, her tenê carekê seradanekê da konsûlê rûsa •îrkov û jê pirs-pirsyara li ser têko•îna kurda kir. Bêtir wî dixwast ji konsûlê rûsa pê bihesya, ka •îrkov çî difikire û çî dixwaze bike tev Melle Selîm. Gelo wê bi•îne li Rûsyayê, yan wê li konsûlxanê bihêle? Andêrs xofê dik•and, ku rûs wî cîguhêzî Îranê bikin, bivin bigihînin Ebdurriyaz Bedirxan, Seyîd Taha, Simko û •êx Selam Barzanî. Almanara e•kere bû, ku ermenî yazîya xwe bi Rûsyayêva girêdabûn, îjar ku kurd jî bighî•tana Rûsyayê, ji hev çûna Împêratorya Osmanîyê dibû bêfitya, ti•tê ku dest nedida Almanya Qeyserîyê.

Hatina Andêrs li Bitlîsê ne bi dilê ermenîya bû. Di plana Andêrsda hebû rastî ermenîyên Bitlîsê bê, lê di nava wan sê rojanda kes ji ermenîya seredana Andêrs nekir.³⁵

Çend meha •ûnda pey bûyarên Bitlîsê •erê cihanêyî pê•in destpê bû. Roja •er navbera Rûsyayê û Turkyaya Osmanîyê destpê bû, cendirmê turka hucumî ser konsûlxana Rûsyayê kirin, Melle Selîm hevalava derxistin û daraxacê xistin.

* * *

Xisûsyeta serhildana Bitlîsê kîjan bû?

Gava serhildana kurda ya sala 1914-a li Bitlîsê beremberî wan serhildanên kurda dikin, yê berî wê pêk hatibûn, em dibînin, ku ev

serhildan bi goveka xwe û berxwedana çekdara ber gi•ka dadixwe, kêma taqet dertê. Dora 5000 çekdar hêrî•î ser Bitlîsê kirin, du roja •ere wana dewam kir, pa•ê jî hî•tin û ji bajêr derketin, bela bûn. Le•kerên turka pi•tî belaw bûna wana hêrî•î ser gundên kurda kirin. Tu divêyi ji wê serhildanê qet zîyana mezin ji dewletêra tunebû, lê ji ber çî dewlet zulmekî wa bi giran anî ser Kurdistanê?

Têko•îna kurda di sedsalîya XX xeysetê neteweyê standibû. Daxwaza kurda ya serxwebûnê ji qalibê •erên e•îretîyê bere bere derdiket. Rew•enbîr û serokên têko•înê karê serhildanê dixwastin bi pîlan bime•înin, gumana xwe, peywendîyê xwe gorî rew• û sîyaseta gelên ku bin destê osmanîyê bûn dime•andin. Kurd îdî ser qencî û xirabîyên xwe bêtir hi•yar bibûn. •ere kurdayî neteweyî-azadarîyê tevî •erê xelqê gundî û cotkarên hejar û belangaz ya sosyal-abûrîyê têkel bibû û hên xurt bibû. Heger serhildana Bitlîsê dijî ermenîya derketa ew zulm ser kurda çê nedibû. Têko•îna kurda berbi alîgirtina Rûsyayê diçû. Ji gi•kara xuya bû, ku Împêratorîya Osmanîyê zû ya dereng wê hil•e.

Destpêka •erê cihanê ber •êmîkê bû. Serokên têko•îna kurda guman û armancên xwe bi wî •erîva girê didan. Gelên ermenî, ereb, a•ûr û yê mayîn jî di wê gumanêda bûn. Hukumeta cuwanturka bêtir ji serhildana kurda xofêda bû. Ji ber vê jî xwast, ku bi zulma mezin pi•ta têko•îna kurda bi•kêne.

Serhildana Bitlîsê xitma bi dehan serhildanên kurda bû, yê ku ji destpêka sedsalîya XIX destpê bibûn. Pi•tî •erê cihanêyî pê•in dewreke nû di dîroka gelê kurda destpê bû.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li kovara *Havîbûn*, 1998, Nr.4, r.20–46.

² Binhêre: „Têko•îna kurda li dema nû û nûtirînda“. (Bi zimanê rûsî). Moskva, 1987

³ *Celîlê Celîl* Serhildana kurda ya sala 1914-a li Bitlîsê bi nirxandina rojnameyên ermenîya. (Bi zimanê ermenî) *Îstorîko – fîlologîçêskîy jûrnal*. Nr. 4(111). Yêrêvan 1985, r. 126–134; Her ew. Çavkanîyên nû ji dîroka têko•îna kurda ya neteweyî. Serhildana kurdê Bitlîsê ya sala 1914-a (Bi zimanê rûsî). Kovara *Tyûrkologîçêskîy sbornîk–1978*. Moskwa, 1981.

⁴ AVPR. Fond „Polîtarxîv“, 1914, girêk 546, r. 45 vajo.

⁵ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk 3573, r.232.

⁶ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk 3573, r. 168 vajo.

⁷ Dîsa li wêderê, r.169 – 170.

⁸ Dîsa li wêderê, r. 217.

⁹ Dîsa li wêderê, r. 146 vajo.

¹⁰ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1914, girêk 1406, r. 11 vajo–12.

¹¹ *Horîzon* (Bi zimanê ermenî). 27. 03. 1914.

¹² *Azatamart* (Bi zimanê ermenî). 25. 03. 1914.

¹³ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk. 3573, r. 312.

¹⁴ Dîsa li wêderê, r. 315.

¹⁵ Dîsa li wêderê, r. 318.

¹⁶ Dîsa li wêderê, r. 332 – 333.

¹⁷ AVPR. Fond „Polîtarxîv“, 1914, girêk 719, r. 383.

¹⁸ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk 3573, r. 387 – 387 vajo.

¹⁹ *Azatamart*. 27. 03. 1914.

²⁰ *Horîzon*. 26. 03. 1914

²¹ Dîsa li wêderê. 25. 04. 1914.

²² AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk 3573, r. 389.

²³ Dîsa li wêderê, r. 364.

²⁴ Dîsa li wêderê, r. 368.

²⁵ Dîsa li wêderê, r. 370.

²⁶ Dîsa li wêderê, r.374.

²⁷ AVPR. Fond „Polîtarxîv“, 1914, girêk 546, r. 333.

²⁸ Dîsa li wêderê, r.339–340.

²⁹ AVPR. Fond „Baylozxane li Konstantînapolê“, 1912 – 1914, girêk 3573, r. 421.

³⁰ AVPR. Fond „Polîtarxîv“, 1914, girêk 546, r. 334 vajo.

³¹ Dîsa li wêderê.

³² Dîsa li wêderê, r. 330 vajo–331.

³³ Dîsa li wêderê, r. 333–334.

³⁴ Dîsa li wêderê, r. 342.

³⁵ Dîsa li wêderê, r. 336.

KED – •ÊKIRDARÎ

Dîroka bingehgirtina elîfba kurdî, ew neynika rew•a gelê bindeste. Astengên sîyasî, aborî û civakî rêbirê wê bûne û nehî•tine, ku ew di nava gel û welêtda cî bigre û bive ozon, bikeve ber bîna xwediyê wê. Ji ber wê, îro em kurd xwedîyê elîfba sê rengîne: latînî, erebî û kîrîlî.

Rîya peydabûna van hersê elîfba ne weke hev bûye. Jîyana wana çiqas dirêj bûye, hewqas ew ji hev dûr ketine. Ev dûrketin îro bûye kevirê ber piyê jîyana gelê kurda ya rew•enbîrîyê. Divê em zêde bifikirin, xwe bê•înin, ka çawa vî kevirî ji ser riya xwe hildin, bidin alîkî. Ji vî karîra, bêguman, daxwaz, hevkarî, zanîn û wext gereke.

Tev li vê, em divê bi objektîvî rola hersê elîfbayên kurdî di nava dîroka pê•ketina rew•enbîrya gelda binixînin û bêjin, ku bêy xwestina xêrnexwazên gelê me, wan elîfba îro cîyê xwe girtine û bûne çek li destê kurda bona domandina heyîna gel, bona parastina zimanê dê, rew• û rengê kurdîtiyê.

Li ser riya pêkanîna van hersê elîfba – hereket, xwêdan û fedekarîya zana û rew•enbîran hebûye. Armanca van xo•mêra her tenê ti•tek bûye: gel bi çeka ronakbîriyê ji jîyana tarîyê û nezanîne derxin, nehêlin, ku kurd ser zimanê erebî, farisî, turkî û zimanê xerîb kurdewariya xwe kêmbikin, bivin xizmetkarê tore û çanda gelên mayîn. Deynê rew•enbîrên kurdane, ku xizmeta wan xo•mêra ba• bizanibin û bi hêjatî bi•êkirînin.

Her cara kêfa min bi wê tê, gava di kovar û rojnamên kurdîda ez li ser Celadet Elî Bedirxan dixwînim, dilovanîya kurdên rew•enbîr hindava kirinên wîye bi rûmet dîyar dibe. Bawerîya min heye, li ser mîrê rew•enbîrya gelê kurd wê hîn bê nivîsîn û gelek rûpelên jîyana wî yên nû bêne vekirin û ne ku tenê li meydana damezrandina elîfbayê, lê belê, usa jî li ser xurtkirina bîrûbawerîya neteweyî, dîrokzanîyê, zimanzanîyê, etnografîyayê û li meydana dinê jî mezinaya wî bidin xuyakirinê. Her tenê nama wî ya bi navûdeng, ya ku wî ji Kemal Atatürkra •andibû

nivîsareke zanyarîyêye giranbahaye, destûreke sîyasîye, ya ku îro jî aktûalîya xwe unda nekirîye.

Divê em nav bi nav xizmetkarên medenyeta gelê xwe yên hêja bi bîr bînin. Li ser wana binivîsin, da ku dîroka rew•enbîrîya gelê kurd li rex dîroka •erkarîya gelêrî ya azadarîyê neyê ji bîrkirinê û cîyê xweye hêja bigre. Zanîna dîroka gel, ew zanîna rîya pê•daçûyina îroye, ew kanîya ruhdarbûnêye ji bona ku kurd karibin çanda xwe rakin ser hêlanên nû û bilind.

* * *

Daxwaza mine rûperekî nenas ji dîroka çanda kurdên sovêtê ji bona xwendevanan vekim. Çanda kurdên sovêtê (parçekî çanda gelê kurdaye gi•tîye) di rîya xweye taybetîra derbaz bûye. Ew bi salan ji sînor û hesarên bê pêge ji Kurdistanê, ji deng û basên wê, ji jiyana gelêrî, tore û çanda wê qutkrî bûye, lê bi bingeha xwe, bi rihê xwe ew ji dîroka gel nehatye birînê û îro dike bighîje maka xwe.

Ji me, ji kurdên sovêtê tê xwestin, ku em dîroka jîyana xwe ya rew•enbîrîyê û kurdîyê vekin û bikin milkê hemû xwendewarên kurd.

Sê babet hene ku ez bi taybetî vê gotarê dinivîsim . Babetek ewe, ku çarenûsa elîfba kurdî ya yekgirtî û kamil bona hemû parçeyên Kurdistanê bi aktûalî dom dike û gere em zêde li ser wê bifikirin û gavên bi piraktîk ji bona serketina wê bavêjin. Babeta dinê ewe, ku li ser dîroka avakirina elîfba kurdên sovêtê nivîsarên çewt hene (di nava nivîsarên kurdên sovêtêda) û ew kêma û kurî, payê pirê ji nezanîna faktên dîrokî û ji tunebûna analîza bingehî tê. Ya sisiya: di arxîva Casimê Celîlda ji sala 1929-a namek tê parastin, ku ji bona ronakkirina pirsê ku em dixwazin li ser binivîsin, çavkanîke hêjaye û divê ew bê çapkirin.

* * *

Dema ku Yeketiya Sovêtê bingeha xwe girt, ji pirsên girîng, ku dewletê ji bona pêkanîyê danî ber xwe, yek jî pê•vebirina ziman, nivîsar, çand û jîyana gelên biçûk bû, yên ku di dema qeyserîyêda ji van ti•tan bêpar mabûn.

Gelên biçûk li ser erdê Sovêtê pir bûn. Li ser hev ji sedî zêdetir dihatin jimartin. Yek ji wan gelan kurd bûn, ku ji welatê xwe qetîyabûn û li ser xwelîya komarên Pi•kavkasê, Asya Navîn cîwar bûbûn.

Salên bîstî li Sovêtê salên hi•yarbûna gelê kurd bûn. Rew•enbîr nû peyda dibûn. Pirsê çêkirina elîfba gelên biçûk li ber guhdarîya dewletê bû. Pêkanîna vê pirsê komarên Pi•kavkasê hildabûn ser milê xwe. Ji rew•enbîr, zimanzan û zanayên bijare komîteya elifba turkî ya nû bona Yeketîya Sovêtê hat damezrandin. Gelên biçûk bi giranî musulman bûn û koka hineka tyûrk (tûranî) bû, ji ber wê jî komîtê bi navê "Tyurk" hate navkirin. Le belê, wek em dibînin, hin gel, her wekî kurd, a•ûrî, osêtîn û yên mayîn ne tûranî bûn, lê pirsê elîfba wana jî bi vê komîtêva hat girêdan. Komîtê bingeha nivîsandina gelên biçûk herfên latînî nas kir. Her tenê dima, wekî zimannasê her gelî ew bingeh li gorî dengên zimanê xwe temam bikira.

Ji bo çêkirina elifba zimanê kurdî di salên bîstî zanyarên bi navûdeng Orbêlî û N. Marr xwe gîro kirin. Lê karê wan nîvcî ma. Di vî warîda çelengîya karê mamûsta Îsahak Marogûlov berbçav bû. Li ser bingeha lêkolîna dîroka nivîsandina kurdîye bi tîpên latînî û kûr nasîna fonêtîka zimanê kurdî (zarava kurmançî) Marogûlov elifabêta kurdî amade kir û rabeî Komîtêyî li jorê navkîrî kir. Li sala 1928-a elifba ku wî çêkiribû komîte wek bingeh ji bona nivîsara kurdî nas kir. Sala 1929-a bi resmî ji aliyê Komarên Pi•kavkasê hate qebûlkirin û ew elifba bona kurdên Sovêtê kete çerxa jîyanê.

Bi daxawa, ev elifba, gava êdî di çanda kurdên Sovêtêda bingeha fireh girtibû li dawîya salên 30-î jîyana xwe sekinand û •ûna wê li sala 1941-ê bi biryara hukûmeta Ermenistanê ya Nr. 909 ya meha hezîranê elifba kîrîlî kete çerxa dîrokê.

Guhastina herfên latînî ser bi herfên kîrîlî li Sovêtê her tenê ji bona kurdî nîbû. Hemû gelên ku ser bingeha elifba latînî dinivîsîn, ewana jî derbasî ser elifba kîrîlî bûn. Ew guhastin ancama polîtîka Yeketiya Sovêtêye nû bû, daxwaza dewletê bû, da ku hemû gelên biçûk, yên ku bi latînî dinivîsîn bêtir nêzîkî herfên kîrîlî (rûsî) bin.

Hilbet, gelên ku bi gi•ti ser xwalîya (axa) Sovêtê diman, ev guhastin ji wanara undakirineke mezin nîbû, lê bona kurdan ew zirar bû, ji ber ku piranîya gel, bi milyona kurd li Kurdistanê diman û wana bi saya elifba Celaded Elî Bedirxan îdî bi herfên latînî dinivîsîn.

* * *

Ronakbîr Îsahak Marogûlov kî bû, di dîroka çanda kurdîda xizmeta wî çî bûye û çewtiya li ser navê wî bi çî rengî bûye?

Çar sala •ûnda pey naskirina elîfba latînî sala 1933-a meha Îlonê rojnama "Rîya teze" behsa mirina Îsaak Marogûlov kir û ji bo vê babetê du rûyên rojnamê dîyarî vê xemgînîyê kir. Ser van herdû rûpera rew•enbîrên kurd gotarên xwe li ser I. Marogûlov, jîyan û xizmeta wî ya bi rûmet ji bona pê•xistina çand û tora kurdî didan xuyakrin.

Sala 1975-a kurê I. Marogûlov Vîktor ji Ûkrayînayê, bajarê Tîraspolê bi mêvandarî hatibû bajarê Yêrêvanê. Me jê hêvi kir ku jîyana bavê xwe bi hûrgilî ji mera binivîse. Wî daxwaza me bi cî anî û nivîsara xwe ji mera •and.

Ji nivîsarên rojnama "Rîya teze" û ya kurê wî em dibînin, ku jîyana wî xo•mêri gelekî dewlemend û bi rûmet bûye.

Foto 12.

Îsahak Marogûlov

Îsahakê kurê Fehred sala 1868-a ji dayika xwe bûye. Bi eslê xwe a•ûrîye. Bavê wî li despêka sedsalîya XIX-a ji Îranê koç dike tê li ser axa Ermenistanê, ku li bin bandûra Rûsyayê bû, li wîlayeta Erîvanê, li gundê Divînê dihêwire. Îsahak di pênc salya xweda dîya xwe unda dike. Bav kurê xwe dide xwandinê. Îsahak pey xilaskirina dibistanê û sêminarîyayê li sala 1888-a dest bi karê dersdarîyê dike: Pê•yê li gundê •axtaxtê (ser qeza Naxçivanê), pa•ê li sala 1893-a li gundê Divînê (ser qeza Qemerliyê). Î. Marogûlov ji biçûkya xwe bi ba•î hînî zimanê kurdî dibe. Hersal mala wan diçû zozanê Elegezê û bi meha ewî tevî zarokên kurdên zozanvan rojên xwe derbas dikir.

Sala 1905-a serokatîya xwandinê ya qeza Êrîvanê Î. Marogûlov di•îne gundê Zorê, gundekî kurda (ser qeza Surmelîyê) ji bo ku li dibistana pê•ine ku dewletê bona kurda vekiribû, bive dersdarê zimanê rûsî. Vîktor, kurê Î. Marogûlov li ser bavê xwe dinivîse: „Li vir, li Zorê fikra çêkirina elîfba kurdî li bal wî (Î.F. Marogûlov–C.C.) pê•da tê. Ji wê demê •ûnda ewî nek tenê karê mamostatîyê dikir, lê pêra jî li ser elîfba kurdî ya nû kar dikir“.

Pi•tî ku li komarên Pi•kavkasê dewrana nû despê bû, Marogûlov li Ermenistanê di meydana ronakbîriyêda kar kir. Wî bi xurtî xwe amadeyî karê çêkirina elîfba kurdî kir. *Riya teze* dinivîse: „...Ji sala 1925-a heta roja mirina xwe (6-ê Îlûnê sala 1933-a, êvarê seheta 6-a) ew li ser elîfba û medenyeta kurmanca dixebitî“. Li ser rîya çêkirina elîfba kurdî ew hemû karên ku kurdnasê berî wî di meydana çand û tora kurdîda kiribûn, yeko-yek dikole, hemû têkst û transkrîpsyonên ji bo têkstên kurdî nivîsî vedijene û hiltîne ber hesêb, da ku elîfba xwe bêqisûr ava bike. Ew yek bingeha karkirina zanyariyêye rast bû bona mîyaserkirina armanca, kû ewî dabû ber xwe.

Î. Marogûlov pi•tî ku elîfba kurdî îdî bi ser hevda tîne, bi nivîsareke zanyariyê ya kûrva li kovara zanistiyê ya bi navê “Çand û nivîsandina rojhilatê“, (ew bi zimanê rûsî bû, bi taybetî ji bona avakirina elîfba yê gelên biçûk, ji aliyê Komitêya li jor bi nav kirî çap dibû) gotareke mezin bi navê „Elîfba kurdî“ dide we•andin. Gava îro bi çavê zanyariyê meriv li wê gotarê mêze dike, dibîne, ku pi•ti 70 salan jî ew nivîsar bi kûraya xwe, bi zanyariya xwe hîn nixê xwe unda nekiryê û li ser dereca bilind sekinîye. (Bêguman, hêjaye, ku ew gotar bi kurdî, yan bi turkî bê belavkirin).

Gotara Î. Marogûlov ji heft para pêk tê. Di van parada pirsên bingeî, ku wî lê dinihêrî, ev bûn: Dîroka lêkolîna ziman û elîfba kurdî; lîtêratûra li ser van pirsan; Derskirina sîstemên elîfba Lêpsîus, Kastêrn û yê mayîn; Zimanê kurdî, xu-xeyseta fonêtîka wî; Dengên zimanê kurdî û çêtirbûna elîfba Latînî ji bona zimanê kurdî û prînsîpên bingeî, yê ku ewî ji bo avakirina elîfba kurdî dabû ber xwe.

Elîfba Î. Marogûlov li sala 1929-a ji hêla komîsyona taybetî ji zane û ronakbîrên kurd û ermenyan hate qebûl kirin. Rojnameyên ermenî, rûsî, azerî li ser vê bûyerê nivîsîn, lê rojnamevana hevpeyvîna bi xwedîyê elîfbayêra derbaz kirin.

Pi•tî ku elîfba wî ya latînî bi dewletî hate naskirin, Î. Marogûlov bi êginî tevli karê nasandin û belakirina wê elîfbayê bû. Wî ji bo dersdarên zimanê kurdî kûrsên hînkirina elîfbayê dida, çend pirtûkên dersan nivîsand û bi xwe li nava gundên kurmanca digerya xelq hîn elîfba nû dikir. *Riya teze* bi •êkirdarî xizmeta vî xo•mêrî qîmet kir. „Hevalê

Marogûlov bi elîfbêra girêdayî salên pa•în dersdar bû, dersdarê zimanê kurmancî, rûsî. Kûrsa dersdarên kurmancî ji ewlînda wî zimanê kurmancî hîn dikir. Di têxnîkûmêda dîsa dersdarê zimanê kurmancî û zimanê rûsî bû. Di nava salên pa•înda jî wî bi zimanê kurmancî pênc kitêb nivîsîne“.

Foto 13.

Elîfba kurdî ya Î Matogûlov amade kirye.

Wek em dibînin xên ji vî karî Î. Marogûlov keda xwe ya xuya li wê hênê li meydana çand û zanarîya kurdî jî kiriye. *Riya teze* dinivîse: „Hevalê Marogûlov salên pa•în di nava Texnîkûma kurmancada, di komîteta elîfbayê tezeda dixebitî wek xebatkarekî ulmdar di nav seksyona kurmancada li rex Înstîtûta kulturîda jî ev xebat didomand. Ewî zef beyt, kilam, xeber û dereqa edetê kurmanca nivîsîye. Heta roja îroyîn jî qelem di destê wîda, ew dixebitî ji bona pê•daçûyîna elîfba kurmancî, ya ku hat testîqkirinê sala 1929-a bi efiranîna wî“.

Xizmeta Î. Marogûlov vala neçû. Îdî li sala 1933-a li hemû gundên kurdan dibistanên bi zimanê dê hatibûn vekirin, dersdarên kurd kar dikirin, Texnîkûma kurmanca hebû, rojnama *Riya teze* bi serfirazî çap dibû.

Pi•ti mirina Î. Marogûlov karkerên kurd yê meydana ronakbîrîyê, rew•enbîr kom bûn û bi navê rojnama kurdî biryar derxistin:“1. Mektebeke gundê kurmanca bi navê I. Marogûlov be. 2. Jina wîra maa• bê girêdan. 3. Destnivîsarên wî, yê ku gelek salaan hatine nivîsarê û gelekî ferzin bi me, bêne ne•irkinê. Derheq vê yekêda rêdaksyon pirsê datîne pê•îya organên jorîn“.

Ji roja mirina Î. Marogûlov û bi virda dora 70 sal derbas bûne. Kirinên wî yê xêrxwazîyê û rew•anbîryê bona pê•veçûna çanda kurdî hîn bi hêjatî nehatine nirx kirin. Heyf, hin nivîskar kirinên wî, bi taybetî avakirina alîfba latînî, ji salên 60-î despêkirî bê bingeş bi navê rew•enbîr, nivîskarê kurdê bi nav û deng Erebe •emora (•amîlovra) girê didin. Kirinên Erebe •emo li meydana lîteratûrayê, çand û jîyana kurda ya nû-sosyalîstîyê bi xwe serbilindîya kurdên sovêtêne û ne hewceye, ti•tê nekirî bi navê wîva girêdin. Ev yek nek navê wî mezin dike, lê belê sîyê davêje ser navê wî, dudilyê li himberî navê wî pê•da tîne.

Dîrok li ser faktan tê nivîsar. Faktên dîrokê sedan sal derbas dibin, lê rengê xwe naguhêzin. Faktên ser xudanê avakirê alîfba kurdî ya latînî bi dehan mane. Rojnameyên salên 20–30-î rastîyê didin xuyakirin.

Rojnemegerê rojnama ermenya ya bi xuya *Xorhirdayîn Hayastan* pi•tî naskirina alîfba latînî ji alîyê dewletê, hevpeywîneke dûr û dirêj bi Î. Marogûlovra we•and û di gotarêda dinivîsî, ku ew hewpeywîn ewî tevî xudanê elîfbayê Î. Marogûlov kirye.

Bona rastîya dîrokê em bêjin, wekî rola Erebe •emo ji bona ku elîfba kurdî bê pêkanîn, ji bona ku ew pirs ber dewletê bi aktûalî bê danîn, hebûye. Û ne ku tenê Erebe •emo, lê tevî wî zimanzanê ermenî, rew•enbîrên kurdên nûbi•kivî jî xizmeta xwe ya hêja di vê pirsêda kirine.

Rastîyê divê em unda nekin. Xudanê elîfba kurdaye latînî ji bona kurdên sovêtê Î. Marogûlov bûye. Ji mera nav û namûse em kirinên merivekî dilsoz, wekî eslê xwe ne kurd bûye, a•ûrî bûye, lê bi evîneke mezin ji gelê mera xizmet kirye, em ji bîr nekin û •êkirdarîya xwe li himber kirinên wî û navê wî bi serbilindî bêjin.

Li jêr em du dokûmênta rabe•rî xwendevana dikin. Yek gotar-bîranîna berpirsyarê rojnama *Rîya teze* Cerdoyê Gêncoye, ku wî li sala 1933-a li ser Î. Marogûlov nivîsîye. Ev gotar ba•tirîn îzbatîya wê yekêye, ku çawa Î. Marogûlov hê ji sala 1925-a li ser avakirina elîfba kurdî kar dikir û pê di•ewitî, wekî bîne sêrî. Ya duda, ew nama Î. Marogûlove, ku wî sala 1929-a ji Casimê Celîlra nivîsîye. Sala 1929-a gava elîfba kurdî bi dewletî hate naskirin, Casimê Celîl li bajarê Bakuyê li mekteba le•keryê dixwand. Gava ew besa bingehdanîna elîfba kurdî dibihê, namekê ji xudanê elîfbêra dinivîse û çawa kurd spasdarîya xwe jêra dîyar dike. Di bersiva Î. Marogûlovda dilovanîya wî li hemberî gelê kurd bi ba•î dîyar dibe.

Dokûmênta Nr.1

Gotar-bîranîna Cerdoyê Gênco „Bi dil û can dixebitî seva kûltûra xevatçiyê kurmanca“

Min Îsahak Marogûlov sala 1925-ê li nehya Axbaranê, di hemcivata xebatkarên kurmancada nas kir. Ew ji Rewanê² wek dêlêgate hatibû. Berî destpêkirina hemcivatê em çend aktîvên kurmanca li dora Îsahak Marogûlov civyan, me teweqe jê kir, ji bo ku ji mera dereca elîbaya kurmanca teze •iroveke. Berê jî me bihîstibû, wekî merîkî usa li ser elîfbêya me ya teze dixebite, lê me ne ew dîbû, ne jî xebata wî. Îsahak Marogûlov gule• bû, e•qa dilê wî hîn gurr bû, gava dît ku em çend cahil bi dilekî xemdarên elîfbeya tezene.

Em li kêleka gund, li cîkî hê•inayî li dora Îsahak Marogûlov rûni•tibûn, wî berê ewlin nasya xwe da me, wekî sî sale, ew seva mîyaserkirina elîfbeya kurmancîyê dixebite, lê jêra mîyaser nebûye û kesî guhdarîya wî nekiryê, ne jî hesab ji kurmancara kiriye.

Îsahak Marogûlov ji çentê xwe çend têttrakê³ mezin û •iklê elîfba teze derxist li ber me danî: „Pê•kê•î we, gelî xortên cahil, hûn dinêrin, min elîfba teze bi saya firqa komûnîst û Dîwana •êwrê hazir kirye, rê li pê•ya we cahil û xebatçîyê kurmanca îro gelek fire vebûye.“ Em zûr bûbûn, me li çavê wî dinihêrîn, wexta wî ji wan têttraka mezin ji yekê çend belg xwandîn bi zimanê kurmancî, çawa nanga bi zimanê me elîfba hazire, deqekê me xwe ji •abûna •a• kir û em bê hemdê xwe hevra rabûn û cara din rûni•tin, me ji •abûna nizanbû çî bêjin.

Em weke du seheta li wî erdî rûni•tin, li dora me civyan gelek dêlêgatê hemcivatê, berê gi•kayî li xeberdana Îsahak Marogûlov bû. Îsahak Marogûlov li ber çavê me, me gelekî dixwast guhdarîya xeberdana wî bikira, lê wext tunebû, dest bi civatê dibû. Em wêda livyan.

Çend sal ji wê rojê derbaz bûn, em tim li hev diqesidîn, elîfba Îsahak Marogûlov çêkir Firqa Komûnîsta û Dîwana •êwrê, bi çend deh hezaran mesref lê kir. Ne•ir bû kitêba Marogûlove ewlin "Xo-xo hînbûn" bi zimanê kurmancî, dest bi xebata mektebê xebatçîyê kurmanca bû, diha gumreh Marogûlov tevî her xebatê bû, •ev û ro dixebitî seva kûltûra xebatçîyê kurmanca, jê têr nedibû, ji tu civata •ûnda nedima.

Sala 1929–1930-î li bajarê Rewanê kûrsa seydayê kurmanca ewlin vebû, li kêderê Marogûlov seyda bû, hebûn seydanê mayîn jî ji dersa •ûnda te rûyê wan nedidît, lê Î. Marogûlov hertim, rojê gelek car êvara heta nivê •evê di van kûrsanda ders didan hînkirinê, ji kûrsanta hiltanî

dinivîsî beyt û kilama xevatçîya, dinivîsî •ev-ro û ser hevda lod dikir, ew bû rehetîya Î.Marogûlov, timê ew.

Xevata Î.Marogûlov 30 salî bi saya Îngilaba Oktyabirê, bi saya Firqa Komûnîsta nola çirak nav xevatçîyê kurmancada perlemî• bû, vêket.

Îro ji me qetîya xevatçîyê delal, hîmdarê kûltûra xevatçîyê kurmanca Î.Marogûlov. Ewî li pey xwe hi•t rû dinyayê xevata •êrîn û qîmetlî. Navê Î.Marogûlov, xevat û kirina wî tu car nayê bîr kirin di nav xevatçîyê kurmancada. Li her cîya em îro ji dilê hezar-hezar xevatçîyê kurmanca rehetîyê didin hestyê Îsahak Marogûlov.

Cerdo[e Gênc]

Rîya teze, sala 1933, 15 îlonê, Nr. 42 (129).

Dokûmênta Nr. 2

Nama Îsaak Marogûlov Casimê Celîlra nivîsî bi zimanê rûsî

Heval Casimê berêz!

Îro 8-ê kanûna pê• nama te⁴ gihî•te min û dilezînim bersiva te bidim. Berî pê• deynê xwe dibînim ji tera bêjim, wekî nama te dilê min hingavt. Gava min ew name stand, tê bêjî him qewat û him hereketê min bona karên nû ji bona xizmeta gelê kurdê bi siyanet û sîmpatîk zêde bûn.

Tu, Casimê ezîz, kirinê min zêde mezin dikî û him jî zêde pesnê min didî, gava tu ji minra divêjî profêsor. Ez dersdarim çawa gi•k û ne zêde. Lê belê, •êkirdarîya te dilê min baristan kir û ew li ser min bargiranî kir, ku ez hemû qewata xwe, hemû taqeta xwe bi gi•tî amadeyî karê ronakdarîya kurdên di tariyêda mayî bikim.

Ser hîvîkirina te, li ser kar û kirên xwe bêjim, ez bi dilxwe•î bi cî tînim:

Xên ji pirtûka bi tenê bi serê xwe hînbûna zimanê kurdî, cem me usa jî pirtûka para pê•în bona girûba pê•în (wê li van rojan ji bin çapê derkeve) û para duduyan bona grûba duduyan çap divin. Ew jî wê zûtirekê çap bive.

Hema ev pirtûkana çap bivin, ezê destxweda ji tera rêkim.

Xên ji van pirtûkên dersan, li bal me 16 pirtûkên ji bona xwendina zarokan li ser çapê hene.

Çapkirina van pirtûkên biçûk ji ber tunebûna kaxaz derengî dikeve.

Bi vê yekê dawîya xebata me nayê. Bernama me ya çapê mezine. Îdî serhevda tînin pirtûkên dersxana grûbên 3 û 4-a bona dibistanên dereca pê•în; pirtûkên polîtîkî; pirtûkên ser malhebûna gundîtîyê û yên mayîn. Pi•tî wê emê berhemeke taybetî ya stranên gelê kurda çîroka û ti•tên dinê amadeyî çapê bikin.

15-ê kanûna pê•in ya îsal li bajarê Yêrêvanê bona tivdîra dersdarên kurd kûrsên hey•t mehî vedibin.

Ji mira wê bive •abûn, pevgerêdana xwe bi tera dom bikim û bi soz bersiva hemû nameyên te ez bi•înim. Her tenê kêmanî ji minra nebîne, wekî ez bi zimanê rûsî ji tera dinivîsim, xwendina min a zimanê ermenî tune.

Îcar em bêne ser daxwaza te ya pa•in, ser wêneyê min. Bi rastî, ez ne merivekî wahayî xuyame, ku wêneyê min rew•eke hêja bide oda te, lê herweha, ezê bikim ku, nava van rojên nêzîkda, bo yadgarî wêneyê xwe ji tera bi•înim. Hîvîke min heye: heger li Azerbeycanê nasên te yên kurd hene, elîfba me di nav wanda bidî belavkirin.

Bi minetdarîya dilê sax, dimînim qedirgirê te.

Î. Marogûlov

8.12.1929. Yêrêvan

P.S. Binivîse hema ser vê adresê

(Eslê namê di arxîva Casimê Celîlda tê parastin)

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama *Armanç*, 1992, Nr. 131 – 133.

² Rewan – Yêrêvan.

³ Têtrak – deftera nivîsarê.

⁴ Namêda li hemû cîya Î.Marogûlov "hûn" nivîsîye. Di zimanê rûsîda ew cûrê qedirgirtinêye. Ji ber ku di zimanê kurdîda ji •exsekêra "hûn" nayê gotin, me li hemû cîya dewsa "hûn" nivîsîye "tu".

NAMA SEROKÊN •ORI•A KURDÊN ÎRAQÊ
JI STALÎNRA¹

Sala 1964-a kurdnasê Sovêtê yê xuya Olêg Lyûdvîgovîç Vîlçêvskîy wefat kir. Bi biryara serokatîya Înstîtûta Êtnografîya Akademîya Zanyarîyê ya Sovêtê (para Lênîngradê), li ku O.L.Vîlçêvskîy salên dawîyê karê zanyarîye lê dikir, biryar girt arxîva wî, bibe bal xwe, biparêze. Pirtûkxana wî înstîtûta Rohilatzanîyê (para Lênîngradê) ji keça wî kirî.

Salek ser mirina O.L.Vîlçêvskîyra derbas bibû, min bi salix-sulixa, têlêfona keça wî girt û ez pêra peyivîm. Me li hev kir, ku em herin mala bavê wê û eger pirtûk, yan ti•tên hêja li ser kurdnasîyê hebin, jê bikirim.

Li gorî lihevkerinê, wê êvarê ez çûm mala O.L.Vîlçêvskîy. Li malê bi rastî ti•tên giring nehi•tibûn, hemû destnivîs û pirtûken wî biribûn. Hin gotarên ji kovaran li ser kurdan û nameyên bêqîmet mabûn.

Li ser erdê, kuncêkê hine kaxaz civandibûn ser hev bona avîtina nav çopê. Ji dûrva min raçav kir û di nav wanda nivîsarên bi herfên erebî ketin ber çavê min. Nêzîk bûm, min lê nihêrî, pîranîya wana destnivîsar bûn bi kurdî. Gava min nasya xwe da nivîsarê wan pera, bahayê wana ber min bêhesab bû. Di nava wan kaxazên ji bona avîtina çopê min dît: *Peymana Partî dêmokratê Kurdistan*; çend rûpelên qesîdeyên Hejar, yên dema Komara Kurdistanê nivîsî bû; ji hijmarên kovar-belevoka KHK(Nr.8), KHC (Nr.41) û yên mayîn. Du-sê rûpelê dinê jî hebûn, ku ne rêk û pêk bûn û bi rûsî ser nivîsar hebûn. Min xwand, ew re•a wergera nama kurdên Îraqê bû ji Stalînra. Wan kaxazana min ji keça O.L.Vîlçêvskîy hîvî kir, ku ez bi xwera hildim, wê negote na.

Sê rûpelên rengqimitî, ku zêde bala min ki•andin ser xwe, bi qelesa risas li ser nivîsîbûn. Xuya bû, ku nivîsar hahanga kiribûn. Ew re•a wergera nama serokên partîya kurdên Îraqê yên Dêmokrat bû, ku ji Stalînra •andibûn, Name zêde bala min ki•and ser xwe.

* * *

Pey •kestina •ori•a Barzanîya, li salên pi•tî •erê Cîhanêyî Duda, serok û rêberên •ori•ê mecbûrî çûbûn Îranê û ji wir li ser doza kurdên Iraqê ji serokê dewleta Sovêtê Stalînra nama xwe •andibûn.

Helbet, orîjînalê vê namê îro ne li Kurdistanê, ne jî li Sovêtê nayê peydakirin. Bêguman, bahayê vê namê ji bo dîroka gelê kurd heye û hêjaye, ku ew neyê undakirin.

Orîjînalê namê bi du zimana hatibû nivîsandin: bi kurdî û bi erebî. Ya di destê minda re•a wergera wê namêye li ser zimanê rûsî. Wergera vê namê min ji zimanê rûsî cardin wergerandye ser zimane kurdî û ez raberî xwendevana dikan.

Gava eslê vê namê bê dîtî, hingê emê bibînin, gelo zimanê wergera wergerê ji eslê xwe çiqasî dûre. •ik tê tune, ku niyet û naveroka herduya wê gelekî nêzîkî hev bin.

Wergera namê ya zimanê rûsî, ku gihî•tiye destê Stalîn, ew bi xwe dokûmente, nirxa wê heye. Ew yek wekî O.L.Vîlçêvskîy bi xwe re•a wergera vê namê neavîtye û bi salan di arxîva xweda parastiyê, dîyarkirina wê yekêye, ku wî jî nirxa vê nivîsarê ba• zanibûye û ji bona dîrokê hi•tiye.

Îjar em bêne ser wê pirsê, çima re•a wergera vê namê li cem O.L. Vîlçêvskîy peyda bûye?

* * *

Di •erê Cîhanê yê Dudada le•kerê Sovêtê tevî le•kerê dewletên Rojavayê kete nava erdê Îranê: Sovêt ji bakur, dewletên Rojavayê ji ba•ûr. Di dawîya •erda li ser axa Azerbêycana Îranê, Komara Azerbêycanê ya Dêموکراتîک hate avakirin, lê li ser axa Kurdistanê Îranê (ser ostana Azerbêycana Îranê) Komara Kurdistanê ya Demokratîک, bi paytexta Mehebadê (berê – Soucbulax) hate avakirin. Di nava kesên ku tevî le•kerê Sovêtê pevgerêdana Sovêtê û kurdên Îranê dime•and, yek bi xwe O. L. Vîlçêvskîy bû, kurdzan û Îranzanekî jêhatî.

Hê di salên sîyîda O.L.Vîlçêvskîy çend gotarên hêja li ser dîrok, aborî û çanda kurda di kovarên zanyarîyên Sovêtêda bi zimanê rûsî çap kiribûn. Di salên •erda ew, bi karê praktîک di meydana polîtîکا Sovêtêda li Rojhilata Nêzîک û Navîn girêdayî bû.

Pi•tî ku rabûna barzanîya li Kurdistanê Iraqê •kest û serokên kurda derbasî sînorê Îranê bûn, wan li Komara kurda ya Dêموکراتîک xizmeta

xwe ya welatperwerîyê dom kirin û pêra jî gumana xwe ji armanca azadiya kurdên Iraqê nebirîn. Daxwaza wana ew bû, ku bi pi•tovanîya Sovêtê, Kurdistanê Iraqê serbest bikin. Wan li ser navê kurdên Iraqê yên •ori•gîr nameke taybetî ji serokê dewleta Sovêtê Stalînra nivîsîn û dane destê nuênerên Sovêtê, yên ku li Îranê bûn.

Wek tê zanîn O.L.Vîlçêvskîy wan sala li Îranê bû û ew name dane destê wî bona wergerandina li ser zimanê rûsî, pa•ê orgîmal tevî wergera rûsî •andine Moskvayê ser navê serokê dewleta Sovêtê Stalînra. O.L.Vîlçêvskîy Re•a wê wergerê cem xwe hi•tiye.

Name gihî•tye destê Stalîn, yan bal karmendên Krêmlê maye, ew kes nizaane. Bi xwe ev name çirûskeke biçûke, ku rûpelekê dîroka •erkarîya gelê kurd ronahî dike. Em ji vê namê cardin dibînin, ku bawerîya gelê me li himberî dewletên mezin, ku bi pi•tovanîya wana bigihîjin armanca xwe, mezin bûye.

Kurd ew hîvîya xwe hên nebirîye. Û her cara em dibînin, ku bi wê hîvîyê kurd hatine xapandin. Ya rast ewe, ku kurd hîvîya xwe bi giranî daynin ser xwe. Divê bi destê xwe birîna xwe derman bikin. Hingê pi•tovan wê bi xwe peyda bibin.

Nama Kurdên Iraqê ji Stalînra

Ji gênêralîsîmûs heval Stalînê qedirzanra!

Em serokê tevgera •ori•gîr ya parçê gelê kurdê Îraqêne. Em koçber bûne û ji mecbûrî me barkiriye hatine Azerbêycana Îranê ji bo Le•kerê Sor me biparêze. Em zabit, karkerên sîyasî û rew•enbîrên kurdên Iraqê ji bona •erkarîya hemberî fa•îzmê, pa•verûtîyê û împêryalîzmê me Partiya kurdên Demokrat damezrandye. Li ser vê pey me ketine û ji dîrva biryara ku•tina me derxistine.

Gelê kurd, hewara xwe ji te, birayê mezinra daxistiye, bi wê hîvîyê, ku tu alîkarîya me bikî ji bona serxwebûnê, ji bona nanê rojane, ji bona bicîanîna mafê me yê dêmokratîk.

Raste gelê me biçûke û axa welatê me ne mezine, lê em gelek çerçirîne û me li ser rîya xebeta sîyasî û •ori•gîryê gelek •ehîd dane. •ahidê vê yekê, ew rabûna e•îrên kurdên Barzanî ya dawîye.

Bi rastî, ji gelên biçûk û bindestra tu heval tune. Ji bo wê jî hîvîya gelê kurd ji te heye, ku tu li ser rîya •erkarîya me ya azadîyê ya xilasbûnê ji bin nîrê împêryalîzmê, li ser rîya •erkarîya me ji bo rizgarkirina welatê xwe, pi•ta me bigrî, em bigîjin armaca xwe: rêjîma dêmokratik damezrînin û dewleta netewayî ava bikin.

Hevalê Stalîn, hîvîya me ya mezin li ser wê heye, ku di vê doza jîyîn mirinêda, ji bona azadîya gelê me, tê alîkarê me bî.

•inû, 25. 01. 1946 (Kanûnî Evvel 1365)

Mustefa Xo•nav (Kapîtanê le•kerê Iraqêye berê)

Mîr Hac Ahmed (Kapîtanê artîlerîya le•kerê Iraqêye berê)

Hemze Ebdulle (Avukat)

Nuênerên Partîya kurdên Iraqê yen Dêmkokrat û tevgera rabûna barzanîya.

Nivîsarnasî

¹ Wûtar bi zimanê kurdî çap bûye li rojnama *Armanç*, 1992, Nr. 128.

Foto 14

Destnivîsawergera nama kurdên Îraqê ji Î.V.Stalînra

Foto 15

Mustefa Xo•nav û Mîr Hac

Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl

EBULQASIM LAHÛTÎ

Eva îdî çendsid sale, gava rêwî û zanayên yêvropî, ji Rohilata Nêzîk û Navîn vedigerin walatê xwe û li ser gera xwe bîranîna dinivîsîn, hineka ji wana bala xwendewana dik•înin li ser mêrxasîya kurda, azadîhizî û mêwandariya wana, ser berzbûna hunermendîya zargotina kurda. Lê hinek jî ji wana bi dilekî kul û re• li ser kurda diaxivin, dibên, xudêgiravî, kurd bona jîyana •aristanî pijyayî nînin, jêhatina wana ji bona huner û avadanîyê kême.

Ji zanyar û rew•anbîrên gelên cînar, dewletên wana, ku Kurdistan bindest kirine, ser vê miqamê, ser jêhatina kurda ji bona ronakbîrîyê û hunermendîya berz timê bi kêmasî axaftine, yan jî heyîna çanda kurdî bi kok înkâr kirne.

Li dema nû, bi kirêkirina dewletên xwe „zana“ û „rewsanbîrên“ turka, bi rîya „zanyarîyê“ û bi „makkirin“ dixwazin xelqê nebilyan bidin bawarkirin, ku gelê kurd tune, dêmek, çanda wana jî tune. Bi gilîkî, serbixwaya gelê kurdaye êtnîkî înkâr dikin.

Gava dijmin, dacîrker van ti•tana dinivîse û bi kel û bîn dicedîne, herti•tê kurda înkâr bike, femdarîye, dilê merîya pir naê•îne. Dijmin ji ber wê dijmine, ku dijminatîya xwe bike. Loma û gazina ji dijmina nabe. Kul ew kule, ku îro, rojê meda, gava hemû zana û nezanên topa zemîn vê derewê fem kirine û ser heyîna kurda îdî çavên xweyên seqet nikarin bigrin, lê tu were binihêre li Yêvropayê hên merî hene, ku bi dilê xweyî kor heyîna gelê kurd, kûltûra kurda, •aristanîya dîroka gelê kurd înkâr dikin.

Yekî nêmsayî (austriyayî) bi navê Êrîx Feigil, ku bi navê profêsor xwe dide naskirin, pirtûkeke qalîn ji dused û hey•tê•e• rûpela bi navê „Kurd. Dîrok û çaranûsa gelekî“ (*Die Kurden, Geschichte und Schicksal eines* 136

Volkes, München, 1995) li ser kurda dîr û dirêj nivîsîye. Li vê pirtûkê jehra dilê xwe, ya ku ji jehra zimanê dewleta Turkeyayê girtye, li ser kûltûra û dîroka gelê kurd dirijîne. Li rûpela 43-da dinivîse, ku arxîtektûra (mîmarîya) kurda tune ji ber ku ewana koçer bûne û di bin kon û çadirada jîyane. („Zu der Entwicklung einer *“kurdischen Architektur“ kam es folgerichtig nie“*). Çima? Ji ber ku, wek wî dinivîse, •ureta avadanîyê û •aristanîyê li bal kurda tunebûye. Di rûpela 41-ê rasterast dinivîse, ku tu kelha, birc û xirbeyên kurda tunene. Wî bi almanî dinivîse: *Es gibt kaum eine Spur von Fakten, keinerlei archäologische Evidenz, also keinerlei als „kurdisch“ auszuweisende Reste von Bauten, Burgen, Bastionen. Einfach gar nichts.* Armanca wi ewe ku kurda wek cengena, mirtiba bide xuyakirin, yê bê welat û bê warbûne, xwayê dîroka avadanî nîbûne. Dêmek kurd jî xweyê welatê xwe Kurdistanê nînin!? Wî hema vê armanca xwe bê ve•artin dinivîse.

Gava meriv bifîkire ku xweyê vê nivîsara kirêt û bêrûmet yekî nezane û ne yekî „zana“ ji Yêvropayê, yê ku li ser dîroka Rohilata Nêzîk û Navîn qet nexwandye, qet ti•tekî nizane û van gotina dike, nivîsara wî belkî dilê merîya pir neê•anda û nebûya bingeha xema giran. Lê gava dibînî, ew profêsores û ji bajarê Wênayêye, pirtûka xwe jî li Munxênê çap kirye û di nava bi hezaran xwendavanên almanîzimanda sewdaserîya xwe bela kirye, nikarî çavê xwe ber bigrî, guhê xwe ker kî û devê xwe jî bigrî.

Dema em tenê dîroka van herdu sedsalîyên dawî vedikin, dibînîn, ku ji înglîsa, fransîza, îtalîya, almana û hema ji hemwelatîyên wî nêmsayî jî pêra girtî, hemû – çi zanyar be, çi zapitên le•kerî û çi dîplomat be, pi•tî vegeza xwe ji Kurdistanê, di bîranînên xweda li ser qesr û qonaxên mîr û hakimên kurda bi heyacan nivîsîne. Wana li ser kela-asêgehên wan torina nîvîsîne, ku li serê çîya, li bilindcîyên asê hêwra xwe ava kiribûn, wekî destê dijmin neghîjê û dirânê wî têda neçe. Bi •adatya wana, ew qesr û qonaxa di alîyê mîmaryêda bêqisûr bûne û nex•-nîgarê wan avaya hêjayî pesnandinê bûne. Ewana gilî dîkin, çawa le•kerên turka wan •ane•îna dane ber topa, kavil kirine, wêran kirine, •ewitandine, binecîya sirgûn kirine, •aristanî kokbir kirine, wekî ew derana careke dinê avadan û jîyandar nebin, tu cara nebin cî-asêgeha kurda ji bona serbixweyê.

Belê, xudanê van nivîsara hineka çûne Kurdistanê nek ji bona gerê û tema•ekirina wan kela û asêgeha. Ewana wek zapit û zanayên karê

le•kerîyê ketine pê•îya le•kerên turka û îranîya, pi•tovanîya van hêza kirine, ku ewana bi hêsanî dora wan kela, qesr û asêgaha bigrin, çêtir bidin ber topa, biteqînin, bi•ewtînin...

Her tenê li salên 30–40-î ya sedsalîya XIX, gavadewleta Osmanîyê bi serokatîya serle•kerên xwe Re•îd-pasa û Hafiz-pasa bi hêzên le•kerî serbixweya emîratên Kurdistanê rakirin, welat wêran kirin, bi seda •ane•înên mîr û bega erdêva rast û pan kirin. Bîranînên yêvropya em dixûnin û pê dibin nas, ku xan û begên kurda •ane•înên xwe li ser bilindçîya bi hostatîya mîmarîyêye mezin, gorî tebyetê bi bedewî û rind avakirine.

Bixûnin nivîsarê marê•al Hêlmût Moltkê.

Îro Yêvropa bi kela û qesrê xweva bala tûrîsta, bala •aristanîyê dîksîne ser xwe, dergê xwe ber mêvana vedike û bi wan •ana•îna, ku milke mîr, hakîma û fêodala bûne, kubar dibe. Lê li Kurdistanê? Li Kurdistanê em îro ancax kelefên wan kela û •ana•îna bibînin, yanê jî di nava pirtûkda yên xelq li ser wana nivîsîne bixûnin, pê bihesin, ku çî zengîniya me ya mîmarîyê hebûye û me çî unda kirye.

Dijmin walatê me wêran dike, dibêje, walatekî ne •ên û avadane. Me ji ser erd û xalîyê kal û bava radike, berê me dide çol û beyarên xerîb, dibêje, evana koçer û bêwarin. Zimanê me dibire, stran û dîlanê me didize, nahêle em bi zimanê xwe bistrên, dibêje koka vî gelî tune. •al û •apikê me, kum-kolozê me derdixe, kofî-kitanê me qedexe dike, •efqe datîne serê me, dibêje reng û rûyê vî gelî tune. Rew•anbîr, zana û jêhatîyê me, hilbestvan, nivîsarvanên me ziman birî dike, tîne ser tirkya, erebya xwe, navê wana, sêwirandinê wana dike milkê xwe, dibêje ji kurda rew•anbîr û merîyê bîrewar çê nabin.

Hêjaye careke din em gotinên akadêmîk Orbêlî li ser çaranûsa kurda bîr bînin. Wî 70–80 sal berê, gava li ser kurda û kûltûra wî diaxive, dibêje: „Ev millet lawên xwe unda kirye bin navê farisa, turka, ereba, ermenîya, unda kirye lawa, ku navê wana wek xemla hilbestvanên bi nav û bang, mûzîkara, serle•kera, bûne rew•a dîroka milletan“.¹